

Міністерство внутрішніх справ України
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

**Р. І. Амірова, Ю. В. Візниця, І. В. Грабовець,
А. В. Іслам, Л. В. Калашнікова, А. В. Краснощок**

СОЦІОЛОГІЯ

*Навчальний посібник для здобувачів
вищої юридичної освіти*

Дніпро
2018

УДК 316(075.8)
С 69

*Рекомендовано до друку науково-методичною радою
Дніпропетровського державного університету
внутрішніх справ, протокол № 10 від 14.06.2018*

РЕЦЕНЗЕНТИ: доктор соціологічних наук, доцент **Андрющенко Г. А.** – заступник директора з науково-дослідної роботи Криворізького металургійного інституту Національної металургійної академії України; кандидат соціологічних наук **Чорна В. О.** – старший викладач кафедри соціології Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

С 69 Соціологія : навч. посібник для здобувач. вищ. юрид. освіти / Р.І. Амірова, Ю.В. Візниця, І.В. Грабовець та ін. – Дніпро : ДДУВС, 2018. – 176 с.

ISBN 978-617-7665-47-1

Посібник містить найбільш важливі категорії та поняття, знання яких є необхідним для успішного засвоєння здобувачами вищої освіти змісту соціології як науки про суспільство і одночасно навчальної дисципліни.

У посібнику представлено програму вивчення курсу, практичні завдання, подано тези до лекцій з основних тем, основні вимоги до знань, вмінь та навичок здобувачів вищої юридичної освіти, запропоновано тест для самостійної перевірки знань з дисципліни. Посібник рекомендовано студентам, курсантам, викладачам, фахівцям у галузі соціології та суспільствознавства.

АВТОРИ: **Р. І. Амірова**, кандидат філософських наук, доцент; **Ю. В. Візниця**, кандидат соціологічних наук, доцент, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Криворізького факультету ДДУВС; **І. В. Грабовець**, кандидат соціологічних наук, доцент, завідувач кафедри соціології та економіки Криворізького державного педагогічного університету; **А. В. Іслам**, кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Криворізького факультету ДДУВС; **Л. В. Калашнікова**, кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології факультету соціології Чорноморського державного університету імені Петра Могили; **А. В. Краснощок**, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Криворізького факультету ДДУВС.

УДК 316(075.8)

ISBN 978-617-7665-47-1

© Автори, 2018
© ДДУВС, 2018

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ I. Загальнотеоретичні положення соціології як науки	5
Тема 1. Соціологія як наука про суспільство	5
Тема 2. Історія розвитку соціальної думки	12
Тема 3. Історія розвитку соціальної думки в Україні.....	30
Тема 4. Сучасні напрямки теоретизування в соціології	44
Тема 5. Суспільство як соціальна система.....	52
Тема 6. Особистість у системі суспільних відносин	63
Тема 7. Методологія і методика проведення соціологічного дослідження	74
Розділ II. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії	86
Тема 8. Соціологія девіантної поведінки	86
Тема 9. Соціологія безпеки	97
Тема 10. Соціологія права	109
Тема 11. Соціологія громадської думки	125
Тема 12. Соціологічне дослідження виміру довіри населення до Національної поліції та ефективності діяльності правоохоронних органів	134
Додаток 1.....	148
Додаток 2.....	153
Зразок контрольної роботи з курсу	159
Література	166

ВСТУП

Соціологія як наука про суспільство орієнтована на розгляд суспільства як великої соціальної системи, процесу включення людини до соціального простору, визначення основних закономірностей суспільного життя, має власну специфіку наукового пізнання.

Даний навчальний посібник є поєднанням науково-методичних доробок досвідчених та талановитих українських соціологів: А. Лобанової, Н. Черниш, С. Макєєва, Є. Сірого, Н. Паніної, В. Пилипенка, І. Попової, В. Танчера, О. Нестулі, С. Нестулі, С. Везомської, Є. Болотіної, В. Мішури та інших і авторського бачення специфіки гуманітарної (соціологічної) підготовки молодого покоління.

Запропонований навчальний посібник націлений на формування у здобувачів вищої юридичної освіти базового комплексу знань з курсу соціології для наукового розуміння побудови суспільства, усвідомлення місця і ролі права та правоохоронної діяльності в соціальному процесі, формування практичних навичок аналізу соціальних явищ, проведення та використання даних соціологічних досліджень у майбутній професійній діяльності.

Розробниками посібника узагальнено і систематизовано теоретичні надбання у сфері соціології. Запропонована послідовність тем і їхнє поєднання у два розділи створюють умови для логічного засвоєння змісту дисципліни. Включення до навчального посібника таких тем, як "Соціологія девіантної поведінки", "Соціологія права", "Соціологічне дослідження як інструмент виміру довіри населення до Національної поліції та ефективності діяльності правоохоронних органів", "Соціологія безпеки" підкреслюють спрямованість навчального матеріалу на професійну підготовку студентів і курсантів як майбутніх юристів та правоохоронців. Контрольні завдання, рекомендована література та зразки соціологічного інструментарію, що містяться в посібнику, можуть бути корисними здобувачам вищої освіти у здійсненні самостійної навчальної роботи та формуванні навичок дослідницької діяльності.

Розділ I ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ СОЦІОЛОГІЇ ЯК НАУКИ

Тема 1. Соціологія як наука про суспільство

Об'єкт і предмет соціології. Теоретична і прикладна соціологія. Структура соціологічного знання. Соціальні закони. Категорії соціології.

Соціологія – від латинського *societas* – суспільство та грецького *logos* – поняття, вчення.

Термін "соціологія" введений французьким вченим Огюстом Контом (1798–1857 рр.) у праці "Курс позитивної філософії" (1839 р.). Соціологію він мислив як науку, тотожну суспільствознавству, яке об'єднувало в собі всі галузі знань про суспільство. Філософія Конта отримала назву «позитивізм». Проголошена ним «позитивна філософія» зводилася до простого нагромадження загальних висновків окремих наук. Цей самий принцип поширювався Контом і на соціологію, роль якої він убачав у спостереженні, описі й систематизації фактів, процесів суспільного життя. Філософське їх осмислення принципово заперечував як «схоластику» й «метафізику». Соціологія вивчає суспільство в цілому, соціальне (суспільне) життя людей, їх спілкування, взаємодію.

Отже, соціологія – це наука про суспільство як єдину цілісну соціальну систему. Специфіка і відмінність соціології від інших суспільних наук полягає в тому, що вона вивчає соціальні відносини між людьми, а також вплив цих відносин на формування людини, на її свідомість і поведінку.

Об'єктом соціології є суспільство як сукупність осіб, що взаємодіють між собою. Об'єкт соціології збігається з об'єктами інших суспільних наук – історії, етнографії, демографії, права.

Предмет соціології – закони та закономірності функціонування і розвитку особистості, соціальної групи, спільноти та суспільства загалом; соціальне життя суспільства, тобто взаємодія соціальних суб'єктів із проблем, пов'язаних із їхнім соціальним статусом, роллю та соціалізацією.

Соціологія розглядає суспільство на трьох рівнях:

- макрорівень – суспільство загалом, як цілісна система;
- мезорівень – соціальні групи, спільноти й соціальні інститути;
- мікрорівень – окремі об'єкти суспільства.

Соціологія – комплексна наука, що має макро- і мікрорівень. На макрорівні вивчається суспільство як цілісний організм, соціальна структура великих соціальних груп, систем і процесів, що в них відбуваються, на мікрорівні – соціальні явища і процеси в окремих сферах суспільного життя і соціальних спільнотах (соціальна поведінка, мотивація дій, міжособистісні відносини тощо).

Соціологія – теоретико-прикладна наука. Теоретичні соціологічні дослідження, користуючись загальнонауковими методами (порівняльно-історичним, генетичним, типологічним тощо), пояснюють соціальну реальність на рівні загальних тенденцій її функціонування та розвитку, виявляють механізми дії законів, форми їх прояву.

Якщо теоретичне дослідження являє собою не безпосереднє відображення дійсності, а її логічної конструкції (через ідеалізацію), і спрямоване на побудову теорії, то в емпіричному дослідженні одиницею аналізу є безпосередньо дії, вчинки та інші вияви соціальної поведінки, а також відображення їх у свідомості людини (думки, оцінки, судження). Особливо слід наголосити, що емпіричне дослідження – це не просто збирання та систематизація певних соціальних фактів. Воно передбачає передусім використання спеціальних процедур, які дають можливість здійснювати наукову реєстрацію та узагальнення соціальних фактів, що потім стають базою для дальших теоретичних узагальнень. Імовірність їх перевіряється соціальною практикою та новими емпіричними дослідженнями.

Прикладні емпіричні дослідження за допомогою вивчення соціальних фактів, їх узагальнення та інтерпретації збагачують науку конкретною інформацією про ті чи ті соціальні явища і спрямовані на вирішення різних практичних проблем.

Ці компоненти соціологічного знання тісно пов'язані між собою. Емпіричні соціологічні дослідження ґрунтуються на наукових теоріях; без них неможливо ні отримати достовірних даних, ні правильно їх інтерпретувати. У свою чергу, теорія поповнюється і збагачується емпіричною інформацією про зміни, про складні трансформаційні процеси, що відбуваються в суспільстві. Без цього соціологи не мали б надійної бази для теоретичних узагальнень і висновків, корисних для практиків.

Сукупність теоретичних ідей, методологічних принципів, методів і процедур дослідження, а також соціальних технологій, конкретних про-

грам, рекомендацій, орієнтованих на практичне використання, досягнення реального соціального ефекту становить прикладну соціологію.

Таким чином, соціологічна наука є комплексною системою знань. Загальним проблемним полем для неї є суспільна життєдіяльність, що розглядається як комплексне соціально-філософське та економічне явище. Тому ця життєдіяльність і є предметом різних наук, кожна з яких вивчає свою частку спільних проблем.

Отже, з одного боку, соціологія вивчає загальні (соціальні, політичні, духовні) закономірності розвитку суспільства і має спільний об'єкт вивчення з економікою, політологією та іншими науками, що розглядають певні сфери життєдіяльності суспільства, а з іншого – має власний предмет вивчення. Якщо економіка вивчає виробничі, економічні відносини, політологія – політичні, владні, то соціологія – соціальні.

У структурі соціологічного знання можна виділити окремі рівні. Йдеться про три рівні соціологічного знання:

- загальносоціологічні теорії або загальнотеоретична соціологія;
- спеціальні і галузеві соціологічні теорії або теорії середнього рівня (цей термін ввів у науковий обіг американський соціолог Р. Мертон);
- первинне узагальнення даних конкретно-соціологічних досліджень.

Загальносоціологічні теорії, спираючись на соціальну філософію, торкаються, як правило, глибинних, сутнісних моментів розвитку того чи іншого суспільства (історичного процесу в цілому) і місця в ньому людини. На цьому рівні кожне соціальне явище розглядається з точки зору його місця і ролі в суспільстві, його багатоманітних зв'язків з іншими явищами. Спеціальні і галузеві соціологічні теорії мають набагато вужчий пізнавальний ракурс, ніж загальносоціологічні. Вони торкаються, в основному, окремих сфер суспільного життя, соціальних груп та інститутів, поєднують у собі теоретичний і емпіричний рівні дослідження. Вони, по суті, займають проміжне становище між фундаментальними соціологічними теоріями та емпіричним узагальненням первинної соціологічної інформації. Вони виступають у ролі своєїрідної зв'язуючої ланки та долають наявний між ними розрив.

Галузеві соціологічні теорії, або просто галузеві соціології – галузі соціологічного знання, які постають на межі власне між соціологією та іншими науками: економікою, правознавством, політологією, наукознавством. Вони ніби розподіляють свій об'єкт з тією чи іншою наукою про суспільство (як правило, такою, що вже має давню традицію, установлені понятійний апарат і методи), виділяючи в ньому власне соціаль-

ний вимір, насамперед, соціальні відносини, групові інтереси, інституційні зв'язки тощо. Так, галузевими називають економічну соціологію, соціологію політики, соціологію культури, соціологію медицини та деякі інші соціологічні дисципліни. Спеціальні соціологічні теорії – галузі соціологічного знання, які вивчають, насамперед, окремі соціальні спільноти в їх конкретному стані (соціологія малих груп, соціологічне вивчення соціальної структури, соціологія окремих професійних груп, соціологія міста, соціологія села, соціологія молоді, етносоціологія та ін.), соціальні інститути (соціологія сім'ї, соціологія освіти тощо), соціальні процеси (соціологія конфлікту, соціологія вивчення мобільності міграційних процесів, масової комунікації, масових соціальних рухів, злочинності, самогубств). До спеціальних соціальних теорій відносять також соціологію особистості, а також ті теоретичні побудови, які пояснюють закономірності міжособистісного спілкування: теорію соціальних ролей, теорію референтних груп, соціальних статусів.

Виділення спеціальних і галузевих соціологічних теорій (теорій середнього рівня) створює для соціології цілий ряд безперечних зручностей і переваг, основними з яких є такі:

- можливість створення міцної і зручної теоретичної основи для дослідження конкретних сфер людської діяльності й окремих складових соціальних груп без використання громіздкого й абстрактного понятійного апарату фундаментальних соціологічних теорій;
- забезпечення тісної взаємодії з реальним життям людей, яке завжди знаходиться в полі зору теорій середнього рівня;
- демонстрування переконливих висновків соціологічних досліджень пересічним громадянам.

Третій рівень соціологічного знання представлений конкретними соціологічними дослідженнями, які проводяться з метою одержання об'єктивних даних стосовно різних сторін соціальної дійсності. Ці дані можуть бути осмислені на рівні спеціальних, галузевих і загальносоціологічних теорій і використані у розв'язанні актуальних проблем розвитку суспільства.

Унаслідок своєї комплексності соціологія має трирівневу структуру (див. табл. 1).

Рівні соціологічного знання

Вияв та усвідомлення загальних закономірностей функціонування та розвитку суспільства	Фундаментальна загальносоціологічна теорія		
Концептуальні узагальнення на основі верифікації емпіричного матеріалу	Галузеві та спеціальні теорії	соціальних інститутів та організацій	<ul style="list-style-type: none"> • соціологія політики • соціологія культури • соціологія релігії • соціологія освіти • соціологія сім'ї • соціологія організацій • соціологія праці • соціологія управління
		соціальних спільнот	<ul style="list-style-type: none"> • соціологія малих груп • соціологія страт • соціологія міста • соціологія села • соціологія молоді
		спеціальних соціальних процесів та явищ	<ul style="list-style-type: none"> • соціологія конфліктів • соціологія урбанізації • соціологія мобільності і міграції • соціологія девіантної поведінки
Проведення емпіричних соціологічних досліджень	Первинні соціологічні знання – фрагментарні гіпотези		

У процесі функціонування спільнот формується безліч різних соціальних зв'язків. Нерідко вони сприймаються як щось тимчасове, випадкове. Хоча насправді, всі вони зумовлені суспільними зв'язками, відносинами, що характеризуються загальністю, необхідністю та повторюваністю. Ці зв'язки називаються законами.

Соціальний закон – об'єктивний і повторюваний причинний

зв'язок між соціальними явищами та процесами, які виникають внаслідок масової діяльності людей.

Соціальні закони визначають відносини між різними індивідами та спільнотами, виявляючись в їх діяльності. Соціальний закон – відносно сталі систематично відновлювані відносини між народами, націями, класами, соціально-демографічними групами, а також між суспільством і соціальною організацією, суспільством і трудовими колективами, суспільством і родиною, суспільством і особистістю, містом і селом, соціальною організацією та особистістю.

Соціальні закони не створюються свідомо членами суспільства або групами, як, наприклад, юридичні закони. Вони є об'єктивними, оскільки нові покоління успадковують готові відносини, зв'язки, тенденції, сформовані без їх участі. З соціальними законами люди стикаються постійно. Вони підпорядковуються їх дії або намагаються їх уникнути, пристосувати свою поведінку до них чи протестувати проти них.

Для соціології велике значення має типологізація, за допомогою якої виділяють такі види (типи) соціальних законів:

За масштабами реалізації:

- загальні закони діють у всіх суспільних системах (закон товарно-грошових відносин);

- специфічні закони – їх дія обмежується однією чи кількома суспільними системами (наприклад, закон пов'язаний з переходом від одного типу суспільства до іншого, приклад, США і Нова Зеландія).

За часом дії:

- соціальні закони безперервної дії;

- закони-тенденції, які діють у певний проміжок часу (норми юридичного права, моральні норми).

За формами зв'язків:

- закони, які відображають незмінне співіснування соціальних явищ (наприклад, якщо існує явище А, то існує явище Б);

- закони, які відображають тенденції розвитку. Такими тенденціями можуть бути зміна структури соціального об'єкта, перехід від одного порядку взаємовідносин до іншого (наприклад, задоволення зростаючих матеріальних і культурних потреб, розвиток самоврядування);

- закони, які встановлюють функціональну залежність між соціальними явищами (підготовка кваліфікованих кадрів для зайняття посад у державних органах залежить від рівня освіти, а рівень освіти залежить від політики державних органів);

- закони, які фіксують причинний зв'язок між соціальними явищами (наприклад, роль способу виробництва при переході від однієї су-

спільної формації до іншої).

Як і всі інші науки, соціологія має свою систему категорій. Під ними розуміють найбільш загальні поняття, які віддзеркалюють суттєві сторони її предмета, розкривають механізм прояву законів і закономірностей, які теж вивчаються. Понятійно-категоріальний апарат соціології охоплює:

- загальнонаукові соціологічні категорії (суспільство, соціум, соціальна система тощо);
- безпосередні соціологічні категорії (соціальний інститут, соціальна організація, соціальні норми, соціальні цінності);
- категорії дисциплін, суміжних із соціологією (економічна соціологія, соціологія політики, соціологія культури тощо).

Соціологічна практика останніх років виділяє дві групи соціологічних категорій:

- категорії, що пояснюють статику суспільства, його структуру, з виокремленням основних підсистем та елементів. Серед них такі категорії: "особистість", "соціалізація", "соціальна група", "соціальна спільнота", "соціальний клас", "соціальна спільнота", "соціальна діяльність", "соціальний контроль" та інші;

- категорії, що характеризують динаміку суспільства, його основні зміни, особливості його розвитку. Серед них такі категорії: "соціальний процес", "соціальна зміна", "соціальна трансформація", "соціальний рух", "соціальна мобільність", "соціальний розвиток" та ін.

До категорій соціології належать також "соціальне відтворення", "соціальна адаптація", "соціальна диференціація", "соціальна напруженість", "соціальна солідарність", "соціальне відхилення", "соціальна патологія", "соціальна рівновага", "соціальна сфера", "соціальне життя", "соціальна дія" та багато інших.

Висновки. Таким чином, соціологічна наука є комплексною системою знань. Загальним проблемним полем для неї є суспільна життєдіяльність, що розглядається як комплексне соціально-філософське та економічне явище. Тому ця життєдіяльність і є предметом різних наук, кожна з яких вивчає свою частку спільних проблем.

Отже, з одного боку, соціологія вивчає загальні (соціальні, політичні, духовні) закономірності розвитку суспільства і має спільний об'єкт вивчення з економікою, політологією та іншими науками, що розглядають певні сфери життєдіяльності суспільства, а з іншого – має власний предмет вивчення. Якщо економіка вивчає виробничі, економічні відносини, політологія – політичні, владні, то соціологія – соціальні.

Соціологія, вивчаючи суспільні явища, використовує певні методи

та прийоми. Вони покликані забезпечити об'єктивність і надійність одержаних результатів. Ось три головні умови реалізації в соціології вимог наукової методології:

- принцип емпіризму – використання емпіричних процедур з метою встановлення об'єктивної достовірності одержаних у дослідженнях фактів та узагальнень;

- теоретичне обґрунтування (пояснення) одержаних результатів, які дають змогу розкрити причини, що лежали в основі емпіричних фактів, і водночас включити ці факти в систему теоретичного знання;

- нейтральність соціології, незалежність її від будь-яких заангажованих установ, які зазвичай пропонують різні класи і партії в суспільстві.

Контрольні питання для самоперевірки

1. Вкажіть основні підходи до визначення соціології як науки.
2. Розкрийте специфіку поняття «соціальне» в соціології.
3. Наведіть приклади категорій соціології.
4. В чому відмінність соціальних та природничих законів?
5. Проаналізуйте особливості визначення предмета та об'єкта соціології.

Тема 2. Історія розвитку соціальної думки

Становлення та розвиток соціології в Західній Європі в XIX – на початку XX ст.

Суспільство – невід'ємний атрибут людського життя й існує з того самого часу, що і людство. Суспільні проблеми, вади і чесноти, суперечки щодо майбутнього життєустрою людей не могли не турбувати і не бути в центрі уваги мислителів від найдавніших часів. Це створює спокусу шукати термін виникнення науки про суспільство хоч і від античних часів на підставі того, що вже тоді ми знаходимо описи суспільства та його проблем. Відомо, що шлях наукового пізнання включає в себе процес накопичення та опису фактів. Та, незважаючи на всю геніальність гоголівського опису степу або Дніпра, ми не наважимося проголосити Миколу Васильовича географом. Щоб стати соціологом, недостатньо писати про суспільство. Створювати науку – означає визначати її предмет, розробляти категоріальний апарат, обґрунтовувати методи дослідження. Наука виникає в ту епоху, коли суспільство починає відчу-

вати в ній потребу.

Соціологія не випадково виникає в Західній Європі саме в епоху революційної заміни феодального устрою буржуазним ладом. Протягом життя тільки одного покоління те, що здавалося одвічним і непорушним – абсолютна монархія, привілеї дворянства, авторитет католицької церкви – виявилось знищеним і відкинутим. Стало очевидним, що суспільство є здатним до кардинальних змін. Незрозумілим залишався механізм цих змін. Старі теологічні або волюнтаристські схеми пояснень вже не могли задовольнити інтелектуальне середовище тих часів. Розчарування у революційних ідеалах та гуманістичних просвітницьких деклараціях змінювалося вірою в науку та її перетворювальні можливості під впливом явного прогресу природничих наук та широкого використання їх досягнень від побуту до виробництва.

Наведені об'єктивні передумови виникнення та подальшого розвитку нової науки про суспільство – соціології – були свого часу реалізовані конкретними дійовими особами історії становлення соціології. Серед тих, чії ідеї та справи було покладено у фундамент майбутньої науки, одне з чільних місць належить Сен-Сімону – графу Клоду Анрі де Рувруа (1760–1825). Основні роботи – «Про промислову систему», «Катехиза промисловців», «Нове християнство». Ідеї створення нової науки про людину («соціальної фізіології»), необхідність використання нею спостереження і точних методів дослідження, «закон трьох фазисів» у прогресі людства та ін. були сформульовані Сен-Сімоном у 1813 р. у неопублікованій за його життя праці «Нарис науки про людину», але залишилися поза увагою сучасників. Наука, до створення якої закликав Сен-Сімон, повинна була мати принципово новий характер – не метафізичний, абстрактний, а позитивний, орієнтуватися на спостереження дійсності, на розгляд фактів (замість метафізичного теоретизування), використовувати точні методи, подібні до тих, які застосовуються в «галузях фізики» (так Сен-Сімон називав сукупність природничих наук).

Розглядаючи історію суспільства як безперервний прогрес людського розуму, Сен-Сімон вважав, що на основі наукового світогляду, позитивної науки буде створено раціональне суспільство, яке він назвав «промисловою системою». Тому «золоті часи» людства не в минулому, а попереду – в раціональному суспільному ладі, що ґрунтується на позитивній науці. Шлях побудови нового суспільства проходить через розквіт промисловості і сільського господарства, розвиток продуктивних сил суспільства на засадах втілення наукових принципів. Необхідними умовами створення нового суспільного устрою є викорінення парази-

зму, впровадження обов'язкового трудового права для всіх членів суспільства, створення рівних для всіх можливостей для застосування своїх здібностей, перетворення політики на позитивну науку про виробництво, а держави – із засобу управління людьми на засіб організації виробництва і управління речами. Розроблена Сен-Симоном релігійна концепція «нового християнства» покликана була доповнити «промисловою системою» моральними вимогами нової релігії з її гаслом: «Усі люди – брати».

Сен-Сімон справив значний вплив на суспільну думку тогочасної Європи, а його ідеї про нову науку стали основою системи позитивної філософії О. Конта.

Конт Огюст (1798–1857) – французький філософ, соціолог, засновник позитивізму та соціології як науки, що перший окреслив її предмет, структуру, функції. Основні його твори – «Курс позитивної філософії», «Система позитивної політики». Відправна точка вчення О. Конта – розмірковування про внутрішню суперечність суспільства його часу, суперечність між теологічним і військовим типом та індустріальним і науковим типом. Позаяк той історичний момент характеризувався розширенням наукових знань та індустріальної діяльності, єдиний спосіб покласти край кризі полягав у пришвидшенні становлення суспільства шляхом створення системи наукових ідей, яка визначила б громадський порядок, тоді як у минулому він формувався системою теологічних ідей. Огюст Конт створив соціологічну теорію, яка стала вихідною базою для розвитку методології та різних шкіл та напрямів у соціології XIX ст. та її інституалізації як окремої науки, перший увів термін «соціологія» у науковий ужиток.

Конт систематизував та узагальнював багатий пізнавальний досвід історичного розвитку наукового природничого і суспільного знання у своїй класифікації наук, яка відтворювала історію і послідовність її виникнення у часі, відбивала логіку розвитку від простого, абстрактного до складного, всебічного конкретного знання, розкривала зв'язок наук з дійсністю, з практикою. Конт вказував на взаємозв'язок наук, де кожна наступна неможлива без попередньої, органічно залежна від неї. Науку про суспільство він спочатку називав «соціальною фізикою», «соціальною фізіологією», «політичною філософією», «соціальною філософією». Ці поняття були для нього синонімами нової науки про людину, але у 1838 році термін «соціальна фізика» Конт замінив на термін «соціологія», щоб відмежуватись від «соціальної фізики» А. Кетле.

О. Конт вважав, що соціологія – найбільш складна з наук, вона не може виникнути раніше біології, котра вивчає складні живі системи,

яким властиві механічні, хімічні, фізіологічні процеси та закони. Суспільна система складається не з механічних агрегатів, а зі складних соціальних утворень та систем, з яких виникає суспільство. Тут не можна в пізнанні йти від одиничного до загального, бо зміст окремого визначається особливостями цілого. Цим самим Конт заклав основи для розуміння суспільства як соціальної системи, структуру і механізми якої він розглядав у своїй соціологічній концепції. Таким чином, предметом нової науки для Конта є суспільство як система. У структурі соціології («соціальної фізики») він вирізняє «соціальну статистику», що вивчає систему складових елементів суспільства, його структуру, та «соціальну динаміку», предметом якої є закони розвитку та змін соціальних систем.

Конт вважав, що ідеї, переконання, рівень розвитку людського розуму та знань є основою суспільного життя. Згідно до його вченням, людський дух проходить у своєму розвитку три стадії: теологічну, метафізичну, позитивну. Відповідно до стадій розвитку духу і свідомості, людське суспільство у своєму історичному розвитку проходить аналогічні етапи. Позитивна стадія, вважав Конт, пов'язана з розумінням об'єктивних законів дійсності, пануванням наукових уявлень.

О. Конт – основоположник філософії позитивізму, основними принципами якого є пріоритет спостереження в дослідженнях, констатація явищ та їх взаємозв'язків, орієнтація на «точні» методи досліджень. Ці принципи Конт переносить і на соціологію. Таким чином, він визначає суспільство як об'єкт нової науки, а підхід до нього як до системи – як предмет соціології. О. Конт обґрунтував можливість та вказав на необхідність застосування методів природничих наук (спостереження, експеримент, порівняльний та історичний методи) до дослідження суспільства.

Сам Конт не досить послідовно дотримувався цих принципів, а його соціологічна система більше тяжіє до методології філософії історії, проте проголошені ним ідеї та принципи, і головне – соціологічна концепція, започаткували і стимулювали процес інтенсивного розвитку соціології ХІХ століття. Численні її школи, течії і концепції переважно спирались на принципи і положення контівської системи соціології (органіцизм, соціал-дарвінізм, натуралізм, а пізніше – структурно-функціональний аналіз та ін.).

Спенсер Герберт (1820–1903 р.р.) – англійський філософ, соціолог, теоретик позитивізму.

Соціологічна система Спенсера ґрунтується на трьох основних елементах: еволюційній теорії, органіцизмі та вченні про соціальні інститути. Ідея еволюції Г. Спенсера спиралася на науково-природничий

матеріал, а еволюціонізм поширювався на всі явища природи та суспільства, які розвиваються за законами природи, а отже, й еволюції – поступового процесу неперервної інтеграції матерії, що перетворює її з невизначеної і непов'язаної однорідності (маси елементів) у визначену різномірність. Еволюція має три різні фази, що є основними її етапами: неорганічну, органічну та надорганічну, які послідовно змінюють одна одну, проте кожна з них однакова за своїм механізмом. Найцікавіші елементи еволюційної теорії Спенсера пов'язані з аналізом «надорганічної еволюції» і стосуються суспільства. Пізнавальна модель Спенсера значно вплинула на вивчення розвитку соціальних систем, визначила засади низки методологічних принципів історико-соціологічних досліджень.

Філософську систему Г. Спенсера завершує соціологія, програму якої викладено ним в «Основах соціології», де вперше систематично розкрито проблематику, предмет та завдання цієї науки, обґрунтовано саму можливість її існування. Завдання соціології, за Спенсером, – вивчення масових типових явищ, соціальних факторів, які розкривають дію загальних законів еволюції, процесів, що відбуваються незалежно від волі особистостей, їх якостей та намірів. Цим соціологія відрізняється від історії, яку цікавлять окремі факти. Специфіка соціології полягає в тому, що соціологічні факти неможливо виміряти за допомогою приладів чи спостережень. Вони встановлюються опосередковано шляхом порівняння багатьох даних. Соціальні факти для Спенсера – це такі явища, в яких висвітлюються еволюційні процеси.

Для розуміння визначення предмета соціології Спенсера велике значення має його концепція соціальних інститутів. За Г. Спенсером, соціальні інститути – це механізми самоорганізації спільного життя людей. Сукупність взаємодіючих інститутів утворює цілісну соціальну організацію – суспільство. Соціальні інститути забезпечують перетворення асоціальної за своєю природою людини в соціальну істоту, здатну до спільних колективних дій. Інститути виникають у ході еволюції поза свідомими намірами чи суспільним договором як відповідь на зростання чисельності популяції. Приріст маси приводить до ускладнення структури та диференціації функцій. Соціальні інститути – органи самоорганізації та управління, а позаяк головна властивість будь-якого організму – взаємодія його частин, то головне завдання соціології – дослідження синхронної взаємодії соціальних інститутів.

Концепція соціальних інститутів Спенсера виведена на основі аналогії соціального і біологічного організмів. Разом з тим Г. Спенсер вказував і на суттєві відмінності між ними. Суспільство відрізняє прос-

торова мобільність його елементів, у суспільстві немає єдиного елемента (органу) здатного відчувати та мислити. Але ж головне те, що в біологічному організмі частини існують для цілого, тоді як суспільне ціле існує завдяки його частинам. За Спенсером, суспільство існує для блага своїх членів, а не навпаки, воно не може і не повинне поглинати окрему особистість. Людина не повинна віддавати всю працю суспільству й отримувати із загального надбання лише ту частину, яку суспільство їй виділить; тоді вона раб суспільства. Головною рисою рабства Спенсер вважав примусову працю, характерну для соціалізму, який у будь-якій формі нагадує рабство. Г. Спенсер був непримиренним противником соціалізму, не вбачав у ньому ні справедливості, ні користі. Він вважав, що сприятливі зміни може принести тільки повільне вдосконалення людської природи шляхом організації соціального життя.

Попри всі недоліки соціологічного вчення Г. Спенсера, великою заслугою вченого в галузі соціології є те, що він поставив і обґрунтував необхідність розробки теорії і практики дослідження соціальної системи і соціальної структури, взаємодії системних елементів, започаткував дослідження соціальних інститутів та установ як істотних знарядь соціального контролю, розкрив механізми їх діяльності, що стало соціологічною класикою та підґрунтям подальшого розвитку соціологічної теорії.

Дюркгейм Еміль (1858–1917) – французький соціолог, філософ. Послідовник та продовжувач позитивістської контівської традиції, Дюркгейм стверджує принцип емпіричної обґрунтованості, точності й доказовості теоретичних положень соціології як самостійної науки. Теоретико-методологічна концепція Дюркгейма отримала назву «соціологізму» (соціологічний реалізм), у межах якої соціальне явище або суспільство визначається як своєрідна реальність, відмінна від простої суми індивідів, що складають суспільство; закономірності, притаманні суспільству, таким чином, відмінні і не можуть бути виведені з закономірностей індивідуальної свідомості (психіки), тобто неможливо пояснити соціальні факти (процеси), виходячи тільки з аналізу індивідуальної свідомості. Звідси Дюркгейм формулює фундаментальне кредо свого соціологічного методу: пояснити будь-який соціальний феномен можна лише за допомогою іншого соціального феномена. Цю основну тезу соціологізму Е. Дюркгейм обґрунтовує в усіх своїх найважливіших роботах – «Про поділ суспільної праці» (1893); «Метод соціології» (1895); «Самогубство» (1897); «Елементарні форми релігійного життя» (1912) та ін.

Соціологія, за Дюркгеймом, займається дослідженням переважно соціальних фактів, які слід вивчати як речі; відмінна ознака їх у примусовому впливові на індивіда, їх не можна зводити до економічних, пси-

хічних, фізичних чи інших факторів реальності, їм притаманні об'єктивність існування (незалежність від індивіда) і здатність чинити на індивіда тиск (примусова сила). Примусовий вплив соціальних фактів здійснює регуляцію індивіда в суспільстві, тому поведінка особи визначається не індивідуальними причинами, а сукупністю соціальних фактів, що штовхають людину на ті чи інші вчинки. Суспільству, таким чином, властиві риси фізичної та моральної зверхності стосовно індивідів, тобто індивід, вважає Е. Дюркгейм, виникає із суспільства, а не навпаки. Визначаючи незалежне від окремого індивіда існування соціальних фактів, Е. Дюркгейм наполягав на необхідності досліджувати їх об'єктивними методами, що означало слідування принципам природничих («позитивних») наук. Соціальні факти Дюркгейм поділяв на морфологічні, що становлять у сукупності «матеріальний субстрат» суспільства, і духовні, нематеріальні («колективні уявлення»), що становлять у сукупності колективну свідомість. Відповідно до свого сприйняття, що посідає проміжне становище між індивідуалізмом і колективізмом, Дюркгейм вважав колективними уявленнями також закони та форми мислення.

Наскрізна тема його інтелектуального пошуку – це тема суспільного консенсусу, обґрунтування ідеї суспільної солідарності. Аналізуючи взаємодію індивіда і колективу, Дюркгейм розрізняв механічну та органічну солідарності. Перша має місце у примітивних (архаїчних) суспільствах, зв'язуючим елементом у яких є релігія. Зростання кількості населення зумовлює більшу спеціалізацію занять. Суспільство з механічного перетворюється на органічне (сучасне), яке зобов'язане своїм існуванням вже не однаковості світосприйняття, а необхідності, яка змушує різноманітні соціальні групи до взаємного виконання тих чи інших функцій.

Зміна механічної солідарності примітивних суспільств органічною, притаманною сучасним диференційованим суспільствам, не може отримати пояснення з точки зору індивідуальної свідомості. Це саме стосується і такого соціального явища, як самогубство; його варіації зумовлені, доводить Дюркгейм, тільки соціальними причинами, зокрема послабленням соціальних зв'язків (аномія), які об'єднують індивіда з іншими членами суспільства. Розкриваючи сутність і походження релігії, Дюркгейм також наголошував на тому, що вона є продуктом колективної творчості, яка спонтанно виникає з самого факту взаємовідносин індивідів.

Еміль Дюркгейм справив значний вплив на розвиток соціальних наук у Франції; він є засновником французької соціологічної школи, яка

продовжувала існувати і після його смерті. Концепції Дюркгейма стали основою структурного функціоналізму, розроблюваного в подальшому Т. Парсонсом, Р. Мертоном та ін. соціологами ХХ ст.

Вебер Карл Еміль Максиміліан (Макс) (1864–1920 рр.) – німецький соціолог, історик, соціальний філософ, громадський діяч, засновник розуміючої соціології та теорії соціальної дії, один із засновників соціологічної науки в Німеччині. Одним з перших М. Вебер звернувся до вивчення специфіки пізнавального процесу у соціальних та гуманітарних науках («Об'єктивність соціально-наукового і соціально-політичного пізнання», 1904). Підкресливши принципову відмінність між «генералізуючими» методами природознавства і «індивідуалізуючими» методами «наук про культуру», де теоретичні висновки і узагальнення набувають змісту лише в контексті «віднесення до цінностей», М. Вебер разом з тим указував на принципове значення теорії у сфері соціальних наук. Теоретичні узагальнення – це «ідеальний тип», де певні явища дійсності відтворені в їх індивідуальній самобутності, логічній несуперечливості та культурній значущості. Ідеальний тип не є копією дійсності, однак він виконує функцію логічного еталона, порівнюючи з яким емпіричні явища та процеси, можна чіткіше виявити їх причинну зумовленість, тенденції й закономірності розвитку. До ідеально-типових Вебер відносив такі поняття як «капіталізм», «феодалізм», «індивідуалізм» та ін.

Однією з основних тем дослідницької діяльності Макса Вебера була проблема походження і специфіки західноєвропейського капіталізму. Сучасний західний капіталізм Вебер розглядав як систему господарювання, основою якої є калькуляція витрат, прибутків і раціональна організація вільної праці. У роботі «Протестантська етика і дух капіталізму» (1905) на численних прикладах М. Вебер показав, що така раціональна економічна поведінка постала під прямим впливом релігійних цінностей, насамперед професійної етики аскетичного протестантизму. «Аскеза» сприяла подоланню ворожої капіталізму традиціоналістської психології і стимулювала поглиблення процесу раціоналізації («розчаклування світу»), який охопив не лише економіку, а й інші сфери суспільного життя – політику, право, культуру. Вплив раціоналізованих структур на сучасне суспільне життя поглиблюється («бюрократизація»), тоді як релігійні джерела раціоналізації поведінки втрачають своє значення.

У подальших працях розробка власне соціологічних проблем і категорій здійснюється М. Вебером у руслі широкомасштабних порівняльних досліджень у галузі історії, господарства, права, релігії й культури. У найбільш загальній формі предмет своїх досліджень М. Вебер ви-

значав як «розуміючу соціологію», тобто таке вивчення соціальної діяльності людини, яке передбачає розуміння сенсу людських дій і на основі цього її пояснення («Про деякі категорії розуміючої соціології», «Основні соціологічні поняття»). Соціальна дія, на відміну від інших проявів життєдіяльності, свідомо співвіднесена з діями інших людей і спрямована на них. Рівень усвідомлення (раціоналізації) соціальної дії може видозмінюватись від досить низького (традиційна і афективна соціальна дія) до більш високого (ціннісно-раціональна і ціле-раціональна дія).

Методи розуміючої соціології Вебер застосував для вивчення зв'язків між соціальною стратифікацією і релігійними уявленнями у порівняльно-історичній перспективі. Релігійно-етичні ідеї і цінності, на думку М. Вебера, здатні виходити з кола їх первісних носіїв і набувати масового поширення, стаючи духовними орієнтирами цивілізації. Для західної цивілізації таким орієнтиром стала біблійна «етика світоволодіння» ідеї, якої трансформувалися у систему активістсько-волюнтаристських цінностей новоєвропейської культури.

Ідеї Вебера започаткували новий, на відміну від кантівського, «не-позитивістський» підхід до дослідження соціальної реальності. Теоретична спадщина М. Вебера, зокрема його концепція «світового процесу раціоналізації», теорія соціальної дії, ідеї політичної соціології та порівняльно-історичної соціології релігій справили значний вплив на розвиток західної соціологічної думки ХХ ст. Про їх актуальність свідчить, зокрема, так званий веберівський ренесанс у західній соціології 70 – початку 80-х рр.

У підсумку слід зазначити, що ідеї та теоретичні доробки класиків західноєвропейської соціології ХІХ – початку ХХ ст. визначили основні напрямки наукових пошуків декількох поколінь соціологів і продовжують справляти свій вплив і як традиція науки, і як постійно живе джерело ідей.

Розвиток соціології в США

Етапи розвитку американської соціології. На початку ХХ ст. відбувається поступове переміщення географічного центру соціологічних досліджень із Західної Європи до США, цей процес обумовлений перш за все масовою еміграцією вчених з європейських країн, де формувались тоталітарні політичні режими, до Америки, де демократичний устрій суспільства всебічно сприяв розвитку соціологічної науки. З іншого боку, в США відбувалася стрімка інституціоналізація соціології та швидке набуття нею статусу академічної науки, зокрема у 1892 р. був заснований Чиказький університет, де було створено факультет соціо-

логії; в 1894 р. – Колумбійський університет, де також існував соціологічний факультет. А вже у 1901 р. соціологія викладалася у 170 університетах та коледжах США. Не менш важливим чинником у розвитку американської соціології є те, що у США – провідній країні капіталізму – вже на початку ХХ ст. існували сприятливі можливості для розвитку саме емпіричної соціології, фінансування проведення соціологічних досліджень здійснювалося як за кошти держави, так і приватного бізнесу.

Вирішальною обставиною, що визначила остаточне перетворення соціології на науку, можна вважати оформлення науково-організаційних принципів й становлення наукового співтовариства у США. 27 грудня 1905 р. під час чергової сесії Американської економічної асоціації та Американської асоціації політичних наук було створено Американське соціологічне співтовариство (American Sociological Society), першим президентом якого став Л. Уорд. Головним напрямком діяльності цього товариства постала організація дискусій та обговорення актуальних проблем соціологічної теорії та соціального розвитку.

У розвитку американської соціології можна виділити три основних етапи. Перший охоплює період з початку ХХ ст. до 1950-х рр., характеризується відсутністю єдиної соціологічної теорії, яка могла б виступити у якості загальноновизнаної парадигми. Другий етап (1950–1960-ті рр.) пов'язаний з розвитком теорії структурного функціоналізму, що саме і претендувала на роль такої парадигми. Третій етап (з кінця 1960-х рр.) вирізняє розкол «ортодоксального консенсусу» й висунення декількох конкуруючих теоретичних підходів.

Еволюційно-психологічний напрямок. На протигагу європейському соціологічному позитивізму в американській соціології виникає напрям соціологічного психологізму. Засновник психологічного еволюціонізму Лестер Уорд (1841–1913) вважав, що основою всіх дій людини є бажання як соціальна сила, що висловлює природні імпульси людини. Розмаїття людських бажань групується навколо двох основних бажань – задоволення голоду, спраги (бажання підтримки життя індивіда) і статевих потреб (прагнення до продовження роду). Він зазначав, що ці комплексні бажання обумовлюють активну поведінку людини, спрямовану на перетворення природного оточуючого світу. Поряд з бажаннями людини, поведінка визначається і репродуктивними силами, до яких він відносив сексуальну, романтичну, подружню, материнську і кровну любов.

Крім того, Л. Уорд висловив зовсім новий погляд на еволюцію. Він вважав, що механізм еволюції змінюється з часом: спочатку існує період природної еволюції (генезис), коли розвиток іде без відчутного впливу людини. Згодом настає період свідомої, цілеспрямованої еволю-

ції (телезис), який є унікальним за своєю природою, бо формується свідомим намаганням людей. Етапи цих періодів складаються з «космогенезису», що охоплює весь світ, з часом його доповнює «біогенез» – новий еволюційний механізм, пов'язаний з виникненням життя, розвиток якого складає ще новіший механізм еволюції – «антропогенезис» (становлення сучасної людини завдяки втіленню у ній розуму, свідомості). І нарешті, люди, організовуючись у суспільство, створили найновіший еволюційний механізм, названий «соціогенезисом», який шляхом планування, передбачення, конструювання майбутнього відкриває зовсім нові можливості соціальних змін. Значну увагу приділяв розробці утопічного вчення про ідеальне суспільство – «соціократію», істотною ознакою якого є контроль над соціальними силами за рахунок існування колективного розуму суспільства. Побудова такого суспільства можлива, на думку Л. Уорда, за рахунок перебудови капіталізму шляхом введення загальної обов'язкової рівної освіти.

Франклін Гіддінгс (1855–1931) американський соціолог, засновник першої в США кафедри соціології у Колумбійському університеті (1894), подібно до Л. Уорда, орієнтувався на створення соціологічної системи із застосуванням психологічного підходу. Він вважав, що суспільство – це психічне явище, зумовлене психічним процесом, а тому соціологія повинна поєднувати як суб'єктивне, так і об'єктивне бачення соціального світу. Сам він зосередив увагу на суб'єктивному, психологічному аспекті. Первинний та елементарний суб'єктивний соціальний факт, за Ф. Гіддінгсом, – це «усвідомлення роду», тобто визнання себе й інших причетними до одного роду. Саме «усвідомлення роду» уможливорює осмислення багатомірної взаємодії розумних істот і одночасно зберігає індивідуальні особливості кожної з них, оскільки саме родова свідомість відрізняє соціальну поведінку від суто економічної, політичної чи релігійної.

Соціалізація, як процес «розвитку соціальної природи чи характеру» людини, відбувається як у результаті стихійного впливу оточення, так і завдяки впливам суспільства згідно із «свідомим планом». Такі впливи виходять від різних елементів суспільного організму, мають виховну спрямованість і покликані формувати в індивідів реакції, адекватні впливам соціального середовища. Розумові й моральні елементи суспільства, поєднуючись в різноманітних сполученнях, утворюють так зване спільне почуття, спільні бажання, моральне почуття, суспільну думку і спільну волю суспільства. Все це Ф. Гіддінгс називає «соціальним розумом», сформованим у результаті взаємодії «індивідуальних розумів».

Розвиваючи ідеї психологічного еволюціонізму, Ф. Гіддінгс вважав, що суспільному розвитку сприяють дві сили: свідомі і несвідомі, тому головними чинниками еволюції є, з одного боку, об'єктивно-природні, з іншого – суб'єктивно-психологічні. До того ж останні набувають не стільки особистісного, скільки колективного характеру як «усвідомлення роду», яке і визначає поведінку людей. Саме тому предметом соціології, як конкретної, історичної, описової, пояснювальної науки, має бути вивчення «плюралістичної поведінки», що зводиться до сукупності реакцій індивідів на динаміку стимулів середовища.

Під впливом вчень Л. Уорда, Ф. Гіддінгса, американський соціолог і соціальний психолог Чарльз Кулі (1864–1929) висловлював ідеї, що започаткували символічний інтеракціонізм. Згідно із вченням Ч. Кулі, людина і суспільство є аспектами органічної єдності – «людського життя», поза межами якої вони є чистими абстракціями. Суспільство може існувати лише на основі взаємодії особистостей, їх комунікації. На думку Ч. Кулі, людська свідомість має дві форми: пізнання об'єктів на основі чуттєвого сприйняття (просторове чи матеріальне) і пізнання на основі контактів зі свідомістю інших людей через комунікацію (особистісне чи соціальне). Соціальне пізнання передбачає інтерпретацію видимої поведінки відповідно до уявлення про внутрішні процеси свідомості. Відповідно, взаємодія особистостей трактується як відносини між уявленнями партнера по комунікації й індивідуальною самосвідомістю, а суспільства – як відносини між «ідеями особистостей».

Взаємовідносини між індивідами обумовлюють формування певних асоціацій людей (первинних груп), в яких формується самосвідомість, починаючи від «самовідчуття» до появи соціальних почуттів. «Самовідчуття» виступає як синтез почуттєвого і розумового. З інстинктивним самовідчуттям індивід починає спілкуватись у первинних групах, поступово розширює межі своїх соціальних контактів, взаємодіє із системою «вторинних» елементів, освоює спілкування через інші форми взаємин, засвоює соціальні норми і формується як особистість. Основною цього процесу соціалізації є концепція «дзеркального «Я»». Механізм формування особистісних характеристик у цій концепції включає три моменти: яким «Я» сприймаюся іншим індивідом, як він оцінює мій образ, і як наслідок – почуття гордості чи приниження «Я». Таким чином, Ч. Кулі розкриває діалектику взаємодії індивідуального і соціального, тобто безособового «Над-Я», носієм якого є суспільство.

Теорія символічного інтеракціонізму. Послідовники Ч. Кулі, представники символічного інтеракціонізму Джордж Герберт Мід (1863–1961) та Герберт Блумер (1900–1987), вважали, що індивід поєднується

із суспільством через взаємозв'язок з іншими людьми. Взаємодія відбувається за допомогою символів (жестів, мови). Отже, основною категорією соціології треба вважати «соціальний процес», який ототожнюється з постійною зміною і розвитком. Усе, що є у суспільстві – наслідок соціального процесу взаємодії індивідів, у якому сам індивід стає особистістю. Тобто людина, за Дж. Мідом, є наслідком соціальних дій, а Г. Блумер додав до цієї думки те, що сконцентрував свою увагу на індивіді. Людина-діяч є частиною колективної дії, бо вона взаємодіє з оточуючими. Ці колективні дії весь час змінюються. Отже, представники цього напрямку розуміють суспільство як символічну взаємодію людей та їх груп. Вона сповнена внутрішніх суперечностей, почуттів та емоцій людей. У цій взаємодії люди конструюють об'єкти і змінюють навколишнє середовище.

Неомарксизм. Західні неомарксистки, незважаючи на своє критичне ставлення до революційної доктрини К. Маркса, наголошують, що історія розвитку марксистської теорії була, як правило, позначена неодноразовими передбаченнями її неминучого краху. Проте після кожного смертного вироку вона відроджувалася в оновленому вигляді. У 60-ті роки це було пов'язано з розвитком руху протесту та інтересом ідеологів «нових лівих» до марксизму.

Норман Бірнбаум (1926 р.н.), американський соціолог ліворадикального напрямку, стояв біля витоків руху «нових лівих», створення журналу «The New Left Review». Він розглядав стан сучасного капіталістичного суспільства й усіх його основних соціальних інститутів як кризовий. На думку Н. Бірнбаума, соціальні науки і культура певною мірою несуть відповідальність за ситуацію, що склалася, адже саме вони сприяли розповсюдженню у західному суспільстві духу раціоналізованого утилітаризму, морального релятивізму, що призвели до дегуманізації особистості, її відчуження. Одним зі способів розв'язання ситуації є критична рефлексія, зокрема критична соціологія, яка має можливість наділяти людину здатністю перетворювати соціальну дійсність. Особливу увагу Н. Бірнбаум приділяв проблемі співвідношення знання і влади, адже взаємовідносини «знаючої» та «владної» еліт значною мірою залежить від освітнього рівня останньої.

Чарлз Райт Міллс (1916–1962) різко критикував антигуманні тенденції сучасного американського суспільства. Поняттю «правлячий, панівний клас» він протиставляв поняття «володарююча еліта», розглядаючи її як соціальну групу, що складається з промислової, політичної і військової верхівки. Головну соціальну небезпеку Ч. Міллс вбачав у зростаючій «раціональності без розуму», тобто у використанні «волода-

рюючою елітою» раціональних засобів, що розробляються ученими, для досягнення ірраціональних цілей. Надії на гуманізацію суспільства він пов'язував з інтелігенцією, яка здатна володіти «соціологічною уявою» (властивістю розуміти процеси, що відбуваються в суспільстві); заперечував революційну роль робочого класу.

На необхідність нового типу демократії вказує й американський неомарксист Едвард Райт (1947 р.н.). Він згоден з тим, що робітники все ще залишаються найчисленнішим класом суспільства. Проте в суспільстві відбувається глибока диференціація класової структури, виникають прошарки, які характеризуються суперечливістю свого становища (прошарок менеджерів та бюрократів, наприклад, які є водночас експлуаторами й експлуатованими). Завдяки своїй численності та суперечності соціального становища такі прошарки здатні справляти істотний вплив на процес формування і політичний характер класових союзів. Зокрема, політичні коаліції зумовлюються конкретними обставинами, досвідом політичної культури їхніх учасників. Тому лінію поведінки, орієнтації учасників союзів дуже важко вивести на основі визначення лише їхніх економічних інтересів. Звідси, доходить висновку Е. Райт, утворення класових союзів, спрямованих на розв'язання завдань емансипації, сьогодні має ґрунтуватися на іншій основі, а боротьба за соціалізм передбачає розвиток «радикальної демократії». Він наполягає на переорієнтації марксистів на нематеріальну сферу і зосередженні їхньої уваги на розв'язанні культурних завдань, що зачіпають інтереси не тільки робітничого класу, а й усіх інших суміжних прошарків суспільства.

Герберт Маркузе (1989–1979) – представник Франкфуртської школи, який в основу своєї теорії покладав ідеї соціально-культурної репресії, відчуженої праці, ідеї нерепресивної цивілізації на основі революційних потреб і формування нової чуттєвості. Він розмежовував поняття «культура» і «цивілізація». Для нього культура пов'язана із саморозвитком людини в історії, де людина реалізує себе через прагнення до трансісторичних цінностей – цілей, а цивілізація, на противагу культурі, виглядає як сфера стандартного, стереотипного, яке диктується соціальною необхідністю. Культура – це завжди сфера духовної праці, а цивілізація знає лише необхідну працю – від години до години. Керуючись принципом історизму, Г. Маркузе вважав, що саме історію потрібно оцінювати як негативний цивілізаційний процес, який тягне за собою відчуження. Люди, прагнучи до кращого, винаходять все нові й нові форми соціального поневолення, які збільшують відчуження. Він критикував західне суспільство за те, що із всіх аспектів еволюції воно зберегло лише один аспект – науково-технічний прогрес, а в інших аспек-

тах перестало еволюціонувати, втратило творчий потенціал. Іншими словами, в індивідів відсутня внутрішня свобода від суспільства, відсутність особистого – внутрішнього простору, який необхідний для творчості. Через відсутність цього простору людина і суспільство стають одновимірними.

Теорія соціального обміну. Однією з принципів концепцій в руслі позитивістської традиції виступає концепція соціального обміну. Даний теоретичний напрям формувався на межі кількох теоретико-методологічних напрямів у розвитку соціологічної думки: постпозитивізм, економічний утилітаризм (принцип оцінки всіх явищ з точки зору їх користі, інтересу, можливості служити засобом для досягнення будь-якої мети), соціальний біхевіоризм, культурна антропологія. Основна увага в даному соціологічному погляді спрямована на реальну поведінку раціонально діючого індивіда, його економічні інтереси, елементарні форми соціальної поведінки та на цій основі – редукування соціальних процесів.

Обмінні акти розглядаються як елементарні акти, з яких складається фундаментальний рівень суспільного життя, а всі більш складні структурні утворення (інституції, організації) пояснюються як наслідки обмінних відносин. Основними представниками даного напрямку є американські соціологи Джордж Каспар Хоманс (1910–1989) та Пітер Мікаел Блау (1918 р.н.).

Особисті інтереси, як наголошував Дж. Хоманс, виступають універсальною спонукальною мотивацією, котра рухає світом. Людська природа є такою, що люди хочуть і намагаються збільшити задоволення від приємного і водночас уникнути неприємного. А оскільки ресурси суспільних благ найчастіше обмежені, то для задоволення постійно зростаючих потреб і досягнення власних цілей люди, як соціальні суб'єкти, вступають у відносини обміну. У процесі соціальних відносин індивіди ніби вираховують цінність або корисність того, що пропонується для обміну, і навіть із тим розрахунком, щоб отримати дещо більше, ніж буде витрачено (позитивний еквівалент). Таким чином, соціальні відносини включають постійний процес обміну між соціальними суб'єктами. А розгляд соціальних явищ, на думку вченого, потрібно починати з вияву елементарних процесів.

У методологічному підході Дж. Хоманса та його послідовників проявляється мікросоціологічний рівень аналізу з усіма перевагами та недоліками. Однак перейти до пояснення макрооб'єктивних соціальних умов вчений так і не зміг. Вирішити цю проблему розриву між мікро- та макрорівнями намагався інший американський соціолог – П. Блау. Він

бачив вирішення цього завдання шляхом синтезу принципів соціального обміну з поняттями макросоціологічних концепцій (теорії конфлікту, структурний функціоналізм). Вчений на рівні макросоціологічного аналізу шукав точки стику між мікропроцесами взаємодії, міжособистісним обміном і такими структурними утвореннями, як спільноти, групи, інституції, організації.

На відміну від інших прихильників концепції соціального обміну, П. Блау основну увагу приділяв нормативно-ціннісній стороні процесів обміну, щоб пояснити великомасштабні соціальні процеси. Він доповнив концепцію обміну описом елементарного розкриття складних процесів – інституалізації.

Феноменологічна соціологія. Феноменологія, як новий напрям теоретизування (на відміну від структурних функціоналістів і емпіриків), в соціології почала заявляти про себе в 60-ті рр. ХХ ст. Як продовження «розуміючої соціології», феноменологічний напрям у соціології бере свій початок ще з М. Вебера. Він пов'язаний з ідеями Е. Гуссерля, Ч. Кулі, Дж. Міда та ін. Але засновником феноменологічної соціології як самостійного напрямку в соціології є Альфред Шюц (1899–1959), який, аналізуючи структуру повсякденного мислення, розробив концепцію інтерсуб'єктивного світу повсякденного життя. Цей світ, на його думку, існував до нашого народження й інтерпретувався нашими предками як соціальний світ. З цією інтерпретацією можна познайомитись лише завдяки вихованню і навчанню в сім'ї та школі. Сприйняття конкретних законів залежить від того, як людина інтерпретує, визначає для себе ті або інші події. Спосіб тлумачення ситуації, визначення того, що можливо, допустимо, а що абсолютно виключено, залежить від системи цінностей індивіда, яку він засвоїв у процесі соціалізації, від нагромадженого власного досвіду взаємодії з оточуючими людьми. А. Шюц підкреслював, що різниця ціннісних і смислових значень обумовлена специфікою соціалізації і залежить від приналежності індивіда до тієї чи іншої культури, соціальної верстви, професійної групи. Соціально нормовані «конструкції світу» дуже варіативні. Можливість об'єктивного розуміння мотивів людських дій, тобто їх суб'єктивного смислу, стверджує А. Шюц, закладена в самій основі повсякденного життя, у «світі повсякденності». Саме це дозволяє вирішувати головне, на думку А. Шюца, завдання соціології – зрозуміти процес становлення об'єктивності соціальних явищ на основі суб'єктивного досвіду індивідів.

Пізніше Пітер Людвіг Бергер (1929 р.н.) і Томас Лукман (1927 р.н.) у своїй спільній праці «Соціальне конструювання реальності»

(1967) показали і довели, що найбільш повно і послідовно людська суб'єктивність реалізується у світі повсякденності. Повсякденність – одна із сфер людського досвіду, яка характеризується особливою формою сприйняття і осмислення світу, що виникає на основі трудової діяльності.

Теорії урбанізму. Чиказька школа була першою інституційною академічною школою в північноамериканській соціології, яка виникла на базі першого у США департаменту соціології, організованого з моменту створення нового університету в Чикаго в 1892 р. Чиказька соціологічна школа в період з 1915 р. до початку 30-х років сформувала інтегральну і кумулятивну програму проведення заснованих на місцевих проблемах досліджень, яка справила сильне враження. Незважаючи на те, що були в цій програмі слабкі місця, вона стала важливим етапом у інституціалізації соціології та емпіричних досліджень і мала довгострокове значення і вплив.

Перше покоління охоплює період розвитку із заснування школи до Першої світової війни. Його безперечним лідером був Альбїон Вудбері Смолл (1854–1926) – декан департаменту та головний редактор «Американського журналу соціології». Саме перше покоління Чиказької школи – А. Смолл, У. Томас, Р. Парк, Е. Берджесс та ін. затвердили лібералізм як основний у соціально-філософській доктрині соціологічної школи. Лібералізм розуміється в США як ідеологічна орієнтація, заснована на вірі про значення свободи і добробуту індивіда, а також на вірі про можливість соціального прогресу та покращення якості життя за допомогою змін та інновацій в соціальній організації суспільства. Чиказька школа виступила проти необмеженої експансії капіталістичного панування, за цивілізованість, раціональність форм такого панування.

Саме в межах Чиказької школи була надрукована спільна праця Вільяма Томаса (1863–1947) і Флоріана Знанецького (1882–1958) «Польський селянин в Європі та Америці» (1918 р.), що визначила новий рубіж у розвитку сучасної соціології. Хоч автори дали констатації фактів не просунулися, не зробили жодних висновків чи рекомендацій, але для аналізу було використано документи, автобіографічні дані окремих осіб, кількісні методи оцінки явищ. Соціологи знайшли ефективний інструмент для вивчення соціальної дійсності.

Друге покоління Чиказької школи охоплює соціологів, які повною мірою проявили себе між Першою світовою війною і серединою 30-х років ХХ століття. Лідерами цієї генерації були Роберт Езра Парк (1864–1944) та Ернст Берджесс (1886–1966), які розробили прикладний варіант для дослідження міста, соціально-екологічної теорії, основними

поняттями якої є «соціальна мобільність», «соціоекономічний статус», «маргінальна особистість», а способами збору інформації – включене спостереження, інтерв'ю, аналіз документів.

Третє покоління Чиказької школи (середина 30-х – початок 50-х років) пов'язують з керівництвом департаментом Вільяма Філдінга Огборна (1886–1959). У своїй теорії соціальних змін він зосередив увагу на тому, що матеріальна культура розвивається в цілому дещо швидше, ніж нематеріальна, або адаптивна культура. Причини цього він пояснював наявністю серйозних перешкод адаптивним змінам, значним опором адаптації, які є наслідком оцінок і орієнтації групи – суб'єктів соціальних дій. Третє покоління, крім У. Огборна, представлено також іменами Е. Хьюза, С. Стауффер, Л. Вірта.

Інтегральна соціологія. Пітірім Олександрович Сорокін (1889–1968) – російсько-американський вчений, який подав власне тлумачення предмета соціології як генералізуючої науки, увага якої фокусується на вивченні соціально-типових, повторювальних, родових явищ, властивостей, притаманних людській взаємодії. Соціологію він визначив як науку, яка вивчає поведінку людини у середовищі собі подібних. Такі природничі науки, як хімія, фізика, біологія – це досоціальні науки, а соціологія, на думку вченого, – це надорганічна наука, оскільки вивчає світ надорганіки, світ суспільності, який пов'язаний з мовою, наукою, релігією, політикою, соціальною організацією тощо. За П. Сорокіним, людина, щойно народившись, не є суб'єктом надорганіки. Стати такою можна лише з часом, протягом тривалого процесу соціалізації, набуття навичок соціального життя, знань та умінь.

П. Сорокін є автором теорії соціокультурної динаміки, яка пояснює процес історичних змін, історичного розвитку та прогресу. До соціокультурної системи він відносить увесь світ надорганіки, що створений людиною, і містить такі складові: мову, релігію, науку, філософію, право, літературу, живопис, скульптуру, тобто як елементи духовної, так і матеріальної культури. Підкреслюючи єдність надорганічного світу, належну роль у ньому вчений надавав засаді цінності. Саме цінності лежать в основі будь-якої культури. Вивчаючи цінності як фундамент культури, можна здобути знання про суспільство. Процес зміни цінностей, втрата старих та заміна їх новими зумовлює прогрес цивілізації. Тріада, що визначає розвиток суспільства, за П. Сорокіним: особа – суспільство – культура.

Висновки. З самого початку соціологія формувалась як поліконцептуальна з неоднозначно визначеним предметним полем наука, в межах якої формувались різні за методологією підходи і школи. У під-

сумку слід зазначити, що ідеї та теоретичні доробки класиків західно-європейської соціології ХІХ – початку ХХ ст. та провідних американських і європейських соціологів першої половини – середини минулого століття визначили основні напрямки наукових пошуків декількох поколінь соціологів і продовжують справляти свій вплив і як традиція науки, і як постійно живе джерело ідей.

Контрольні питання для самоперевірки

1. Охарактеризуйте передумови виникнення соціології як науки та початковий етап її становлення (А. Сен-Сімон, О. Конт, Г. Спенсер).

2. Розкрийте зміст основних положень соціологічної концепції Е. Дюркгейма: «соціологізм» як соціальна теорія, теорія соціального факту, соціальна аномія, соціологія девіацій.

3. Розкрийте зміст основних положень соціологічної концепції М. Вебера: «розуміюча» соціологія, теорія соціальної дії, вчення про ідеальні типи, соціологія релігії.

4. Значення Чиказької школи у розвитку соціології як науки: методологічні розробки У. Томаса та Ф. Знанецького, соціальний контроль та соціальна екологія Р. Парка, соціологія науки та соціологія техніки У. Огборна.

Тема 3. Історія розвитку соціальної думки в Україні

Протосоціологічний етап розвитку соціальної думки. Науковий період розвитку української соціології. Михайло Драгоманов. Іван Франко. Богдан Кістяківський. Максим Ковалевський. Михайло Грушевський. Соціологія в радянські часи. Сучасна українська соціологія.

Історія соціологічної думки в Україні як цілісний процес донедавна практично не досліджувалася. Нині у зв'язку з процесами державотворення та національно-культурного відродження потреба у науковому знанні еволюції вітчизняної соціальної думки, починаючи від її витоків до інституціоналізації як академічної науки, набуває особливого значення. Вона відтворює низку проблем, пов'язаних зі складними процесами становлення і розвитку українства від початків його історії до сьогодення. Іншими словами, вивчення української соціологічної спадщини надасть змогу не лише зрозуміти стан сучасної вітчизняної соціології, а й з'ясувати її роль і значення у розв'язанні проблем розбудови сучасного українського суспільства.

Протосоціологічний період розвитку соціальної думки в Україні охоплює хронологічний проміжок від часів Київської Русі до середини XIX ст. Його історія налічує кілька етапів, що характеризуються певними особливостями розвитку соціологічного знання під впливом економічних, соціальних, політичних, ідеологічних факторів:

- протосоціологія епохи становлення, розвитку та розпаду Київської Русі (праісторія, Київська держава, княжа доба, литовсько-польський період – V – кінець XV ст.);

- протосоціологічне знання козацької доби (від початків козацтва до зруйнування Січі – кінець XV – третя чверть XVIII ст.);

- протосоціологія доби відродження України (кінець XVIII – середина XIX ст.).

Витоки соціального пізнання в Україні сягають сивої давнини, зокрема княжої доби (IX–XIII ст.), і тісно пов'язані з буттям українського народу, формуванням української державності – Київської Русі, яка стала в результаті об'єднання східнослов'янських племен навколо політичного й культурно-економічного центру – Києва й Середнього Подніпров'я.

Другий період розвитку соціологічної думки в Україні безпосередньо пов'язаний з виникненням соціології як окремої науки. У наукових колах його називають періодом академічної соціології. Розпочинається він за існування та інституціалізації соціології на Заході. Це породжує певні способи бачення й моделі пізнання соціальної реальності, нові підходи, способи вирішення й засоби реалізації соціальних цілей, інтересів і потреб, оскільки соціологічні принципи, методи та концепції були вже досить відомими серед українських науковців. Прийнято вважати, що українська соціологія заявила про себе у 80-х рр. XIX ст. дослідженнями Женевського гуртка українських учених, праці яких друкувалися найчастіше в тамтешньому журналі «Громада».

Багато цінних для соціології ідей висловив Яків Павлович Козельський (1729–1794), який розглядає суспільство як продукт природного права й суспільного договору, внаслідок якого виникає держава. На його думку, людина спочатку є природною істотою з її потребами в їжі, відпочинку, самозахисті тощо. Однак при переході від природного права до громадянського суспільства людина втрачає цілковиту свободу, яку надавало їй природне право, й приймає “суспільну волю” та закони громадянського суспільства.

Йоган Шад (1758–1834) вважає, що розум людини має божественне походження, а сама людина виникає еволюційним шляхом з тваринного світу. Розум дано людині не лише для піклування про власне благопо-

луччя, а й про інших. Людині не личить бути рабом – рабство суперечить природному праву і є проявом найбільшого насильства людини над людиною, суперечить суспільному устрою, в основі якого закладено принцип загального блага.

Петро Дмитрович Лодій (1764–1828) зосереджує увагу на необхідності вивчення людей, які народжуються вільними і мають однакові права бути людиною, право на життя й розвиток своєї особистості, право дбати про своє благополуччя, право на чесне ім'я. Спочатку люди жили окремими сім'ями, але необхідність боротьби з силами природи і самозахисту спонукала до добровільного об'єднання кількох сімей в одну спільність – так виник рід. Але оскільки у ньому не було верховної влади, рід був слабким і не мав потрібних для забезпечення власного самозахисту засобів і сил. Це зумовило появу держави, головною причиною якої був Бог. Отже, ми бачимо певну подібність розвитку соціальної думки в Україні загальним тенденціям кінця XVIII – початку XIX ст. Однак разом із спільними моментами, формування української соціології мало і багато специфічних рис, обумовлених більш раннім історичним контекстом. До такого контексту слід віднести певні історичні події та реакцію на них провідних українських мислителів. Наслідком історичних подій XVI століття, цікавим щодо нашого розгляду, видається виникнення так званої “полемічної літератури” – публіцистики, в якій осмислювались церковні справи в Україні взагалі (зокрема, занепад православ'я) та значення Брестської унії 1596 року (якою створювалася греко-католицька церква). Серед визначних мислителів, які досліджували ці питання, слід назвати імена таких авторів: Петро Скарга, Христофор Філалет, Іван Вишенський, Лаврентій Зизаній-Тустановський, Захарій Копистенський, Герасим та Мілетій Смотрицькі та ін. У творах цих авторів знайшли відображення не тільки їх думки про суто релігійні питання, але й їх філософія, опис суспільного стану на українських землях, погляди на устрій та розвиток суспільства тощо. Саме історіографія та полемічна література мали досить великий вплив на розвиток самосвідомості українського народу, оскільки в ній було присутнє протиставлення “нашої”–“їхньої” церкви й віри, через яке усвідомлювалось і протиставлення “ми”–“вони”. Подальші спроби осмислення як історичних подій, так і проблем філософських та суспільно-політичних пов'язані переважним чином із діяльністю, яка, власне, лежить у руслі загального для Європи тих часів Просвітництва. Серед українських просвітителів найвідомішими є Петро Могила, Феофан Прокопович та найвідоміший з українських філософів – Григорій Сковорода.

Наприкінці XVII – на початку XIX ст. українська суспільна думка

розвивається переважним чином у територіальних, а, значить, і у “духовних” межах Російської імперії. Тематика суспільної думки відтепер зосереджується на ствердженні української самобутності не у протиставленні польсько-католицькому впливу, як це було у XVI–XVIII ст., а у спробах її виокремлення із російської культури.

1845–1846 року виникає “Братство св. Кирила й Мефодія”. Братство ставило метою ліквідацію кріпосництва, знищення привілеїв для вищих станів суспільства, встановлення республіканської форми державного правління та об’єднання усіх слов’янських народів. Чільне місце організатора й теоретика у Кирило-Мефодіївському братстві посідає особистість Миколи Івановича Костомарова (1817–1885). М. Костомаров розробив програму та ідеологію Братства, що були закладені в основу його головного програмного документа, який мав назву “Закон божий”, або “Книга буття українського народу”. У “Книзі буття...”, зокрема, говорилося, що слов’яни мають дві біди – відсутність злагоди між собою та схильність до сприйняття чужого.

Іншим визначним учасником Братства був Пантелеймон Олександрович Куліш (1819–1897), насилля та революційні акти вважав головною причиною занепаду України. Шляхом досягнення справедливого суспільного устрою, на його думку, може бути лише просвітництво, яке розкриє зматеріалізований в українському фольклорі творчий потенціал, та повернення до цінностей минулого, які мають у своїй основі християнські цінності.

Також М. Костомаров, порівнюючи менталітет росіян та українців у праці “Дві руські народності” (1861), протиставляє російську домінанту загального, нетерпимість до інших народів, вірувань, звичаїв, байдужість до природи, українській повазі до особистості, толерантності до чужих народів і культур, опоетизованій любові до природи українців.

Попри всю спірність висновків цих та інших дослідників, їх аналіз певною мірою можна вважати соціологічним або соціально-психологічним, побудованим на вивченні історичних та етнографічних джерел.

Головною рисою української суспільної думки було те, що ідеї значення фольклору, народних вірувань, звичаїв і традицій з точки зору вивчення суспільства загалом поділялися багатьма діячами того часу, а дослідники народної творчості досить часто висловлювались щодо питань, які можна вважати соціологічними. Так, зокрема, слід згадати так звану “Руську трійцю”, що працювала на західноукраїнських землях і видала відому збірку народної творчості “Русалка Дністровая” (1838). Це Іван Вагілевич (1811–1855), Маркіян Шашкевич (1811–1843) та Яків

Головацький (1814–1888). На основі історичних даних вони показували, що класовий поділ слов'ян існував не вічно, а кріпосницьке поневолення є наслідком економічного та політичного насильства.

Взагалі можна назвати багато прикладів досліджень, які поєднують у собі елементи етнографічного та соціологічного аналізу. Так, наприклад, у другому томі журналу “Записки о Южной Руси” (1857) під тією самою назвою “Про причини ворожості поляків і українців у XVII ст.” опубліковано дві статті, авторами яких були польський учений М. Грабовський та згадуваний нами П. Куліш. М. Грабовський зазначав позитивну роль в історії України Речі Посполитої, яка допомагала освоювати й захищати українські землі, не експлуатувала українців. Запровадження ж унії було зумовлене не намаганням поляків ліквідувати православну церкву, а необхідністю створити уніфіковану державу через введення єдиного релігійного культу. Конфлікти між поляками та українцями виникали з вини незадоволених козаків, стосовно яких польське військо вимушене було застосовувати жорстокі засоби приборкання. П. Куліш вбачав причини боротьби в тому, що українське населення було об'єктом зневаги й знущання, розглядалося поляками як істоти нижчого гатунку. Причиною цього була різниця в менталітеті й світогляді двох народів. П. Куліш зазначав, що полякам притаманний аристократичний світогляд, пов'язаний з відчуттям зверхності, тоді як серед українців панував демократичний світогляд, якому було притаманне розуміння рівності людей, а не переваги однієї людини над іншою чи одного народу над іншим.

Отже, як висновок, слід зазначити, що передумовами формування української соціологічної думки можна вважати такі:

- осмислення подій української історії (полонізація та спротив їй, церковна унія та розвиток православ'я, кріпацтво та становлення суспільних станів тощо);

- самоусвідомлення та осмислення українського суспільства та культури, їх своєрідності та бажаних шляхів їх розвитку;

- спорідненість певним світовим тенденціям розвитку суспільної думки (Просвітництво, ідеї суспільного договору).

Слід додати також, що, якщо європейська соціологія до певної міри походила з філософських, економічних та юридичних “роздумів”, пов'язаних переважним чином із осмисленням розвитку всього людства (приводом до яких слугувало становлення капіталістичного суспільства), то українська – скоріше, із історичних та культурознавчих, спрямованих на самоусвідомлення українського народу та суспільства.

Однією з ключових осіб в українській соціології є Михайло Пет-

рович Драгоманов (1841–1895). Саме він вперше серед українських вчених використав поняття “соціологія” в авторському курсі лекцій із всесвітньої історії перед студентами Київського університету. М. Драгоманов – професор Київського університету, автор низки яскравих публіцистичних статей. Як і інші українські соціалісти, він вірив у московський, а не європейський соціалізм. М. Драгоманов розглядав соціологію як універсальну й точну науку про суспільство, решта наук мають стати її розділами. Соціологія (наука про діяльність людей в суспільстві), як і історія (наука про закінчену, минулу діяльність), мусять давати “такі ж точно узагальнення, які дають інші науки, математичні, фізико-хімічні та біологічні, тобто так звані закони”. У своїх наукових і публіцистичних працях він закликав українських вчених-суспільствознавців використовувати у своїх дослідженнях ті ідеї та принципи, які заклала західна соціологічна думка.

Найважливішим способом реалізації завдань соціології виступає, за М. Драгомановим, соціологічний метод “логічної семантики”, який полягає в аналітичному групуванні суспільних явищ, що вивчаються, їх класифікації й типологізації. В підсумку суспільство постає складною багаторівневою структурою, яка поєднує три основні підсистеми: а) матеріал, з якого складаються суспільства (індивідууми та народності), в) суспільства (їх форми, сім’я, клас, державний союз, міждержавний союз), с) продукти суспільної діяльності: матеріальні й моральні. Очевидно, що метод логічної семантики ґрунтується на порівняльному методі.

Провідною темою, яка цікавила М. Драгоманова, окрім названих, була тема соціальних змін і прогресу. Головним фактором суспільного розвитку він вважав спосіб виробництва, оскільки праця – “найголовніша основа суспільного життя”. Суспільний поділ людей на класи, на багатих та бідних М. Драгоманов пояснював існуванням приватної власності, яка є історичним явищем і виникає лише на достатньо високому рівні розвитку суспільства. Тому бідність може бути подолано зміною економічного устрою: приватна власність має бути замінена колективною.

Одне з найважливіших понять М. Драгоманова – поняття прогресу. Для М. Драгоманова прогрес – це не просто розвиток суспільства до певного ідеалу, а такі суспільні зміни, які відповідають потребам суспільства, і вони можуть відбуватися лише тоді, коли для них існуватимуть певні умови. Суспільно-історичний рух, за М. Драгомановим, не є прямолінійним, він зазнає і змін темпу, і тимчасових зупинок, і повернення до вже пройдених етапів. Питання, які ж саме суспільні зміни відповідають потребам суспільства, можна дослідити за допомогою соціальної

науки. Цікаво, що в цілому погоджуючись з ідеєю про існування соціальної еволюції, складовою частиною її, причому однією із найважливіших, М. Драгоманов вважає і революцію.

Особливу увагу М. Драгоманов приділяє проблемі федералізму, його визначають як прихильника політичного федералізму, однак сам Драгоманів пише, що в одних випадках потрібна централізація влади, а в інших – децентралізація. Федералізм для М. Драгоманова – це антипод не централізації взагалі, а централізації бюрократичної й антидемократичної.

Загалом слід сказати, що творчість М. Драгоманова дає всі підстави для того, щоб розглядати його як справжнього класика української соціології, який справив великий вплив на її подальший розвиток. Зокрема, його ідеї набули певного розвитку в роботах таких визначних вчених, як Б. Кістяківський, М. Грушевський та інші.

Іван Якович Франко (1856–1916) залишив певний слід в історії української соціологічної думки. Він є автором таких соціологічних праць: “Про соціалізм”, “Про працю”, “Що таке поступ?”, “Мислі о еволюції в історії людськості”, “Наука та її становище щодо працюючих класів”, “Найновіші напрямки в народознавстві” та ін.

Кінцевою метою науки І. Франко вважає людину та її благо. Оскільки людина поєднує в собі тілесне й духовне, вона є об’єктом наук фізичних та антропологічних. Останні відрізняють людину від природного світу, розглядають її як специфічно соціальну істоту, як людину “в справжньому значенні цього слова” з її особливим світом мислення, відчуттів, співпраці з іншими людьми тощо. До наук антропологічних входять логіка, психологія, педагогіка, історія, етнологія та “економія суспільна” – наука про працю, яка є основою людського добробуту й щастя. Пізніше І. Франко пише про те, що, оскільки людина є суспільною істотою, то вона є предметом ряду окремих наук – наук соціологічних, котрі досліджують її у зв’язку з суспільним, вивчають розвиток суспільної праці, думок, вірувань й “іншої культури”. Особливо велике значення має “найвища наука – етика”, яка вчить людину жити полюдськи, допомагає їй виробити певне коло понять про людське життя, про поводження з людьми, дає розуміння вірності, справедливості, правди, дружби й добра, що лежать в основі моралі.

Щодо методів наук про суспільство І. Франко пише, що вони замість теорій та гіпотез повинні виходити із фактичних відносин, а при використанні паралелей та аналогій – звертати таку саму увагу не лише на подібність, а й на відмінність між досліджуваними явищами. Одним із важливих методів соціального дослідження він вважає історичний ме-

тод, оскільки він, на його думку, допомагає науці запобігати спекулятивним апіорним конструкціям, які не ґрунтуються на конкретних фактах. У своїх працях І. Франко обґрунтував необхідність постійної та ретельної соціальної статистики, яка б і надавала необхідний матеріал суспільним наукам. Цей матеріал може бути почерпнутий і у фольклорі. Також І. Франко аналізував певні суспільні процеси, які відбувалися в Галичині, зокрема причини масової міграції галичан до інших земель.

Підкреслюючи велике пізнавальне значення еволюційного погляду на світ природи та людську історію, І. Франко загалом поділяв марксистські погляди на еволюцію суспільства, однак шляхом до ідеалу він вважав не революцію, а “соціалістичну реформу”, прогрес вбачав не у зростанні антагонізмів, а в кооперації людей, владу ж розглядав як наслідок поділу праці, а не розподілу власності. Тому він дуже обережно ставився до ідеї створення суспільства на основі спільної власності, праці та споживанні. Аналізуючи ідеї К. Маркса, котрого визнавав великим соціалістом, І. Франко говорить, що К. Маркс суб’єктом історичного процесу розглядає переважно промислових робітників та ставить на меті прихід до влади міських жителів. Тоді як залишається не визначеним, що буде із селянами та сільськими жителями. Майбутнє людства І. Франко вбачає у прогресі техніки, науки, культури, освіти й моралі. Він переконаний, що останній акт соціальної революції буде настільки спокійним, наскільки освіта й наука зможуть прояснити масам робочого люду її мету та засоби. Однак підкреслює, що, яким саме буде майбутнє суспільство, сказати наперед неможливо.

Богдан Олександрович Кістяківський (1868–1920). У своїй докторській дисертації з філософії “Суспільство і особистість”, опублікованій в Берліні німецькою мовою і присвяченій В. Віндельбанду та Г. Зіммелю, Б. Кістяківський досліджує основні поняття соціальних наук: суспільство, держава, особистість, суспільний дух тощо. Основою суспільного життя, на його думку, є психічна взаємодія людей, в результаті чого формуються реальні форми групової колективної свідомості, які лежать в основі соціальної диференціації. Формування й трансформація колективної свідомості підпорядковані дії причинно-наслідкових відносин. Цій свідомості протистоїть нормативно-ціннісна свідомість, що сформульована в нормах права, етики, логіки і розвивається телеологічно. Основне завдання соціологічного знання – поєднати телеологічний та причинно-пояснювальний підходи у розумінні суспільного життя.

Пізніше Б. Кістяківський відходить від психологізму. На його думку, захистити наукову соціологію можна було б лише визначивши міс-

це психології у структурі соціологічної теорії. Для цього необхідний тільки більш старанний та неупереджений аналіз соціальних явищ, що не зводяться до психічних процесів, і паралельно – визначення можливості теоретичної та описової психології як засобу пізнання соціальних явищ. Перетворення соціології на строгу науку вимагає виконання таких умов:

- 1) критичний аналіз основних соціально-наукових понять;
- 2) застосування причинно-наслідкових відносин у сфері соціальних явищ;
- 3) розробка проблеми норм і цінностей.

Соціальна наука може працювати лише при певному рівні узагальнення дійсності, який фіксується у науково-соціальних поняттях. Такий рівень узагальнення дійсності вступає в суперечність із повсякденним життєвим інтересом людини, орієнтованим на розуміння конкретних соціальних подій.

Щодо застосування причинно-наслідкових відносин у сфері соціальних явищ, то лише наявність причинності в соціальних явищах дає змогу застосувати до них поняття закону, а там, де є закон, у свої права вступає наука. На думку Б. Кістяківського, безумовно, необхідні відносини, перетинаючись між собою, формують конкретний образ даного соціального процесу, а соціолог користується цією мережею відносин для пояснення конкретних процесів. Б. Кістяківський пише: “Якщо буде відомий якісний характер усіх сил, що діють при поступальному русі якогось соціального процесу і втілюються саме в цих абстрактних співвідношеннях, то залишається лише підрахувати їх кількісне значення”.

Щодо проблеми цінностей, Б. Кістяківський зазначав, що необхідність якого-небудь соціального явища у природно-причинному зв'язку не виключає міркувань про нього з точки зору справедливості. Моральні норми, установлені людиною, стають частиною соціально-історичного процесу, оскільки дії людей визначаються не лише природною необхідністю, але й уявленням про належне. Загалом Б. Кістяківський вважав, що цінності, моральні принципи мають таке саме ідеальне існування, як і логіко-математичні істини, являючи собою щось постійне і незмінне (тобто маємо онтологізацію цінностей – вони існують, а люди час від часу їх “відкривають”, усвідомлюють, пізнають). Як висновок, можна сказати, що, на думку Б. Кістяківського, будь-яке соціальне явище можна проаналізувати з двох точок зору: з точки зору належного і з точки зору необхідного. А, застосовуючи цей принцип, сам Б. Кістяківський, зробив помітний внесок до розробки теорії права.

Максим Максимович Ковалевський (1851–1916) – соціолог, історик, правознавець. Зазвичай М. Ковалевського не пов’язують з українською соціологією, наголошують на його європеїзмі. Для цього, справді, є підстави – він повністю розірвав із російською традицією та побудував свою систему не на політичних міркуваннях, а на ретельному вивченні історії соціальних, політичних, правових та економічних інститутів.

За своїми соціологічними поглядами М. Ковалевський був переконаним позитивістом. Визначаючи родоначальником соціології і високо цінуючи ідеї О. Конта, він загалом поділяв контівське визначення предмета соціології як науки про порядок та прогрес людських суспільств. Пізніше він визначав соціологію як науку про організацію та еволюцію суспільств (оскільки навряд чи можна ототожнювати будь-яку соціальну організацію з порядком, а еволюцію з прогресом), але сутність контівського визначення, на його думку, при цьому зберігається. Конкретні науки постачають для соціології необхідний їй матеріал, але тільки вона може розкрити ті елементи, які визначають необхідні для блага суспільства порядок та прогрес. На такий висновок М. Ковалевський мав повне право, оскільки сам доволі плідно займався етнографічними дослідженнями.

Сутність прогресу М. Ковалевський вбачав у зростанні солідарності, або “замиреної сфери”. “Розширення людської солідарності”, на його думку, є універсальним законом розвитку суспільства. При цьому вчення про солідарність М. Ковалевський не зводив до почуття чи ідеї солідарності – навіть не солідарність як таку, а її зростання, збільшення її питомої ваги, розширення її сфери, галузей застосування і прояву (тобто, власне, прогрес) він намагається дослідити, вивчаючи суспільні порядки, інститути та соціальні зрушення. Частину соціології, яка займається питанням розвитку суспільного життя взагалі та соціальних інститутів зокрема, М. Ковалевський називав “генетичною соціологією”. Її основні принципи було розглянуто в роботі “Очерки происхождения и развития семьи и собственности”, матеріали якої використовував Ф. Енгельс при підготовці 4-го видання своєї роботи “Походження сім’ї, приватної власності та держави”.

Ім’я М. Ковалевського найчастіше пов’язують з так званою “плюралістичною концепцією”. Її головна ідея полягає в тому, що соціологія може пізнати такий складний організм, як суспільство лише тоді, коли будуть враховуватися всі різноманітні зв’язки та чинники, які взаємодіють між собою та визначають складну динаміку самого суспільства (“теорія факторів”).

Творчість М. Ковалевського пов’язана також із історією соціології

– йому належать праці “Современные социологи” (1905), “Очерки развития социологических учений” (1906), “Современные французские социологи” (1913) та ін.

Михайло Сергійович Грушевський (1866–1934) – видатний історик, соціолог, громадський і політичний діяч. Можна досить точно визначити подію, яка була вирішальною для остаточного формування М. Грушевського як соціолога. Це його перебування в Парижі у 1903 році, куди його запросило керівництво створеної М. Ковалевським Російської Вищої школи суспільних наук прочитати курс української історії. Саме в Парижі М. Грушевський познайомився з Е. Дюркгеймом та Л. Леві-Брюлем, їх ідеями і працями. Ідеї цих вчених справили велике враження на М. Грушевського. Пізніше, 1919 року, у Відні він створить Український соціологічний інститут – перший український соціологічний заклад. В цьому інституті М. Грушевським буде прочитано теоретичний курс “Генетична соціологія”. Цей курс у доповненому та переробленому вигляді вийшов друком окремою книгою у Відні 1921 року під назвою “Початки громадянства (генетична соціологія)”.

Провідним інтересом М. Грушевського було вивчити початки соціальної організації в її “передісторичних” формах, дослідити суспільне життя, розвиток його форм, починаючи від найпростіших і примітивних, та тенденцій і закономірностей, що визначають еволюцію цих форм у більш складні. Насамперед же “генетична соціологія”, як самостійна теорія розвитку людського суспільства, має визначитись із проблемою початку суспільства. За М. Грушевським, головне питання тут стосується того, чи суспільство завжди і скрізь, в усіх краях і в усіх народів поставало й розвивалося в тих самих формах та проходило тотожні етапи свого розвитку.

Не відкидаючи існування законів суспільного розвитку, М. Грушевський ставить під сумнів спроби природничого тлумачення суспільних законів як повністю каузальних – у суспільстві можуть діяти лише емпіричні закони, які виключають автоматичність і механістичність соціального процесу, оскільки слід враховувати психологію та моральну регуляцію людської спільноти.

Розв’язуючи проблему механізму еволюції людського суспільства й різних форм суспільності, М. Грушевський доходить висновку про вирішальну роль невинної конкуренції індивідуалістичних та колективістських тенденцій і періодичного чергування переваги то одних, то інших. Таким чином, на його думку, логіка суспільного розвитку є такою:

- перша стадія – “передісторичне” суспільство, в якому ще перева-

жає дія біологічних факторів, а людина й людські колективи лише виокремлюються із тваринного світу;

- друга стадія – перехід до організованого (родоплемінного) колективу (колективістська тенденція);

- третя стадія – його розклад та встановлення класового устрою, на якому виросло соціальне життя “цивілізованої доби” (індивідуалістична тенденція).

Сучасний йому стан суспільства М. Грушевський розглядав як новий “натиск колективізму”. Вивчати конкретно-історичне втілення цих процесів М. Грушевський намагався, використовуючи якнайширший етнографічний матеріал, впорядковуючи його згідно з проявом дії основних, органічно поєднаних, факторів розвитку суспільства – біологічних, психологічних та економічних.

Головним суб’єктом історичного процесу М. Грушевський вважав народ – позиція, сформована явно під впливом ідей “психології народів” В. Вундта.

Постать М. С. Грушевського є певним чином знаковою. По-перше, доля М. С. Грушевського-соціолога була подібною до його українських колег та попередників: звернення історика (не соціолога) до соціології. По-друге, М. С. Грушевський є організатором першого українського соціологічного закладу на еміграції (Український соціологічний інститут у Відні, 1919 р.). По-третє, він залишив певний слід і в радянській соціології. Тобто М. С. Грушевського ми згадуємо не лише на завершення теми “Українська соціологія другої половини XIX – першої половини XX ст.”, але й починаючи нові теми курсу.

У 20–30-х рр. XX ст. у СРСР було зроблено спробу створити нову соціологічну науку. Однак як самостійна наука соціологія так і не інституювалася. Її розвиток стримувався насамперед через політичні обставини. Дореволюційний досвід соціологічної роботи повністю відкидався. Теорії зарубіжних соціологів, їхні рекомендації піддавалися нещадній та часто несправедливій критиці. У теоретичних дискусіях соціологію почали співвідносити з марксизмом, а її теорію ототожнювати з історичним матеріалізмом. Особливістю розвитку української соціологічної думки є те, що він за часів колишнього СРСР відбувався під сильним ідеологічним тиском і за свідомого гальмування дослідницьких міркувань, штучного роз’єднання вчених на тих, хто працював на батьківщині, і тих, хто був змушений перебувати в еміграції.

Лише з початком процесів оновлення суспільства у середині 80-х рр. XX ст. змінюється ставлення до фахівця-соціолога та усвідомлюється зростаюча потреба у соціологічних дослідженнях. Розвиток соціоло-

гії стає нагальною потребою національного відродження України. Яскравим виявом цієї тенденції було створення восени 1990 р. Інституту соціології в системі Національної академії наук. Головний напрям діяльності інституту – виявлення закономірностей розвитку українського суспільства в національному і міжнародному контексті, осмислення та узагальнення досвіду перетворення суспільства у справді громадянське. Інститут має широкі зв'язки з аналогічними зарубіжними інституціями. В ньому працює плеяда широко відомих у нас і за кордоном науковців-соціологів, серед яких Л. Сохань, В. Ворона, М. Шульга, А. Ручка, В. Танчер, Є. Головаха, В. Тарасенко, Н. Паніна, В. Осовський, В. Пилипенко, С. Макеєв, І. Прибиткова, С. Войтович, О. Донченко, І. Мартинюк, Є. Суїменко та ін.

У цей час відбуваються й інші важливі події для становлення української соціології. Створюється Соціологічна асоціація України, першим президентом якої став професор В. Волович. В університетах відкриваються факультети та відділення для підготовки професійних соціологів, започатковуються соціологічні видання, утворюються спеціалізовані ради по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата і доктора соціологічних наук.

Паралельно у Харкові при Харківському національному університеті ім. В. Н. Каразіна у 1990 р. було відкрито перший соціологічний факультет, розпочато підготовку і випуск перших професійних соціологів, соціологія перетворилася на професію. Сьогодні подібні факультети створено у найбільших університетських центрах: Києві (Київський національний університет ім. Т.Г.Шевченка, Національний технічний університет “Київський політехнічний інститут”, Міжнародний Соломонів університет, Академія праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України, Міжрегіональна Академія управління персоналом), Харкові (Харківський державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, Харківський гуманітарний інститут “Народна українська академія”), Одесі (Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова), Львові (Львівський національний університет ім. І. Франка), Луганську (Луганський державний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка, Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля), Дніпропетровську (Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара), Донецьку (Донецький державний університет управління), Запоріжжі (Запорізький національний університет, Класичний приватний університет), Миколаєві (Чорноморський державний університет ім. П. Могили, Миколаївський міжрегіональний інститут розвитку людини), Луцьку (Східноєвропейський національний університет ім. Л. Українки)

та ін.

Висновки. Українська соціологія з початку свого становлення поєднувала в собі спроби знаходитись у руслі найактуальніших напрямків наукового пошуку європейської соціології з дослідженнями української спільності. Довгий період заборон, ізоляції від світової соціологічної спадщини, негативно вплинули на стан української соціології. Особливо це відчувається у площині теоретичної соціології, адже більшість сучасних українських соціологів розробляють ті чи інші галузі соціологічного знання та проводять прикладні дослідження. Тому не дивно, що провідними завданнями української соціології сьогодні є пошук власної автентичності, розробка методологічної бази, концептуальної схеми та відповідний їм категоріально-понятійний апарат. Створюються умови для методологічного плюралізму в соціології, існування різних підходів, орієнтацій у соціальних дослідженнях. Усе це дозволяє з оптимізмом оцінювати майбутнє української соціології, яка нині набуває рис національної, що знаходить прояв не стільки у проблематиці досліджень, скільки в акцентах на традиції соціальних досліджень українського суспільства в цілому.

Контрольні питання для самоперевірки

1. Розкрийте історичний контекст виникнення та розвитку української суспільної думки у XVI–XIX ст.: Я. Козельський, І. Шад, П. Лодій, Г. Сковорода, Кирило-Мефодіївське товариство. Головні риси української суспільної думки у XVI–XIX ст.

2. Сутність і значення основних ідей М. Драгоманова в українській соціології кінця XIX – початку XX ст.: метод «логічної семантики», соціальні зміни та прогрес, політичний федералізм.

3. Наукова діяльність М. Ковалевського в контексті української, російської та світової соціології: соціальна організація та еволюція суспільств, солідарність як універсальний закон розвитку соціуму; багатофакторна концепція, її характеристика.

4. В чому полягав проект створення наукової соціології Б. Кістяківського?

5. Розкрийте зміст основних соціологічних розробок М. Грушевського: сутність «генетичної соціології», закони суспільного розвитку, теорія «натиску колективізму», «психологія народів».

6. Сучасна українська соціологія: основні дослідницькі центри, представники, напрямки теоретичних та емпіричних досліджень.

Тема 4. Сучасні напрямки теоретизування в соціології***Неофункціоналізм. Теорія конфлікту. Неомарксизм. Постмодернізм. Пошуки шляхів інтеграції соціального знання.***

Класичні соціологічні концепції сформульовано переважно у першій третині ХХ ст. Вони були спробою дати системну відповідь на деякі проблеми та суперечності суспільного розвитку. Зрозуміло, що такі відповіді з часом втрачають евристичну цінність, адже суспільство безперервно змінюється, виникають нові суперечності, починають діяти незнані досі сили та чинники. Тому існує потреба в соціальній теорії, яка була б адекватною сучасним соціальним, політичним та економічним реаліям. З цією метою переосмислюються традиційні соціологічні напрями, розробляються оригінальні підходи. Поступово складається новий, мультипарадигмальний образ теоретичної соціології.

Найяскравіше втілення позитивістської традиції – структурно-функціональний аналіз – у повоєнний період залишався в американській соціології академічним еталоном. І в наш час він є центральною течією соціологічного теоретизування.

Сучасні прихильники аналітичного, системного підходу, розглядаючи соціальні процеси, зазначають, що парсонсіанство, як теоретико-методологічна парадигма, не втратило своєї цінності. Більше того, чималі успіхи в розвитку соціологічних знань у 80-ті роки спостерігаються саме в річищі аналітико-функціоналістської теоретичної традиції. Три вихідні тези зумовлюють належність до цієї традиції: ствердження наявності зовнішнього, незалежного від нас і нашого пізнання світу; притаманність цьому світові певних позачасових, універсальних і постійних якостей; завданням соціологічної теорії має бути виявлення таких узагальнюючих якостей і пояснення їх дії. Іншими словами, це пояснення соціальної реальності шляхом пізнання її об'єктивних характеристик і функціональних зв'язків, вироблення системи знань природничо-наукового типу. Більша частина соціологічної аналітики нашого часу, за твердженням Дж. Тьорнера, залишається саме у площині такого підходу.

Робиться акцент на узагальнюючому системному розгляді суспільного життя, на тому, як "людські дії організовані й структуровані в певній системі", з'ясуванні місця символічної культури в ній, її багатовимірному аналізі. Серед прихильників цього підходу такі відомі теоретики: Джеффри Александер, Шмуел Айзенштадт, Бернард Барбер, Пауль Коломі, Нейл Смелзер, Дж. Тьорнер, Ніклас Луман, Ріхард Мюнх та ба-

гато інших.

Неофункціоналізм сьогодні є не тільки певною сукупністю концепцій, методів чи ідеологією. Його теоретична сутність полягає у виділенні аналітичних рівнів – культурного, структурного та індивідуального, виокремленні систем та підсистем, ідентифікації нормативних процесів, соціальній диференціації, взаємозв'язку між "інституціональними сферами", виявленні потреб і реквізитів соціальної системи, необхідних для її функціонування.

Теорія "соціального конфлікту", конфліктологічний підхід, конфліктна традиція – все це позначення важливого напрямку розвитку соціологічної думки ХХ ст. У руслі цієї парадигми з'явилося чимало цікавих концепцій, яскравих теоретиків та праць. Теорія конфлікту вийшла на авансцену сучасного соціологічного знання у 60–70-х роках, витіснивши традиційно впливові позитивістські течії, викликавши гостру полеміку в соціологічних колах, стимулюючи постановку низки проблем розвитку соціологічної науки. Вона посідає в наші дні одне з провідних місць поміж напрямів сучасної соціології.

За словами Дж. Александера, всю сучасну соціологічну теорію можна грубо поділити на "функціоналістську" та "конфліктологічну", причому не тільки в царині загальної теорії, а й у спеціалізованих сферах емпіричних досліджень. За аргументами іншого авторитетного теоретика Рендела Коллінза (США), у світовій соціологічній думці простежуються три головні традиції: конфліктна (К. Маркс, М. Вебер, сучасні теоретики конфлікту); позитивістська (О. Конт, Е. Дюркгейм, Т. Парсонс та інші дослідники "ритуалів громадської солідарності"), а також, дещо окремо, мікроінтеракціоністська традиція (що асоціюється з поглядами Чарльза Кулі, Джорджа Герберта Міда, Герберта Блумера, Гарольда Гарфінкеля та їхніх послідовників). Проте особливо підкреслюється, що сучасна теорія конфлікту виникла як результат прагнень створити "неідеологізовані версії марксизму", перенести центр ваги в межах останнього на положення багатфакторної концепції "лівого веберіанства".

На думку прихильників цього напрямку, конфліктний підхід має більші пізнавальні можливості, ніж класичний марксизм, у дослідженні різноманітності шляхів і форм перетворення соціальної реальності за допомогою широкого спектра конфліктів, які їй притаманні.

Теорія конфлікту заявила про себе насамперед як головна альтернатива позитивістському функціоналізму; "соціології порядку" було протиставлено "соціологію конфлікту", а тому проголошено необхідність створення іншої "гілки соціологічної теорії", яка б більш адекват-

но відображувала, на думку її послідовників, соціальну реальність. Разом з тим теоретики конфлікту звернулися до багатьох дилем соціологічного теоретизування взагалі, передусім до проблем соціальної зміни, диференціації, соціальної активності, ідейно-ціннісних детермінант суспільного розвитку.

Намагання переглянути і доповнити класичну марксистську теорію, пристосувати її до нових явищ суспільного життя беруть свій початок ще з 20-х років ХХ ст. Такі спроби дістали в соціальній науці назву "неомарксизму". Його засновниками вважають Дьєрдя Лукача (Югославія) і Антоніо Грамші (Італія). Саме їхні теоретичні розвідки започаткували "діалектико-гуманістичний", або, як його називають на Заході, "критичний" напрям у марксистській думці. До цього напрямку, що переважно апелює до ранніх праць К. Маркса, до проблем відчуження, належать теоретики Франкфуртської школи (Теодор Адорно, Юрген Хабермас), пов'язані з цією школою фрейдомарксистки (Вільгельм Райх, Г. Маркузе, Е. Фромм), марксистки-екзистенціалісти (Жан Поль Сартр, Моріс Мерло-Понті), група "Праксис" і багато інших.

Другий напрям у неомарксизмі представлений марксистами-сцієнтистами. Його прибічники вважають марксистське вчення недостатньо науковим. Неомарксистки-сцієнтисти апелюють, як правило, до економічних праць зрілого К. Маркса, до його матеріалістичної гносеології та аналізу соціальних класів. Серед представників цього напрямку слід назвати Луї Альтюссера (Франція) і його послідовників, а також течію аналітичного марксизму (його ще називають "академічним марксизмом"), прихильники якого прагнуть переформулювати категорії історичного матеріалізму на основі методів сучасної науки; моделювання, функціонального підходу, теорії ігор, структурації, модальної логіки тощо. Представниками цієї течії можна назвати соціального філософа Лоуренса Коєна (Велика Британія), соціологів Джона Блстера (Велика Британія) і Джона Ремера (США) та ін.

Існує також велика плеяда неомарксистів, що не належать до двох зазначених вище напрямів. Це ті, хто орієнтується на дослідження проблем "третього світу", аналіз капіталізму як світової системи, вивчення питань фемінізму тощо.

Західні неомарксистки, незважаючи на своє критичне ставлення до революційної доктрини К. Маркса, наголошують, що історія розвитку марксистської теорії була, як правило, позначена неодноразовими передбаченнями її неминучого краху. Проте після кожного смертного вироку вона відроджувалася в оновленому вигляді. Лише за останні 20–30 років популярність марксизму на Заході мала кілька злетів. У 60-ті роки

це було пов'язано з розвитком руху протесту та інтересом ідеологів "нових лівих" до марксизму. У 70–80-ті роки відбувся ще один злет неомарксизму, який було названо "академічною марксистською субкультурою". Остання за часом модифікація пов'язана зі спробами вирішення нових проблем постіндустріального та інформаційного суспільства. Отже, марксизм привертав і, ймовірно, привертатиме до себе увагу, як тільки виникатиме необхідність теоретичної систематизації та пояснення нових явищ і процесів суспільного життя. Зрозуміло, тут йдеться не про примітивізоване "марксистсько-ленінське" вчення, поширюване у Східній Європі за часів "соціалізму", а про започатковану Марксом традицію теоретизування, яка вирізняється своєю плюралістичністю, користується різноманітними методами і підходами.

Представники сцієнтичного неомарксизму пропонують реформувати інші аспекти марксистської теорії. Л. Альтюссер, наприклад, наполягає на перегляді ідей пізнього Маркса, особливо тих, що пов'язані з аналізом капіталістичного способу виробництва. Він пропонує відійти від "монізму", "економічного детермінізму" та еволюційного "історизму" Маркса і стати на позиції плюралістичного підходу при з'ясуванні причин криз та революцій. "Революційні вибухи", на думку Л. Альтюссера, криються не в суперечностях капіталістичного способу виробництва, а є наслідком нагромадження великої кількості гетерогенних за своєю природою суперечностей, наслідком збігу різноманітних обставин.

Сучасні неомарксистичні уточнюють і марксистське тлумачення матеріальних джерел соціально-політичних криз у суспільстві, а також розуміння способів подолання їх. Ю. Хабермас, наприклад, вважає, що зростання ролі держави в регулюванні економічних процесів, у плануванні виробництва й розподілу матеріальних благ істотно змінило економічні закономірності розвитку капіталізму, позбавивши його колишніх гострих економічних криз. У політичному плані ці зрушення дають змогу державі досягати класового компромісу в суспільстві у межах чинних буржуазно-демократичних структур. Звідси робиться висновок, що джерела криз та способи подолання їх змістилися зі сфери економіки та гострої класової боротьби в адміністративно-управлінську сферу.

Глибокі зрушення в житті розвинених країн Заходу зумовили виникнення нових напрямів у соціальній теорії, що мають на меті осмислити і пояснити явища та процеси останніх десятиліть. Серед цих напрямів помітне місце посідає постмодернізм. І хоча саме поняття "постмодернізм" вживалося набагато раніше (перша згадка датується 1917 р.), справжній інтерес до проблеми постмодернізму з'явився в соціальній теорії у 60-х роках. Згодом, особливо у 80-ті роки, серед прибічників

постмодернізму, що репрезентують різні галузі гуманітарного знання, робляться спроби дати йому теоретичне визначення.

Однак і досі немає загальноприйнятого уявлення про те, що таке постмодерність як соціальне явище, чим вона відрізняється від модерності. Термінологічно "постмодерність" (postmodern) буквально означає те, що йде після модерності (modern). Проблем не виникає, якщо є чітке уявлення про модерність. Проте чіткого розуміння тут немає. Найпоширенішою є думка, згідно з якою модерність – це Новий час, пов'язаний з епохою індустріального капіталізму, що йде на зміну Середнім вікам або феодализму. Самі процеси, за допомогою яких народжується новий індустріальний світ капіталізму, уявляються як модернізація, для якої характерні подолання традиційності, розвиток новацій та динамізм. Інший зміст вкладають у поняття "модерність" теоретики мистецтва і культури. Для них модерність означає рух і розвиток нових форм мистецтва, таких як авангардизм, експресіонізм, сюрреалізм тощо. Отже, згідно з першою думкою, все нове, що виникає в житті людей після епохи індустріального суспільства, – це постмодерність. Згідно з іншою – все, що виникає після експресіонізму в мистецтві, є постмодернізм.

Різні погляди склалися на процес переходу від модерності до постмодерності, на проблему наступності. Для більшості прибічників концепції постмодерності сам термін "пост" означає різку грань, навіть розрив між суспільними явищами різних часів, рішучу відмову від минулого. Проте таке розуміння зв'язку минулого (модерності) та теперішнього (постмодерності), намагання звести між ними своєрідну "китайську стіну" викликають заперечення. Попри всі відмінності минулого і теперішнього, між ними існує певна послідовність подій, поступова зміна, отже, і певна історична наступність. Саме такої думки дотримуються ті дослідники, які використовують термін "пост" для періодизації історії, для визначення особливостей певного історичного періоду, хто постмодерність розглядає як "інтенсифікацію модерності", "гіпермодерність" або "нове обличчя модерності".

Інколи префікс "пост" розуміють як заперечення і епохи, і практики модерності. Проте в такому разі все залежить від того, про подолання яких традиційних явищ у житті минулого суспільства йдеться. Якщо погодитися, що епоха постмодерності знаменує звільнення від старих умов деспотизму й утвердження нових форм розвитку суспільства, просування до нових обривів соціального прогресу, то, зрозуміло, можна вести мову про позитивне заперечення старого. Проте заперечення минулого може мати і негативні моменти, якщо воно призводить до втрати таких важливих традиційних цінностей, як стабільність, упевненість то-

що.

На ці обставини звернув увагу англійський історик, філософ і громадський діяч Арнольд Тойнбі. В останніх томах фундаментальної праці "Дослідження історії" (1934–1954) він стверджує, що західна цивілізація з кінця минулого століття вступає у новий перехідний період, названий ним "постсучасним століттям", що є рішучим розривом з попереднім "сучасним століттям" з його війнами, соціальним безладдям та революціями. На думку А. Тойнбі, то було століття "анархії" і "тотального релятивізму". Проте водночас цей період він характеризував і позитивними рисами як еру середнього класу, буржуазії, як час, позначений раціоналізмом та прогресом. Тому постмодерністський час А. Тойнбі розглядав не лише як позитивне подолання минулого, а і як "час тривоги", позначений колапсом раціоналізму та епосом просвітництва.

Концепції постмодерності й "постіндустріалізму" дійшли згоди в тому, що суспільство – це насамперед технології. Проте, якщо теоретики постіндустріального суспільства (наприклад Д. Белл) визнають інформацію і знання новими "осями", або організуючими засадами суспільства, то теоретики постмодерності цю роль відводять комп'ютеризації (Ж.Ф. Ліотар) або засобам масової комунікації (Ж.П. Бодрійяр). Постмодерністське суспільство конструюється, наприклад за Бодрійяром, за допомогою кодування знання, різного гатунку моделей та іміджів, що поширюються засобами масової інформації. Звідси гіперреальність суспільства, неможливість провести межу між моделями і реальними явищами життя, між ілюзіями і реальністю. Ж.П. Бодрійяр доходить висновку, що "телебачення та інформація символізують катастрофу у формальному, типологічному розумінні – якісно радикальну зміну в усій соціальній системі".

Отже, технологічний детермінізм притаманний і теоретикам постіндустріального суспільства, і постмодерністам. Разом з тим постмодернізм можна розглядати і як певний крок уперед порівняно з теоріями постіндустріального суспільства. Це стосується насамперед більш ґрунтовного визначення ролі культури у формуванні сучасного суспільства. Крім того, постмодерністська концепція вирізняється акцентуванням уваги на наявних у суспільстві суперечностях і плюралізмі, що також має цінність для розвитку соціальної теорії. У більш широкому розумінні можна зазначити, що постмодерністська теорія виступає проти надто поширеного "культурного імперіалізму", коли одна теорія зводиться до рангу єдино справедливої, коли політичні й культурні цінності одних угруповань або прошарків нав'язуються решті суспільства.

В останнє десятиліття у західній соціології, особливо американській, спостерігається тенденція до інтегрування соціологічного знання, синтезу різноманітних парадигм і теорій та формування на їхньому ґрунті єдиної соціологічної теорії. Така потреба зумовлена, зокрема, певною безплідністю намагань збагнути загальні процеси суспільного життя за допомогою численних теорій і теорійок, які, за висловом Дж. Тьорнера, "теоретизують на будь-яку тему, що спаде комусь на думку".

Пошуки інтегративного підходу в сучасній соціологічній теорії здійснюються у кількох напрямках. Серед них найпомітнішими з початку 80-х років є спроби синтезувати мікро- і макросоціологічні теорії. Такі пошуки, на думку соціологів-теоретиків, обіцяють стати важливою сферою розвитку соціології. Прагнення інтегрувати мікро- і макрорівні аналізу соціальної реальності представлені теорією "структурації" Ентоні Гідденса, де увага зосереджується на структурних властивостях соціальних систем як передумові та результатах людської діяльності; теорією "інтеграції свободи і примусу в процесі соціальної дії і соціального порядку" Дж. Александра; теорією "інтеграції мікро- і макро-рівнів у об'єктивній і суб'єктивній формах" Джорджа Рітцера (США); теорією "інтеграції теорії дії і теорії систем" Ю. Хабермаса; теорією "інтегрованого підходу до соціальної дії із системною поведінкою" Джеймса Коулмена (США) та ін.

Зосередження уваги виключно на одному рівні аналізу (чи мікро-, чи макро-, чи мезо-) не дає позитивних результатів. Нагальною потребою стає перехід до принципово нових інтегративних процедур опису і пояснення. Саме на такий шлях у своїх останніх наукових розвідках стає Дж. Александер, який описує мікро- і макроявища спільними для обох цих рівнів поняттями. Свідченням цьому може слугувати таке його міркування: "Коллективні обставини дії водночас і стимулюють, і обмежують цю дію. Якщо я правильно концептуалізував дію, то обставини можна розцінювати як продукт цієї дії; якщо мені пощастить правильно концептуалізувати обставини, то дію можна буде розглядати як результат цих обставин".

Однак найбільш обґрунтованим підходом до проблеми є "теорія структурації" Е. Гідденса. Він вважає, що виокремлення мікро- і макрорівнів дає мало користі й що найкращим прикладом "інтегрованої соціологічної парадигми" залишаються праці К. Маркса. Саме з таких позицій Е. Гідденс, критикуючи крайнощі макротеорій типу структурного функціоналізму за їхній надмірний наголос на "соціальних об'єктах" та крайнощі мікротеорій типу символічного інтеракціонізму за перебіль-

шення ними ролі "соціальних суб'єктів", протиставляє їм свою перспективу – "теорію структурації".

Отже, підходи Е. Гідденса, а також спроби Дж. Александера і Р. Коллінза приєднатися до обстоюваної ним позиції (тобто не дихотомічного, а раціонально-діалектичного підходу) є найперспективнішими з огляду на подолання досить поширеної у спробах інтегрувати соціологічні знання мікро- і макроодноробкості. Увага теоретиків-інтеграціоністів дедалі більше концентрується навколо взаємозумовленості мікро- і макроявищ, а не на полярностях соціального континууму. Великі можливості відкриваються завдяки залученню фактора часу, тобто спроби розглядати інтеграцію в динаміці, а не у статиці, в контексті соціальних змін, а не позаісторичних структур. Як вважають Е. Гідденс, Р. Коллінз та інші соціологи, "мікро" і "макро" є відносними поняттями у часі й просторі. Зрозуміло, одночасне оперування факторами часу і простору набагато ускладнює проблему мікро- і макроінтеграції. Однак це найпродуктивніший шлях до розв'язання такої складної проблеми.

Висновки. Наукові пошуки сучасних дослідників у галузі соціології мають різноманітний теоретичний характер, багато з яких продуктивні, слугують методологічною основою досліджень сучасного суспільства.

В останні десятиліття у західній соціології, особливо американській, спостерігається тенденція до інтегрування соціологічного знання, синтезу різноманітних парадигм і теорій та формування на їхньому ґрунті єдиної соціологічної теорії. Така потреба зумовлена, зокрема, певною безплідністю намагань збагнути загальні процеси суспільного життя за допомогою численних теорій і теорійок, які, за висловом Дж. Тьорнера, "теоретизують на будь-яку тему, що спаде комусь на думку".

Контрольні питання для самоперевірки

1. Дайте порівняльний аналіз основних теоретичних напрямів західної соціології ХХ ст.: теорія постіндустріального розвитку, теорія соціального обміну, нефункціоналізм, структуралізм, інвайроменталізм, постмодернізм у соціології.

2. Назвіть основні етапи розвитку американської соціології.

3. Дайте характеристику основних теоретичних напрямів американської соціологічної думки: еволюційно-психологічний напрямок (Л. Уорд, Ф. Гіддінгс, Ч. Кулі), теорія символічного інтеракціонізму (Г. Блумер, Дж. Мід), неомарксизм (Н. Бірнаум, Г. Маркузе, Ч. Міллс), теорії соціального обміну (П. Блау, Б. Скінер, Дж. Хоманс), феноменогічна соціологія (А. Шюц, Т. Лукман).

4. Розкрийте зміст основних положень інтегральної соціології П. Сорокіна: людина як «інтегральна істота», соціокультурні надсистеми, теорема флуктуації, соціологія революції.

Тема 5. Суспільство як соціальна система

Поняття «суспільство». Типологізація суспільств. Структура суспільства. Теорія соціальної стратифікації. Соціальна мобільність.

З точки зору соціології, суспільство – це особливий, надзвичайно складний вид організації соціального життя. Воно охоплює всю багатоманітність стійких соціальних взаємодій, всі інститути та спільноти, що локалізовані в рамках конкретних державно-територіальних кордонів. Суспільство – це системно організована сукупність усіх форм, способів взаємодії та об'єднання людей, що склалися історично у процесі їх цілеспрямованої діяльності.

Суспільству властиві такі механізми саморегуляції, які дозволяють йому підтримувати свою цілісність, впорядковувати відносини між інститутами та спільнотами, інтегрувати соціальні новоутворення та підкоряти своїй логіці поведінку основної маси населення, схилиючи людей, що живуть на відповідній території, відтворювати у своїх діях єдину тканину численних соціальних взаємодій. До основних ознак суспільства (тобто стійких характеристик, які дають змогу відрізнити суспільство як цілісне соціальне утворення від усіх інших – соціальної реальності, соціальних відносин, інститутів, спільнот, культури) належать:

- територія, на якій відбувається консолідація соціальних зв'язків;
- універсальність, тобто різносторонній його характер, що включає в себе всю багатоманітність соціальних зв'язків, відносин, всі соціальні інститути та спільноти в рамках певного територіального простору;
- автономність, тобто спроможність існувати самостійно, що досягається за рахунок високого рівня внутрішньої саморегуляції, що забезпечує підтримку "на постійне відтворення складної системи соціальних взаємин";
- інтегративність, тобто цілісність, єдність загальної системи цінностей (традицій, норм, законів, правил тощо), яку називають культурою.

У своєму розвитку суспільство пройшло різні етапи формування,

яким притаманні певні значущі ознаки. Аналіз різноманітних теорій і концепцій суспільного розвитку (Р. Арона, Д. Белла, Г. Маклуена, А. Тоффлера) дозволяє виділити такі основні критерії типізації суспільств: технологічні системоутворюючі фактори соціальної реальності; специфіка законів регулювання та функціонування; розвиненість управління; особливості соціокультурного середовища тощо. Взагалі традиційним є виділення трьох основних типів суспільств: аграрного (традиційного), індустріального і постіндустріального.

Характерними ознаками традиційного типу суспільства є аграрна спрямованість економіки, орієнтація на відтворення усталеного порядку, жорсткий соціальний контроль, високий рівень залежності від природно-географічних умов буття.

Характерними ознаками індустріального суспільства є виробнича основа (машина), розвинута система комунікації і соціальної мобільності, розумне співвідношення свободи й інтересів індивіда із загальними соціокультурними нормами та цінностями. До основоположних принципів індустріального суспільства віднесемо приватну власність – як основу економічного зростання, особистої свободи і захисту соціального порядку; бізнес – як рушійну силу соціального прогресу; плюралістичну демократію; деідеологізацію суспільного життя; корпоративізм – як наднаціональну форму розвитку суспільства.

Проте, незважаючи на значні переваги другого суспільства над першим, індустріалізм сприяє формуванню таких негативних явищ суспільного життя, як стандартизація способу життя, встановлення тотального контролю над індивідом, індустріалізація розваг, дегуманізація культури.

Постіндустріальне (комп'ютерно-інформаційне) суспільство характеризує наявність гнучких інформаційних технологій, транснаціональних інститутів, антиципарної демократії, зростання значущості людини тощо. Сучасні суспільства є багатоваріантними складними системами, в яких кожен елемент відіграє свою роль і виконує певну функцію.

У цілому суспільство може бути представлено у декількох аспектах:

- як багатоманітність індивідів, в основі взаємодії яких лежать ті чи інші обставини (наприклад, місто, село, трудовий колектив та ін.), що пов'язані з поняттям соціальної спільності;
- як ієрархія соціальних ролей, позицій, статусів, які займають індивіди і які є включеними в дану соціальну систему, що відповідає поняттю соціальної організації;
- як сукупність норм, що визначає зміст і характер поведінки елементів даної системи, яка відповідає поняттю культури.

Соціальна система, таким чином, виступає, як органічне поєднання трьох сторін – соціальної спільності, соціальної організації та культури. Суспільство – це самі люди в їх суспільних відносинах. Всі суспільні явища є результатом дій індивідів, їхніх цілей, думок, бажань, потреб. Причому індивіди діють не відокремлено один від одного. Тому суспільство являє собою не просто сукупність індивідів, а відкриту систему їх спілкування, взаємозв'язків і взаємодій. З іншого боку, суспільство є системою, що здатна до саморегуляції. У процесі упорядкування та організації суспільних відносин виникають досить самостійні і незалежні від індивідів форми суспільної інтеграції і регулювання відносин між індивідами, між соціальними спільнотами, між людиною і природою. На цій основі виникає система норм і правил, прав і обов'язків, заборон і дозволів.

У суспільстві склалася складна ієрархія соціальних систем. Найбільшою соціальною системою є суспільство в цілому. Найважливішими підсистемами суспільства є економічна, соціальна, політична та ідеологічна або духовна. Для того щоб відрізнити ці підсистеми від власне соціальної, їх називають ще соцієтальними, тобто великими соціальними системами на рівні суспільства в цілому. У свою чергу, ці підсистеми являють собою різні сфери суспільного життя і виконують свої функції.

Вирішальною умовою визначення власне структури соціуму є фактори, завдяки яким стало можливим його формування та існування: праця, спілкування, свідомість. Вони лежать не лише в основі визначення основних сфер життєдіяльності людей, але й відповідних до них суспільних відносин.

Слід зазначити, що визначення основних сфер суспільного життя має певною мірою умовний характер, тому що реальна життєдіяльність людей являє собою тісний взаємовплив цих сфер. Абсолютизація якоїсь однієї сфери суспільного життя зумовлює створення деформованої моделі суспільства.

У процесі багатогранної життєдіяльності людей складаються певні суспільні відносини. Вони охоплюють усі сфери життя та діяльності. Матеріально-економічні відносини охоплюють виробничі, технологічні відносини, відносини розподілу, обміну; соціально-політичні – політичні, правові, моральні, класові, національні, соціально-групові відносини; духовно-культурні – моральні, наукові, релігійні, художньо-естетичні відносини. Суб'єктами суспільних відносин є індивіди та соціальні спільноти. Саме їх інтереси та потреби складають основу суспільних відносин.

Основні сфери життєдіяльності суспільства обумовлюють його

основні функції: забезпечення і відтворення матеріально-економічних умов життя (зростання добробуту, матеріального достатку); регулювання і організація суспільних відносин (соціально-політичні, етичні гарантії виживання людства, упорядкування і нормалізація політичних, правових, моральних відносин); духовно-культурний розвиток людей.

Іншими підсистемами суспільства є соціальні спільноти: класи, етнічні, демографічні, територіальні, професійні, релігійні групи, сім'я, особа та ін. Суспільство є багатовимірною і складною системою взаємодії індивідів і соціальних груп. Уся сукупність його елементів – процеси, відносини, структурні утворення тощо – є складовими реалізації взаємодії індивідів або системою соціальних відносин суспільства. Носіями цих відносин є соціальні спільноти, які у своїй єдності складають соціальну структуру, котра, в свою чергу, є загальною основою організації соціального життя. Саме індивіди та відносини між ними, а також їх відповідні організаційні утворення, відносини між цими організаційними утвореннями й складають систему соціальної взаємодії суспільства.

Критерієм класифікації соціальних систем суспільства може також бути тип соціальних зв'язків. Це зв'язки між індивідами, які включені в певні соціальні системи і зумовлюють певні пункти перетину, якими є соціальні статуси, взаємне положення індивідів. Соціальні зв'язки детермінують сумісну діяльність індивідів у конкретному суспільстві. Так, за зв'язками-відносинами виділяють соціальні групи, за зв'язками-взаємодіями – соціальні спільноти, за інституціональними зв'язками – соціальні інститути. На основі контрольних зв'язків формується та функціонує система соціального контролю, на основі організаційних зв'язків – соціальні організації.

Суспільство є складною соціальною системою, структурно організованою цілісністю, яку утворюють різні елементи, компоненти, підрозділи. У свою чергу, вони теж мають певний рівень організованості й упорядкованості власної структури. Це дає підстави стверджувати, що соціальна структура суспільства є комплексним, багатовимірним утворенням.

Соціальна структура суспільства – ієрархічно упорядкована сукупність індивідів, соціальних груп, спільнот, організацій, інститутів, об'єднаних стійкими зв'язками і відносинами. Іншими словами, це внутрішній устрій суспільства, який складається з відповідно розташованих, упорядкованих елементів, що взаємодіють між собою. Поняття «соціальна структура» охоплює системно-організаційний і стратифікаційний аспекти.

Соціальна структура розглядається у широкому і вузькому розумінні слова. Соціальна структура в широкому сенсі слова включає в себе різні види структур і являє собою об'єктивний розподіл суспільства за різними, життєво важливим ознаками. Найбільш важливими розрізами цієї структури в широкому сенсі слова є соціально-класова, соціально-професійна, соціально-демографічна, етнічна, поселенська і т. д.

Соціальна структура у вузькому значенні слова – це соціально-класова структура, сукупність класів, соціальних верств і груп, які знаходяться в єдності і взаємодії. В історичному плані соціальна структура суспільства в широкому сенсі слова з'явилася значно раніше, ніж соціально-класова. Так, зокрема, етнічні спільності з'явилися задовго до утворення класів, в умовах первісного суспільства. Соціально-класова структура почала розвиватися з появою класів та держави. Але так чи інакше впродовж всієї історії існував тісний взаємозв'язок між різними елементами соціальної структури. Більш того, у певні епохи різні соціальні спільності (класи, нації чи інші спільності людей) починали відігравати провідну роль в історичних подіях.

Соціальна структура суспільства має конкретно-історичний характер. Кожній суспільно-економічній формації властива своя соціальна структура як у широкому, так і у вузькому розумінні, в кожній з них ті чи інші соціальні спільності відіграють визначальну роль. Так, добре відомо, яку велику роль у розвитку економіки, торгівлі, науки і культури відіграла буржуазія в період Відродження в країнах Західної Європи. Не менш важливою виявилася роль російської інтелігенції у розвитку суспільного життя Росії в XIX столітті.

Основні різновиди соціальної структури:

- соціально-класова структура – сукупність суспільних класів, їхні зв'язки та відносини (класи, соціальні верстви, соціальні групи);
- соціально-професійна структура (виробничі й інші колективи та організації);
- соціально-територіальна структура (міське та сільське населення, поселенські спільноти тощо);
- соціально-демографічна структура (сім'я, вікові та статеві спільноти);
- соціально-етнічна структура (етноси, нації, етнічні групи).

Суспільство складається з різних соціальних спільнот, груп, які:

- посідають різні місця в системі соціальної нерівності, в диференціації населення суспільства за такими показниками, як влада, власність, прибуток та ін.;
- пов'язані між собою політичними, культурними й економічними

відносинами, а також є суб'єктами функціонування соціальних інститутів.

Соціальні спільноти – це об'єднання людей, що виникають і формуються на основі:

- культурно-історичної самобутності (народи, нації);
- родинних зв'язків і схожості стадій життя (сімейні, статево-вікові тощо).

Соціальні спільноти також розрізняються за професійно-кваліфікаційними та територіально-регіональними ознаками.

Історичними детермінантами формування соціальних спільнот були такі:

- умови соціальної реальності, що зумовили об'єднання людей;
- загальні інтереси значної частини індивідів;
- розвиток державності та форми організації людей у різноманітних соціальних інститутах;
- спільна територія, що зумовлює міжособистісні (прямі й опосередковані) контакти.

Соціальні спільноти як ціле характеризуються такими показниками:

- умови життєдіяльності, опосередковані політичними, економічними та соціальними особливостями;
- спільні інтереси індивідів, які взаємодіють між собою;
- ставлення до конкретних соціальних інститутів і цінностей;
- соціально-професійні характеристики індивідів, об'єднаних у спільноту;
- належність до територіальних утворень.

Одні спільноти складаються об'єктивно, незалежно від волі та бажання людей (класи, верстви, нації), інші створюються свідомо й цілеспрямовано (політичні організації, громадські організації, партії та ін.).

Між окремими компонентами соціально структурованого суспільства існують необхідні взаємозв'язки, тобто соціальні відносини.

Соціальні відносини органічно пов'язують соціальні спільноти в соціальну структуру як її механізм, а соціальна структура є формою, що організовує їх у певну цілісність.

Соціальні відносини інтегрують соціальні спільноти в цілісну соціальну систему, котра самоорганізується та має складний ієрархічний характер.

Процеси диференціації, що відбуваються в суспільстві, є результатом розподілу економічної, політичної та культурної структур, розподілу і спеціалізації праці, ставлення до власності тощо.

Кожну соціальну спільноту характеризують такі соціально-

психологічні показники:

- рівень згуртованості соціальної спільноти;
- характер взаємодії між індивідами.

У західній соціології, на відміну від матеріалістичної соціальної філософії, особливе місце займає теорія соціальної стратифікації, яка позначає систему ознак і критеріїв соціального розшарування, нерівності в суспільстві, соціальну структуру суспільства зі своїх особливих позицій. Основним ключовим поняттям теорії соціальної стратифікації є поняття страт (від лат. – шар, пласт) як головного і кінцевого елемента соціальної структури.

Вимірюються і виділяються страти за різними критеріями і ознаками (зайнятість, доходи, побутові умови, освіта, релігійні переконання і т. д.).

Соціальна стратифікація має такі особливості:

- стратифікація – це рангове розшарування населення, коли вищі верстви перебувають у більш привілейованому становищі порівняно з нижчими;

- кількість вищих верств значно менша, ніж нижчих.

Стратифікація має такі основні виміри (критерії):

- прибуток, власність;
- освіта;
- влада;
- престиж.

Перші три критерії стратифікації – прибуток, освіта, влада – мають об'єктивні одиниці виміру (гроші, роки, люди).

Престиж є суб'єктивним показником, який відтворює рівень поваги до якої-небудь професії, посади, до виду діяльності в суспільній думці.

Пітирим Сорокін вважав, що стратифікація в суспільстві має три основні види:

- економічна – за рівнем прибутку, де багатство й бідність – полюси, між якими розташовані та котрими відмежовані одна від одної різні верстви;

- політична – означає поділ населення на правлячу меншість і підпорядковану більшість;

- професійна – за ієрархічною будовою шкали професій залежно від важливості їхніх функцій у житті суспільства.

Це означає, що суспільство потрібно розділяти за критеріями прибутку (а також багатства), за критеріями впливу на поведінку членів суспільства та за критеріями, пов'язаними з успішним виконанням соціальних ролей, наявністю знань, навичок, умінь, які оцінює та винагоро-

джує суспільство.

Певна частина соціологів вважає, що саме нерівномірний розподіл влади зумовлює розподіл багатства та престижу, а статус у системі влади визначає статус в економічних і соціальних структурах. Саме тому влада є тим чинником, який визначає основні ознаки соціальної стратифікації, окреслює межі верств і класів, їхню ієрархію.

У наш час найбільш впливовою думкою щодо процесу формування соціальних верств є теорія стратифікації К. Девіса й У. Мура, в якій вони запропонували функціональне пояснення нерівності. Вони вважають, що суспільство є певним чином організованою сукупністю нерівноцінних позицій, одні з яких більш важливі для функціонування суспільства як цілого, інші – менш важливі (менеджер/вахтер). Соціальний порядок у суспільстві базується на розподілі індивідів за соціальними статусами (відповідно до їхніх функціональних можливостей, тобто за їхнім максимальним внеском у досягнення суспільної мети), а також мотивації до виконання соціальних ролей, що цим статусам відповідають.

Чим вищий статус, тим більше має здійснити витрат для розвитку здібностей, кваліфікації та компетентності індивід, який претендує на цей статус. Отже, суспільство заздалегідь "закладає" винагороду в статус і людина знає, що вона отримає в обмін на свої зусилля та працю.

Пояснення нерівності під кутом функціональної користі має свої вади, містить суб'єктивізм при оцінці функції та неспроможний пояснити деякі реалії соціального життя.

З огляду на це, Т. Парсонс пов'язує конфігурацію соціальної системи з панівною в суспільстві системою цінностей.

Ієрархія соціальних верств визначається сформованими уявленнями про значущість кожної з них, виходячи з чинної на певний період ціннісної системи.

При цьому розподіл людей на соціальні верстви відбувається за такими критеріями:

- якісні характеристики членів суспільства, що визначаються генетичними рисами та приписаними статусами (походженням, здібностями та ін.);

- рольовий набір, який людина виконує в суспільстві (посада, рівень професіоналізму тощо);

- володіння матеріальними та духовними цінностями.

Кожне суспільство має власну організацію соціальної нерівності. Незважаючи на соціокультурні особливості кожної країни, можна виділити чотири історичні форми стратифікації:

- рабство – форма соціальних відносин, за якої одна людина має власність, а нижча верства позбавлена усіх прав;

- касти – суворий ієрархічний розподіл суспільства, в якому між різними верствами існують бар'єри, котрі неможливо подолати (неможливість перейти з однієї касти в іншу, приналежність до якої визначено з народження, неможливість одружитися з представником іншої касти);

- стани – групи людей, нерівність між якими визначалася звичаями та юридичними нормами. Належність до станів передавалася у спадок, але не виключала можливості переходу з одного стану до іншого;

- класи – організація соціальної нерівності, за якої відсутні чіткі межі між різними групами.

Перші три типи характерні для закритого суспільства, де існує суворо закріплена система стратифікації та перехід із однієї ступені в іншу майже неможливий. Останній тип характеризує відкрите суспільство, де відбуваються вільні переходи з однієї верстви до іншої.

Історія свідчить, що рівність у світі не зростає, однак підвищення рівня життя загалом перетворює нерівність на припустиму та легітимну.

Методологічні підходи до аналізу соціальної стратифікації:

Функціоналістський підхід:

1. Стратифікація природна, необхідна, немінуча, бо пов'язана з багатоманітністю потреб, функцій і соціальних ролей.

2. Винагорода здійснюється відповідно до ролі і тому є справедливою.

3. Стратифікація забезпечує оптимальне функціонування суспільства.

Конфліктологічний підхід:

1. Стратифікація не необхідна, але й не немінуча. Вона виникає з конфлікту груп.

2. Стратифікація несправедлива, її визначають інтереси можновладців.

3. Стратифікація утруднює нормальне функціонування суспільства.

Еволюційний підхід:

1. Стратифікація не завжди є необхідною і корисною. Вона з'являється не лише в силу природних потреб, але й на основі конфлікту, що виникає у результаті розподілу додаткового продукту.

2. Винагорода може бути справедливою і несправедливою. Стратифікація може сприяти, а може утруднювати розвиток.

Кожна людина переміщується в соціальному просторі, в суспільстві, в якому вона живе. Іноді ці переміщення людина сприймає відчутно

та ідентифіковано, наприклад, перехід із православної в греко-католицьку церкву, або з однієї сім'ї в іншу. Все це змінює позицію індивіда в суспільстві і свідчить про його переміщення в соціальному просторі. Проте, існують такі переміщення людини, які важко визначити як соціальні не лише оточуючим їй людям, але й їй самій. Наприклад, дуже складно визначити зміни становища індивіда у зв'язку із зростанням (або падінням) престижу, збільшенням або зменшенням можливостей використання влади, змінами доходу. Разом з тим такі зміни в позиції людини врешті-решт впливають на її поведінку, систему відносин у групі, потреби, установки, інтереси і орієнтації. У зв'язку з цим важливо визначити, як здійснюються переміщення індивідів у соціальному просторі, які в соціології прийнято називати процесами мобільності.

Такі переміщення можуть викликатися як природними (зміни в життєвому циклі особистості: від народження до старіння), так і власне соціальними чинниками.

Поняття соціальної мобільності було введено в соціологічний обіг П. Сорокіним у 1927 р. З того часу воно активно використовується в соціологічних дослідженнях нерівності і буквально означає переміщення індивідів між різними рівнями соціальної ієрархії, яка визначається зазвичай з точки зору широких професійних і соціально-класових категорій. Ступінь соціальної мобільності часто використовується як показник рівня відкритості і рухомості суспільства і, навпаки, його консервативності, замкнутості.

Існує два основних типи соціальної мобільності: горизонтальна і вертикальна.

Горизонтальні соціальні переміщення проходять у рамках груп, що утворюються на підставі номінальних параметрів, наприклад, переїзд з одного місця проживання на інше, чи перехід працівника на іншу роботу без просування по кар'єрних сходах. Вони самі по собі не означають "соціального росту" індивіда, хоча за певних обставин можуть прискорювати або уповільнювати його. Вертикальні соціальні переміщення передбачають перехід індивіда з нижчої страти у вищу чи навпаки.

Відкрите суспільство передбачає високий рівень соціальної мобільності, тобто можливість горизонтальних та вертикальних соціальних переміщень. Водночас воно є плюралістичним і терпимо ставиться до різних форм самореалізації особистості, допускає різний рівень лояльності до самого себе. А це можна розглядати як одну з передумов виділення в ньому ще однієї стратифікаційної групи – маргіналів. Термін походить від латинського "ad marginum" – скраю, збоку. Ним познача-

ють "нетипових" представників своєї соціальної спільноти, які, як правило, формують власне соціальне середовище, створюють свою субкультуру, дистанціюються від своєї соціальної верстви.

Категорією "маргіналії" ряд соціологів також позначає і людей, які в силу різних обставин втратили чи добровільно відмовились від зв'язків не лише з тією стратою, з якої вони вийшли, але і з суспільством в цілому. Це – декласовані елементи, люмпен-пролетаріат.

Наявність обмеженої кількості таких людей різні дослідники пояснюють по-своєму, трактуючи це як наслідок соціальної конкуренції (аутсайтери, що "зійшли з дистанції"), або як "природне зло", що з'являється в суспільстві само собою, наприклад, через особливості психологічного складу індивідів, і яке необхідно контролювати та обмежувати.

Отже, поняття соціальної мобільності виявляється виключно важливою характеристикою суспільства. За його критеріями можна порівнювати різні типи суспільства з точки зору динамічності чи задубілості його соціальних структур, вводити поняття відкритого чи закритого суспільства, демократичного або тоталітарного режиму і т. п.

Наслідки соціальної мобільності (позитивні, негативні) відбиваються і на індивідах, і на суспільстві в цілому. Просування вгору тісно пов'язане з політичним розвитком, інтелектуальним, науковим прогресом, формуванням нових цінностей і соціальних рухів. Рух вниз веде до вивільнення вищих верств від малокорисних елементів. Але найважливіше те, що посиленна мобільність сприяє дестабілізації суспільства за всіма його параметрами.

Висновки. Суспільство – це особливий, надзвичайно складний вид організації соціального життя. Воно охоплює всю багатоманітність стійких соціальних взаємодій, всі інститути та спільноти, що локалізовані в рамках конкретних державно-територіальних кордонів. Суспільство – це системно організована сукупність усіх форм, способів взаємодії та об'єднання людей, що склалися історично у процесі їх цілеспрямованої діяльності. Суспільству властиві такі механізми саморегуляції, які дозволяють йому підтримувати свою цілісність, впорядковувати відносини між інститутами та спільнотами, інтегрувати соціальні новоутворення та підкоряти своїй логіці поведінку основної маси населення, схилиючи людей, що живуть на відповідній території, відтворювати у своїх діях єдину тканину численних соціальних взаємодій.

Соціальна структура суспільства – ієрархічно упорядкована сукупність індивідів, соціальних груп, спільнот, організацій, інститутів, об'єднаних стійкими зв'язками і відносинами. Іншими словами, це внутрішній устрій суспільства, який складається з відповідно розташова-

них, упорядкованих елементів, що взаємодіють між собою. Поняття «соціальна структура» охоплює системно-організаційний і стратифікаційний аспекти.

Контрольні питання для самоперевірки

1. Розкрийте сутність соціологічної категорії "суспільство".
2. Охарактеризуйте основні підходи до визначення теорії виникнення суспільств, типи суспільств.
3. Теорії постіндустріального розвитку суспільства (Д. Белл, Д. Гелбрейт, Е. Тоффлер, Е. Шумахер).
4. Соціальна структура суспільства: сутність та характеристика основних підходів. Теорії соціальної стратифікації (конфліктний підхід М. Вебера, функціональний підхід Т. Парсонса, багатовимірний підхід П. Сорокіна).
5. Дайте визначення та наведіть приклади таких соціологічних категорій: соціальні групи, інститути та організації як складові соціальної структури суспільства: соціальні спільноти, групи, їх різновиди; соціальні організації, типи організацій і бюрократія; соціальні інститути, їх типи, інституалізація.
6. Соціальна мобільність: сутність, види (вертикальна, горизонтальна, висхідна, низхідна, одноосібна, групова, класова). Виміри соціальної мобільності. Люмпени та маргінали.
7. Розкрийте зміст понять «соціальна взаємодія, соціальні відносини, соціальні норми та соціальний контроль».

Тема 6. Особистість у системі суспільних відносин

Поняття «особистість». Соціологічний підхід до структури особистості. Потреби, інтереси, цінності, мотиви. Соціальний статус і соціальні ролі. Теорії особистості.

Поняття «особистість» давні римляни запозичили в етрусків. Латиною воно означало – «персона». Римляни називали цим словом ритуальну маску, яку знімали з обличчя померлого і зберігали у помешканні його нащадків. З цією маскою безпосередньо пов'язували ім'я, індивідуальні права і привілеї, які передавалися від батька до сина. З часом це поняття означало маску на обличчі актора, а також використовувалося як ознака суспільної функції помітних та видатних людей, діяльність яких стосувалася сфери політики, землеробства, різних галузей творчості та військових справ.

Починаючи з Демокрита, який порівнював людину з малим світом

(«мікрокосмом»), і до сьогоднішніх часів проблема особистості є особливо актуальною. Розуміння її сутності – одне з найскладніших, неоднозначних питань сучасності.

На різних етапах розвитку пізнання було безліч спроб або безмежно розширити уявлення про людину, або, навпаки, звужити його до окремих часткових понять. Так, представники античної філософії здебільшого наголошували на єдності людини і світу, ототожнюючи при цьому всесвітньо-космічну субстанцію і розум. У вченні Платона людина тлумачиться як комбінація двох суперечливих складових частин – душі й тіла. Душа належить до світу безтілесних богів-ідей, а її прихід у тутешній світ є наслідком «падіння». Аристотель, навпаки, стверджував про взаємозалежність душі й тіла. Вельми цікаво розгортає уявлення Платона про «світову душу» Плотін. Згідно з його теорією, душа єдина за своєю сутністю і тільки на рівні окремих явищ нібито розпадається на індивідуальні душі.

Пізньюантична містика зводить уявлення про людину до вчення про Першолудину як богоподібну істоту. Відповідно, уся смислова структура космосу розглядається вже як явище вторинне, тобто цінність людини порівняно з космосом зростає. Наступна хвиля біблійного переосмислення стосунків між Богом і людиною як пересічних протиріч між Богом і світом призвела, з одного боку, до підкорення, а з часом і до пригнічення однією волею (Бога) іншої волі (людини), а з іншого – протиставила тіло душі.

Згодом цей багато в чому штучний розрив тіла і душі позначився на обмеженості змісту теорій, призвів до безсоромного використання людини як інструмента чи засобу в досягненні мети окремих соціальних структур. Щодо цього досить переконливо звучить визначення людини як «тварини, що виробляє засоби» (a tool making animal), авторство якого належить американському вченому-просвітнику, державному діячеві Бенджаміну Франкліну (1706–1790).

Започатковане епохою Відродження нове бачення людини як живої цілісності (П. Мірандола, Дж. Бруно, М. Фічіно, М. Кузанський та ін.) досить швидко заступило загальнопоширені уявлення, які впливали із вчення Р. Декарта про існування двох протилежних субстанцій – мислячої та просторової. Тлумачення мислення як єдино достовірного свідчення існування людини (cogito ergo sum) було покладено в основу уявлень про тіло як машину, що має спільну природу в людини і тварини, і душі, яку стали ототожнювати із свідомістю. Саме цей підхід на довгі роки ніби затиснув дослідників у псевдотеоретичних лещатах так званої «психофізичної проблеми», яка з часом набула дещо модифіко-

ваної, а, по суті, також збоченої «біосоціальної проблеми».

За нових часів та сучасності основні концепції особистості втілились у працях І. Канта, Г.-В.-Ф. Гегеля, А. Бергсона, Ф. Ніцше, А. Шопенгауера, У. Штерна, Т. Рібо, К. Ясперса, О. Лазурського, Л. Виготського, В. Бехтерева, З. Фрейда, А. Адлера, К.-Г. Юнга, Е. Фромма та ін. Але це не зашкодило фахівцям у цій галузі віднести поняття «особистість» до найменш точно визначених, хоча сьогодні налічується понад п'ятдесят таких визначень. Певне розуміння особистості відображає наукову спеціалізацію дослідника, рівень його уявлень про соціальний зміст цього питання. Так, багато фахівців психологічного спрямування стверджують, що пріоритетна роль у пізнанні особистості належить психології. Залежно від орієнтації вчених поняття «особистість» розкривається переважно у трьох основних аспектах:

1. Як щось ціле, висновок або єдність окремих ідей, відчуттів, потягів, цілей, мотивів, вольових актів, установок та інших ознак.

2. Як утворення, яке зумовлює реакцію на безліч зовнішніх подразників і впливів, гарантуючи істоті адаптацію і виживання.

3. Як щось унікальне, неповторне, найцінніше, найвище в природі та соціальному бутті.

У соціології відрізняють декілька різних термінів, що стосуються людської особи, але відокремлюють різні її боки, різні характеристики.

Під терміном «людина» розуміють родові поняття, представника біологічного виду як продукт природи. Терміном «індивід» позначається конкретна людина, представник людського роду, з його індивідуальними характеристиками, отриманими від народження. Кожна окрема людина має певний колір очей, волосся, ті чи інші риси обличчя тощо. Тобто все те, що людина отримує від народження й успадковує біологічно через генетичний апарат від своїх батьків, складає поняття «індивід». Тому й кажуть, що індивідом народжуються. Термін «особистість» означає соціальне в людині. Все, що людина-індивід набуває за свого життя від суспільства, від спілкування з іншими людьми, складає її особистість. Тому й кажуть, що особистість є продуктом суспільства – людина у соціальних відносинах. Особистістю не народжуються, нею стають. Уявіть собі дитину, яка, народившись, була б позбавлена всіляких контактів з іншими людьми, хоча була б забезпечена усім необхідним для біологічного існування. Ким би виросла ця дитина? Вона була б живою істотою, за морфологічними ознаками не відрізнялась би від людини, але не була б особистістю, бо не отримала б певних соціальних рис, що виділяють особистість (не могла б розмовляти і мислити).

Особистість, взаємодіючи із суспільством, виявляє свої характерні

риси: самосвідомість, цінність орієнтації, соціальні відносини, автономність, внутрішню духовну структуру (потреби, інтереси, цінності, мотиви, соціальні норми, переконання, світоглядні принципи, смаки, звички та ін.). Соціологічний підхід до структури особистості враховує передусім особливості й механізми її соціальної поведінки. Вона має певні спонукальні чинники, до яких належать потреби та інтереси.

Найважливішим критерієм аналізу особистості є потреби – внутрішні стимули її активності, те, що забезпечує її існування і самозбереження. Американський соціолог Абрахам-Харолд Маслоу (1908–1970) виробив ієрархічну теорію потреб, поділивши їх на базові (постійні) та похідні (змінювані). Базові потреби розташовуються, згідно з принципом ієрархії, у висхідному порядку від нижчих (переважно матеріальних) до вищих (переважно духовних):

- фізіологічні та сексуальні потреби (у відтворенні людей, їжі, диханні, русі, одязі, житлі, відпочинку);

- екзистенціальні (у безпеці свого існування, впевненості у завтрашньому дні, стабільності суспільства, гарантованості праці);

- соціальні (у належності до колективу, групи чи спільноти, у спілкуванні, турботі про інших та увазі до себе, в участі у суспільній трудовій діяльності);

- престижні (у повазі з боку інших, їх визнанні та високій оцінці своїх якостей, у службовому зростанні й високому статусі в суспільстві);

- духовні (у самовираженні через творчість).

Перші дві групи потреб Маслоу вважав первинними і вродженими, інші – набутими, наголошуючи на тенденції зростання потреб, заміни первинних набутими людиною.

Потреби відображають об'єктивну залежність людини від зовнішнього світу, соціального середовища. Їх ще класифікують на природні та соціальні (створені суспільством). Природні потреби характеризують людину як біологічну істоту (потреба одягу, житла, їжі тощо), соціальні є продуктом суспільного життя, рівня розвитку людини (потреби духовної культури, спілкування з іншими людьми, необхідність трудової діяльності). З розвитком суспільства, набуття ним цивілізованих форм природні потреби людини соціологізуються. Це означає, що цивілізована людина потребує певного типу житла й одягу, їжі певної якості, що зумовлено конкретно-історичним розвитком суспільства, національними традиціями, релігією, моральними нормами.

Тісно пов'язаний з потребою інтерес. Він також має об'єктивно-суб'єктивну природу і є усвідомленням потреб. Потреби й інтереси ви-

ступають об'єктивною стороною діяльності й поведінки особи. Разом вони є основою ціннісного ставлення особистості до навколишнього світу і використовуються для дослідження регуляторів соціальної поведінки. Суть соціологічного підходу до проблеми цінностей полягає в з'ясуванні їх ролі як з'єднувальної ланки між поведінкою особистості, з одного боку, та соціальними групами, спільнотами і суспільством – з іншого.

Цінність – суспільне ставлення особистості, яке переносить її потреби та інтереси на матеріальні та духовні явища, надає їм визначальних соціальних рис.

Звичайно, індивід оцінює предмет, не співвідносячи його зі своїми потребами та інтересами, а крізь призму існуючих у суспільстві ціннісних критеріїв, уявлень про справедливе, прекрасне, корисне тощо. Сукупність індивідуальних і суспільних, особистих, групових і спільнісних, засвоєних особистістю, цінностей формує систему ціннісних орієнтацій, якими вона керується у житті.

Ціннісні орієнтації – соціальні цінності, які спрямовують діяльність та соціальну поведінку особистості і поділяються нею.

Ціннісні орієнтації виступають як соціальні настанови людини, регулюють її поведінку.

Соціальні настанови – соціально визначені загальні орієнтації особистості, які відображають можливості особи діяти відповідно до об'єкта дії.

Людину як суб'єкта окреслюють мотиви, які характеризують її ставлення до інтересів і ціннісних орієнтацій.

Мотиви – усвідомлена потреба особистості-суб'єкта у досягненні певних цілей, бажаних умов діяльності.

Мотиви класифікують, виокремлюючи серед них основні – матеріальні, духовні, економічні, соціальні, ідеологічні, релігійні та ін. У свою чергу, кожен з них має свій внутрішній розподіл: наприклад, у духовних мотивах вирізняють моральні, естетичні, релігійні, атеїстичні, філософські та ін. У системах мотивів виділяють домінуючі або периферійні, провідні або другорядні тощо.

Особистість є не тільки наслідком, а й причиною соціально значущих дій у певному соціальному середовищі. Економічні, політичні, ідеологічні та соціальні відносини певних історичних типів суспільства виявляються по-різному, визначаючи соціальну якість кожної людини, зміст і характер її практичної діяльності. Саме у процесі діяльності людина, з одного боку, інтегрує соціальні відносини навколишнього середовища, з іншого – виробляє своє особливе ставлення до зовнішнього

світу. Вони виявляються в діяльності як особисте ставлення до дійсності. Соціальні відносини особистості виявляються в її діяльності й поведінці як її соціальні якості.

Соціальна якість людини – сукупність взаємопов'язаних елементів, які зумовлені особливостями соціальної взаємодії особистості з іншими людьми у конкретних історичних умовах.

До елементів, що складають соціальні якості людини, належать соціально визначена мета її діяльності; виконувани нею соціальні статуси і соціальні ролі; очікування цих статусів і ролей; норми і цінності (культура), якими вона керується у процесі діяльності; система знаків, яку використовує; сукупність знань, що дають змогу виконувати прийняті на себе ролі та орієнтуватися в навколишньому світі; рівень освіти і спеціальної підготовки; соціально-психологічні особливості; активність і ступінь самостійності у прийнятті рішень.

Узагальнене відображення сукупності істотних соціальних якостей особистостей, що повторюються і становлять певну соціальну спільність, фіксується в понятті «соціальний тип особистості». При визначенні соціальної типології особистості за основу беруть категорію «суспільна формація». Зведення аналізу суспільної формації до аналізу особистості дає змогу розкрити в особистості істотне, типове, яке виявляється в конкретно-історичній системі соціальних відносин, у межах певного класу, соціальної групи, соціального інституту і соціальної організації, до яких ця особистість належить.

Кожна людина має власні ідеї, мету, думки і почуття. Ці індивідуальні якості визначають зміст і характер її поведінки. Однак для соціології істотне значення мають не індивідуальні, а соціальні думки і почуття людей, що виявляються в їхніх діях. Об'єктом соціологічних досліджень є не інтереси і відносини людей, що володіють спільними соціальними характеристиками і живуть у схожих умовах, виконують соціальні дії у конкретних історичних умовах. Підстави для соціальної типологізації особистостей можуть бути найрізноманітніші, в тому числі системи потреб, соціальних інтересів, ціннісних орієнтацій тощо. Найважливіші з них – статус і роль у системі соціальних відносин.

Соціальний тип особистості – результат взаємодії історико-культурних і соціально-економічних умов життєдіяльності людини, сукупність повторюваних якостей людини як істоти соціальної.

Соціологія виокремлює такі типи особистості:

- ідеальний – втілює в собі особливості соціального ідеалу певного суспільства;
- нормативний – репрезентує сукупність якостей особистості, не-

обхідних для розвитку даного суспільства;

- реально існуючий, або модальний – переважаючий тип особистості на певному етапі розвитку суспільства, який може суттєво відрізнятися від нормативного, а тим більше ідеального типів.

Інша типологія особистості побудована на уявній трикомпонентній структурі: гармонійний, традиційний, технократичний та неадаптований тип. Вона може бути корисна під час аналізу сучасних тенденцій розвитку українського суспільства.

Найважливіші компоненти структури особистості – пам'ять, культура і діяльність.

Пам'ять – система знань, засвоєних особистістю у процесі її життєдіяльності. Вона є відображенням дійсності у формі як певної системи наукового знання, так і повсякденних знань відповідно до мети, яку має особистість.

Культура особистості – сукупність соціальних норм і цінностей, якими вона керується у процесі практичної діяльності. Постає як реалізація потреб та інтересів особистості, визначає особливості, взаємодії суб'єктів соціального процесу.

Діяльність – цілеспрямований вплив суб'єкта на об'єкт. Поза відносинами суб'єкта та об'єкта діяльність не існує. Вона завжди пов'язана з активністю суб'єкта, яким в усіх випадках є людина або персоніфікована нею соціальна спільнота. Об'єктом діяльності можуть бути і людина, і матеріальні або духовні умови життя.

З'ясування місця і ролі особистості в соціальній системі можливе через розкриття поняття «соціальний статус».

Соціальний статус особистості – це її позиція в соціальній системі, пов'язана з належністю до певної соціальної групи чи спільноти, сукупність її соціальних ролей та якість і ступінь їх виконання.

Він охоплює узагальнюючу характеристику становища індивіда в суспільстві: професію, кваліфікацію, освіту, характер виконуваної праці, посаду, матеріальне становище, наявність влади, партійну і профспілкову належність, ділові відносини, належність до демографічних або етнічних груп (національність, релігійність, вік, сімейне становище, родинні зв'язки). Усе це Р. Мертон називає «статусним набором». Соціальні статуси поділяються на привласнені, або одержані незалежно від суб'єкта, найчастіше від народження (раса, стать, вік, національність), і досягнуті або надбані власними зусиллями індивіда (сімейне становище, професійно-кваліфікаційний рівень тощо). Серед статусів вирізняють інтегральний та допоміжні. Іноді їх взаємодія може спричинити внутрішньоособистісні конфлікти.

Соціальна роль – типова поведінка людини, пов'язана з її соціальним статусом, яка не викликає негативної реакції соціального середовища.

Людина в суспільному житті, як правило, виконує кілька соціальних ролей, які утворюють, за термінологією Р. Мертона, «рольовий набір». Соціальні ролі можуть закріплюватися формально (через посередництво закону чи іншого правового акта) або мати неформальний характер (моральні норми поведінки в певному суспільстві).

Одна з перших спроб систематизації соціальних ролей належить Т. Парсонсу, на думку якого їх характеризують:

- емоційність (одна роль вимагає емоційної стриманості, інша – цілковитої розкутості);
- спосіб одержання (одні ролі притаманні особистості органічно, інші виборюються нею);
- масштабність (сформульовані й суворо обмежені або нечіткі й розмиті);
- ступінь формалізації (дія за жорстко встановленими правилами і приписами або довільна дія);
- характер і скерованість мотивів (орієнтовані на особисте або загальне благо).

Про соціальну роль йдеться тоді, коли за тривалої соціальної взаємодії регулярно відтворюються певні стереотипи поведінки. Тобто роль є окремим аспектом цілісної поведінки. Конкретні індивіди виступають у багатьох ролях. Суперечності між окремими соціальними ролями породжують рольові конфлікти, як внутрішньо-, так і міжособистісні. Вони часто виступають як боротьба мотивів діяльності, що свідчить не тільки про існування ієрархії соціальних статусів, а й про ієрархію соціальних ролей. Вільний вибір особою першочерговості реалізації певних мотивів є відносним, оскільки людина перебуває під тиском соціальних функцій, статусів і ролей, завдяки чому стає частиною суспільства, соціальної спільноти. Сукупність соціальних ролей особистості відображає соціальні відносини в суспільстві. Соціальний статус і соціальна роль є основними поняттями рольових теорій особистості.

Рольові теорії особистості. Їх автори Д. Мід, Р. Мертон та інші визнають залежність соціальної ролі людини як істоти соціальної від очікувань інших людей, пов'язаних з їх розумінням соціального статусу конкретної особистості. Розбіжність між уявленнями про соціальну роль тієї чи іншої особистості та реальною поведінкою є основою соціальних конфліктів, що мають міжособистісний характер. Внаслідок виконання людиною кількох соціальних ролей, несумісних між собою, може вини-

кнуті внутрішній конфлікт особистості. Його наслідком, як правило, є стрес. Саме у виявленні передконфліктних і передстресових ситуацій або підстав для цього, а також у пошуках конкретних шляхів гармонізації соціальних ролей і полягає роль соціології.

Теорії соціальної установки. Вони розглядають особистість як результат дії настанов, впливів, тиску. Акумуляція людиною протягом життя різноманітних установок приводить до того, що вона звикає бути особистістю; у неї складається принципова установка на те, щоб бути особистістю.

Диспозиційна теорія саморегуляції соціальної поведінки особистості. У ній знаходять подальший розвиток вихідні положення теорії соціальної установки. Базовим у ній є поняття «диспозиції особистості».

Диспозиція особистості – схильність особи до певного сприйняття умов діяльності та певної поведінки в цих умовах.

Диспозиції поділяються на вищі, середнього типу та нижчі. Вищі диспозиції регулюють загальну поведінку особистості, визначають її концепцію життя, ціннісні орієнтації, узагальнені соціальні установки на типові соціальні об'єкти і ситуації, а також ситуативні соціальні установки (схильність особистості до конкретного типу поведінки у певній ситуації, у конкретному предметному і соціальному середовищі). Диспозиції середнього типу диференціюють сприйняття та реакцію особистості на різні групи і сукупність об'єктів та явищ соціальної дійсності. Нижчі диспозиції – це схильність до певної поведінки у конкретних сферах діяльності, скерованість дій та вчинків у типових ситуаціях.

Структурно диспозиції містять три компоненти: когнітивний (усвідомлення особистістю об'єкта установки на абстрактно-теоретичному рівні); афективний (емоційна оцінка об'єкта); конативний, поведінковий (воля і прагнення до дії, скерована на об'єкт переддія).

Теорії референтної групи. На думку їх прихильників, надширокі соціальні утворення нездатні забезпечити комфортне самопочуття та існування особистості, тому референтні групи більше відповідають її прагненням, інтересам і потребам, оскільки вона сама обирає їх, належить до них з власної волі.

Референтна група – соціальна група, на яку індивід орієнтує свою поведінку, до якої належав у минулому, належить у конкретний час, прагне належати в майбутньому.

Референтними групами можуть бути різні соціальні спільноти: сім'я, клас, релігійні громади, виробничі колективи, політичні партії тощо.

У регуляції життєдіяльності особистості важливу роль відіграють

норми (правило, взірець) як засоби соціальної регуляції та контролю діяльності суб'єктів. Вони безпосередньо впливають на процеси мислення і характер дій особистості, визначають зміст установок, диспозицій, впливають на процес соціалізації особистості.

На різноманітних проблемах розвитку особистості зосереджуються концепції системного підходу, управління, теорії «людських стосунків» та ін. Однак фрагментарність її методології не дає змоги розкривати всю повноту механізмів життєдіяльності особистості.

Ще один напрям пов'язаний з вивченням феномена активності особистості, тобто з аналізом особистості як суб'єкта власної життєдіяльності, життєдіяльності соціальних груп і суспільства в цілому. Чільне місце в ньому посідає дослідження життєвої позиції особистості. Наприклад, Ж. Піаже та Р. Мертон, аналізуючи соціальну адаптацію особистості, дійшли висновку, що це двосторонній процес, результат зустрічної активності суб'єкта і соціального середовища. Включаючись у суспільне життя, особистість зберігає свободу вибору соціальних ролей, соціальних спільнот, цінностей, форм і видів діяльності. Рівень свободи соціальної активності людини залежить від типу суспільства, кожен з яких по-різному обмежує свободу вибору. Але навіть за тоталітарних, авторитарних режимів людина намагається виявляти активність у реалізації мети.

Соціальна активність особистості – системна соціальна якість, у якій виражається та реалізується глибина та повнота зв'язків особистості із соціумом, рівень перетворення її на суб'єкт суспільних відносин.

Основними критеріями активності особистості є спрямованість на певні інтереси, потреби, цінності; особливості їх прийняття і реалізації. Загалом життєва позиція особистості є багатомірною. Вона інтегрує всю особистісну структуру, забезпечує людині певний рівень включеності в життєдіяльність соціального середовища та її самовизначення як суб'єкта власного життєвого шляху та способу життя. Об'єктом позиції особистості є соціальний стан особистості, її життєвий шлях у суспільстві.

Показником активності особистості є життєвий контроль. Він є характеристикою особистості як суб'єкта діяльності, її ролі у вирішенні власних справ, проблем навколишнього світу.

Висновки. Особистість, взаємодіючи із суспільством, виявляє свої характерні риси: самосвідомість, цінність орієнтації, соціальні відносини, автономність, внутрішню духовну структуру (потреби, інтереси, цінності, мотиви, соціальні норми, переконання, світоглядні принципи, смаки, звички та ін.). Соціологічний підхід до структури особистості враховує

передусім особливості й механізми її соціальної поведінки. Вона має певні спонукальні чинники, до яких належать потреби та інтереси.

Особистість є не тільки наслідком, а й причиною соціально значущих дій в певному соціальному середовищі. Економічні, політичні, ідеологічні та соціальні відносини певних історичних типів суспільства виявляються по-різному, визначаючи соціальну якість кожної людини, зміст і характер її практичної діяльності. Саме в процесі діяльності людина, з одного боку, інтегрує соціальні відносини навколишнього середовища, з іншого – виробляє своє особливе ставлення до зовнішнього світу. Вони виявляються в діяльності як особисте ставлення до дійсності. Соціальні відносини особистості виявляються в її діяльності й поведінці як її соціальні якості.

Життєва позиція особистості як соціальний феномен характеризує людину як суб'єкта певного способу життя, дає змогу зафіксувати специфічні особливості й спрямованість діяльності окремої людини, певної спільноти у різноманітних сферах життя – у сім'ї, на роботі, в громадській діяльності, щодо використання вільного часу.

Життєвий шлях особистості є детермінованим суспільством і вільним вибором людини, процесом поетапного залучення її до суспільних відносин, послідовної зміни способів життєдіяльності, пов'язаних із самореалізацією та самоутвердженням.

Контрольні питання для самоперевірки

1. Особистість у системі соціальних зв'язків: розкрийте поняття особистості.
2. Порівняйте основні соціологічні теорії особистості (теорія «дзеркального Я» Ч. Кулі, теорія розвитку Дж. Міда, психоаналітичні теорії З. Фрейда та Е. Кріксона, теорія когнітивного розвитку Ж. Піаже, теорія морального вдосконалення Л. Колберг).
3. Покажіть подвійний характер категорії "особистість" як суб'єкта й об'єкта соціальних відносин.
4. Розкрийте соціальну структуру особистості, охарактеризуйте її складові.
5. Порівняйте зміст понять "соціальний статус" і "соціальна роль" особистості.
6. Охарактеристика основні підходи до визначення стадій соціалізації особистості.
7. Розкрийте зміст понять десоціалізація, ресоціалізація, соціальні типи особистості (ідеальний, базисний, модальний).

**Тема 7. Методологія і методика проведення
соціологічного дослідження**

***Конкретні соціологічні дослідження. Соціологічна інформація.
Класифікація соціологічних досліджень. Програма соціологічного
дослідження. Методи одержання соціологічної інформації.
Вибірковий метод дослідження і вибірка.
Обробка та аналіз інформації.***

Загальновідомо, що соціологічне дослідження є різновидом систематичної пізнавальної діяльності, спрямованої на вивчення поведінки людей, груп, відносин, процесів соціальної взаємодії у різних сферах життєдіяльності суспільства та отримання нової інформації, виявлення закономірностей суспільного життя на основі соціологічних теорій, методів і процедур.

Конкретно-соціологічне дослідження – процес, у якому в єдності представлені теоретико-методологічні та емпіричні рівні пізнання, що забезпечує цілісність пізнання і уявлення про соціальні явища чи процеси. Воно являє собою особливий вид соціального дослідження, коли соціальний об'єкт вивчається комплексно, в усій сукупності зв'язків та залежностей за допомогою логічно послідовних методологічних, методичних та організаційно-технічних процедур для формування на основі зібраної інформації нових знань та розробки заходів щодо управління об'єктом, який досліджується.

Провідними завданнями соціологічного дослідження є: опис певної соціальної реальності; пояснення суперечностей чи особливостей функціонування окремих соціальних спільнот чи процесів; прогнозування тенденцій розвитку соціальних прогнозів; практичне перетворення соціальної реальності (запровадження соціальних технологій, проєктів, планів та ін.).

Соціологічною інформацією називаються будь-які емпіричні дані, які містять інформацію про соціальну реальність: соціальні явища, соціальні процеси, соціальні спільноти, соціальні інститути, соціальні системи, соціальні групи та інші соціальні феномени. У статті 25 Закону України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. Наведено таке визначення соціологічної інформації: «Соціологічна інформація – це документовані або публічно оголошені відомості про ставлення окремих громадян і соціальних груп до суспільних подій та явищ, процесів, фактів. Основними джерелами соціологічної інформації є документовані або

публічно оголошені відомості, в яких відображено результати соціологічних опитувань, спостережень та інших соціологічних досліджень».

Виділяється первинна та вторинна соціологічна інформація.

Первинна соціологічна інформація – це все ті відомості про об'єкти соціологічного дослідження, які можуть бути отримані за допомогою анкетного опитування, інтерв'ю, спостереження, соціологічного експерименту та інших типових методів, а також з особистих документів обстежуваних та первинної документації установ і підприємств. Характерна особливість цього виду інформації полягає в тому, що вона отримана у формі, яка не є пристосованою для безпосереднього її використання.

Вторинна соціологічна інформація являє собою інформацію, оброблену і представлену у вигляді таблиць, графіків, рівнянь, коефіцієнтів та інших результатів обробки первинної соціологічної інформації. Іншими словами, вторинна інформація – це стисла, узагальнена, зручна для використання в наукових дослідженнях і управлінні первинна інформація. На її основі робляться висновки, що мають значення для науки і практики. В рамках соціологічного знання виділяють також інформацію більш високого рівня: теоретичні концепції, висновки та положення, які виступають у вигляді повідомлень, відомостей і активно використовуються людьми в їх практичній діяльності. Змістом соціологічної інформації виступає взаємодія людей як членів тих чи інших спільнот, що визначає їх роль і становище в суспільстві, способи і види їх життєдіяльності в даних конкретних умовах.

Серед різновидів соціологічного дослідження виділяють за значеннями нижче ознаками класифікації такі:

За метою проведення дослідження:

- теоретичне – глибоке узагальнення нагромадженого матеріалу в галузі соціального життя та отримання на цій основі нового знання про об'єкт пізнання;

- емпіричне – нагромадження, збір фактичного матеріалу на основі використання конкретних методів збору соціологічної інформації (опитування, спостереження, аналіз документів і т.д.) та його первинне опрацювання, включаючи і початковий рівень узагальнення.

За способом забезпечення репрезентативності:

- суцільне – дослідження, в якому об'єкт являє собою всю сукупність респондентів, яка належить до якоїсь спільноти чи групи (персонал підприємства, мешканці міста, населення країни і т.д.), що має відношення до досліджуваної проблеми;

- вибіркове – на підставі певної кількості обстежених одиниць

об'єкта (кількість і характеристику їх визначають за допомогою спеціальних правил, математичних прийомів – методів вибірки) складають висновки про досліджуване явище як ціле;

- монографічне – спрямоване на вивчення соціального явища або процесу, сконцентрованого на одному об'єкті, який виступає представником цілого класу подібних об'єктів.

За глибиною вивчення об'єкта дослідження:

- розвідувальне (пілотажне, зондувальне) – пробне дослідження, в ході якого уточнюється об'єкт, предмет вивчення, апробується інструментарій;

- описове – дослідження, в ході якого збирають різнобічну емпіричну інформацію про об'єкт дослідження, його структуру, зв'язки між складовими елементами;

- аналітичне – передбачає збір інформації про характер, структуру досліджуваних явищ чи процесів, для визначення причинно-наслідкових зв'язків.

За частотою проведення:

- разове (точкове) – дослідження, що дає інформацію про стан об'єкта, його кількісні характеристики у момент вивчення (моментальний зріз інформації);

- повторне – вивчення одного й того самого або різних контингентів, які проводяться декілька разів, через певні проміжки часу, в однакових або відмінних соціальних умовах; ділиться на когортне, панельне, тендерне та лонгітюдне;

- когортне – дослідження, об'єктом якого є певна соціальна група – когорта (лат. *cohors*, букв. «огорожене місце»), яка залишається постійною на час повторних досліджень;

- панельне – вивчення однієї й тієї самої групи респондентів (збереження вибірки) через однакові часові інтервали, за умов здійснення якогось соціального заходу тощо;

- тендерне – досліджують зміни протягом певного часу на тому самому об'єкті без дотримання вибірки;

- лонгітюдне – дослідження, момент повторення якого визначається з врахуванням генезису сукупності, що вивчається, тобто з досягненням цієї сукупності певної стадії свого розвитку;

- моніторингове – щомісячні, щоквартальні експрес-дослідження з найактуальніших проблем, спрямовані на визначення змін у суспільстві на основі аналізу масових уявлень про них.

За масштабами проведення дослідження: міжнародне; загальнонаціональне; регіональне; галузеве; локальне.

За затратами часу на проведення дослідження: довгострокові (термін проведення дослідження становить від 3 років і більше); середньострокові (від 6 місяців до 3 років); короткострокові (від 2 до 6 місяців); оперативні або експрес-дослідження (від 1 тижня до 1–2 місяців).

За типом відносин між замовником і виконавцем: держбюджетне; госпрозрахункове.

Серед етапів підготовки і проведення соціологічного дослідження слід виділити такі:

1) підготовчий:

- розробка програми і робочого плану дослідження (визначення мети і основних завдань дослідження, предмета та об'єкта, аналіз основних понять, формулювання робочих гіпотез, обґрунтування та обчислення вибірки, визначення методів дослідження, розподіл завдань для виконавців, визначення термінів виконання);

- підготовка до збору інформації – розробка інструментарію, проведення розвідувального дослідження;

2) польовий:

- збір інформації;

- обробка інформації – перевірка, групування, зведення, обчислення відносних величин, побудова статистичних рядів, складання таблиць одно-, двовимірного розподілу даних тощо;

3) етап інтерпретації та узагальнення зібраних даних – інтерпретація та систематизація даних, формулювання висновків, оформлення звіту дослідження, розробка пропозицій та прогнозних оцінок.

Програма соціологічного дослідження – це науковий документ, що відображає логічно обґрунтовану схему переходу від теоретичного (концептуального) осмислення проблеми до інструментарію конкретного емпіричного дослідження. Сутність програми обумовлена двома основними взаємопов'язаними методологічними функціями. Першу методологічну функцію програма виконує на етапі підготовки анкети – методологічне обґрунтування інструментарію дослідження; другу – на етапі аналізу отриманих даних – обґрунтування логіки аналізу й інтерпретації даних, отриманих внаслідок збирання первинної соціологічної інформації, за допомогою розробленого інструментарію.

Своєчасно підготовлена програма виконує також низку методологічних функцій на різних етапах дослідження. Це, насамперед, визначення мети і завдань дослідження, тобто стратегії і тактики аналізу проблеми; визначення понятійного апарату; формування критеріїв складання й оцінки запитань інструментарію; вибір статистичних методів аналізу первинної інформації та оцінка матеріальних витрат на обробку; фо-

рмування структури звіту.

Для збору первинної соціологічної інформації можуть бути використані кількісні та якісні методи соціологічного дослідження. Кількісні методи спрямовані на вивчення загального, генерального; у центрі уваги постає суспільство, структура, об'єктивність; одиницею аналізу є факти, події; натомість якісні методи – вивчення особливого, конкретного, у центрі уваги – людина, одиниця аналізу – суб'єктивні значення, почуття. Кількісні методи зазвичай спрощують реальність, щоб отримати надійні об'єктивні результати і дозволити розповсюджувати їх на населення в цілому, тоді як якісні використовують неформальні підходи до відображення реальності, глибокого вивчення конкретних проблем, не завжди уможлиблюють розповсюдження результатів. Логіка аналізу при використанні кількісних методик дедуктивна (від абстракцій до фактів шляхом операціоналізації понять), для якісних – індуктивна (від фактів з розповідей про життя і т.д. до концепцій).

До числа кількісних методів належать:

1) опитування:

- за типом дослідницьких завдань: стандартизоване, соціометричне, експертне, тестове;

- за характером взаємодії: анкетування (поштове, телефонне, пресо-ве, роздаткове, Інтернет-анкетування); інтерв'ю (клінічне / групове / фокусоване, вільне / стандартизоване / напівстандартизоване);

2) аналіз документальних джерел (традиційний та контент-аналіз);

3) соціальний експеримент (натурний / уявний, паралельний / послідовний, науково-дослідний / практичний);

4) спостереження (лабораторне / польове, включене / невключене, систематизоване / несистематизоване).

До якісних методів відносять:

- case-study (дослідження ситуації);

- етнографічне дослідження;

- life story (біографічний метод, історія життя);

- oral history (усна історія);

- фокус-група;

- grounded theory (обґрунтована теорія або сходження до теорії).

Вибіркове дослідження – такий вид несущільного дослідження, при якому обстежуються не всі елементи сукупності, що вивчається, а лише певним чином дібрана їх частина. Сукупність, з якої вибирають елементи для обстеження, називається генеральною, а сукупність, яку безпосередньо обстежують, вибірковою. Статистичні характеристики вибіркової сукупності розглядаються як оцінки відповідних характерис-

тик генеральної сукупності.

Вибірковий метод ґрунтується на законі великих чисел і сутність його полягає в побудові математичної моделі, яка застосовується на практиці, коли є певні умови. Він припускає, що досліджуються не всі люди, що мають відношення до предмета дослідження (їх називають генеральною сукупністю), а тільки частина (вибіркова сукупність).

Серед характеристик якості інформації, отриманої в ході вибіркового дослідження слід виділити такі:

- репрезентативність вибірки – здатність вибіркової сукупності відображати основні характеристики генеральної сукупності;
- надійність інформації – адекватність отриманих результатів дослідження соціальній ситуації;
- валідність (обґрунтованість) – відповідність отриманих результатів саме тим явищам і процесам, які передбачалось досліджувати.

Від основи вибірки залежить спосіб добору елементів сукупності для обстеження. Найчастіше використовують способи добору: простий випадковий, механічний, розшарований (районований), серійний.

Простий випадковий добір проводиться жеребкуванням, за допомогою таблиць випадкових чисел чи генератора випадкових чисел. Це класичний спосіб формування вибіркової сукупності, який передбачає попередню досить складну підготовку до формування вибірки. Для жеребкування на кожну одиницю генеральної сукупності необхідно заготувати відповідну фішку; при використанні таблиць випадкових чисел усі елементи цієї сукупності мають бути пронумеровані. У великих за обсягом сукупностях така робота здебільшого недоцільна, а часом і неможлива. Тому на практиці застосовуються інші різновиди випадкових вибірок.

Механічний (систематичний) добір. Основа вибірки – упорядкована множина елементів сукупності. Добір елементів здійснюється через рівні інтервали. Крок інтервалу обчислюється діленням обсягу сукупності N на передбачений обсяг вибірки n . Початковий елемент вибірки визначається як випадкове число всередині першого інтервалу, другий елемент залежить від початкового числа й кроку інтервалу. Кроком інтервалу є число $\frac{n}{N}$.

Метод Кіша (метод снігового кому) – кожен наступний досліджуваний об'єкт визначає наступного, іншими словами один респондент пропонує кого опитати наступного.

Розшарований (стратифікований, районований, типовий) добір – це спосіб формування вибірки з урахуванням структури генеральної су-

купності. Районування полягає у процесі розділення досліджуваного об'єкта на складові відповідно до мети і задач дослідження. При виборі критеріїв стратифікування дослідник повинен керуватися двома особливостями: по-перше, обрана характеристика повинна впливати на явище, що вивчається; по-друге, за даною характеристикою об'єкти дослідження повинні різнитися.

Різновидом розшарованої вибірки є метод квот (квотування, цілеспрямована вибірка), коли обсяг частинних вибірок n_j визначається завчасно. Цей спосіб поширений при вивченні громадської думки, ринку тощо.

Гніздова (кластерна) вибірка протилежна районуванню – за такого методу відбору генеральна сукупність розбивається на однотипні групи (гнізда, кластери), всередині яких містяться різнорідні одиниці спостереження. В якості таких гнізд можуть виступати школи, підприємства, родини, колективи, виборчі дільниці тощо. Використовуючи принцип кластеризації, дослідник повинен керуватися двома основними принципами: всі одиниці генеральної сукупності повинні бути розподілені між гніздами, основні характеристики гнізд повинні бути максимально ідентичними за заданими параметрами.

Стихійна вибірка – це вибір «першого зустрічного». Цим методом користуються, коли генеральна і вибіркова сукупності за своїми обсягами достатньо великі. Прикладом методу стихійної вибірки може бути опитування громадської думки на вулицях за допомогою засобів масової інформації (преси, радіо, телебачення), поштове опитування читачів. Найбільш придатним та ефективним є метод формування вибірки на базі трудових колективів (підприємств, установ, організацій) міста. Однак поки що немає надійних способів перевірки репрезентативності стихійної вибірки, а отже, достовірності її результатів.

Доступна вибірка – це вибір одиниць дослідження з числа доступних, тобто респонденти завчасно визначені з кола знайомих, друзів, родичів, колег, читачів газети тощо. Перевагою цієї вибірки є відсутність витрат на пошук досліджуваних, основним недоліком є необ'єктивне ставлення до участі у дослідженні, зацікавленість об'єктів дослідження у кінцевому результаті.

Цілеспрямована (цільова) вибірка – це вибірка, що формується за спеціальними заздалегідь заданими ознаками генеральної сукупності. Прикладом такої вибірки є метод квотної (пропорційної) вибірки, коли респонденти вибираються цілеспрямовано, з дотриманням параметрів квот, спочатку заданих за моделлю генеральної сукупності, тобто пропорції, які існують у генеральній сукупності, дотримуються і у вибірко-

вій. Проте слід мати на увазі, що таких пропорційних співвідношень може бути не більше п'яти, тому що в протилежному випадку формування вибірки значно ускладниться.

Використання того чи іншого способу формування вибіркової сукупності залежить від мети вибіркового обстеження, можливостей його організації та проведення. Іноді поєднуються різні способи добору: механічний і серійний, розшарований і механічний, випадковий і серійний.

Таке поєднання можливе в рамках багатоступеневої вибірки. Ступенів може бути два, три й більше. Кожен із них має свою, відмінну від інших, основу вибірки. Відповідно поділяються й одиниці вибірки: першого ступеня, другого і т. ін. Повнота охоплення основи й схема добору одиниць на різних ступенях різняться. Необхідність використання багатоступеневої вибірки зумовлена, як правило, відсутністю достатньої інформації про одиниці спостереження в усій генеральній сукупності. При багатоступеновому відборі для організації першого ступеня достатньо мати інформацію стосовно розподілення потрібних показників про об'єкт репрезентації на першому ступені.

У процесі проектування вибірових спостережень визначають мінімально достатній обсяг вибірки, при якому вибіркові оцінки репрезентували б основні властивості генеральної сукупності. Занадто великий обсяг вибірки потребує зайвих витрат, а занадто малий призведе до збільшення похибки репрезентативності. Теорія вибіркового методу дає змогу науково обґрунтувати достатній обсяг вибірки:

$$n = \frac{T^2 \sigma^2 N}{N\Delta^2 + T^2 \sigma^2}$$

T – коефіцієнт нормованого відхилення (в соціологічній практиці, зазвичай, використовуються три значення даного коефіцієнта 1, 2, 3 відповідно до ймовірностей співпадіння нормального і реального розподілу даних $P=0,68; 0,95; 0,99$); N – обсяг генеральної сукупності; дисперсія для альтернативної ознаки, коли немає жодної інформації про структуру сукупності, приймає максимальне значення $\sigma=0,5$; Δ – похибка вимірювання, що не перевищує 0,05.

Коли розрахований обсяг вибіркової сукупності n перевищує 5 % обсягу генеральної сукупності N , його коригують на «безповторність вибірки». Скоригований обсяг вибірки визначається за спрощеною формулою (для значень $T = 2; p = 0,95; \sigma = 0,5$):

$$n = \frac{1}{\Delta^2 + \frac{1}{N}}$$

Обробка зібраних даних – важливий етап емпіричного дослідження. Від того, як вирішено питання обробки інформації, значною мірою залежать строки, вартість і взагалі успіх дослідження. До початку збирання інформації бажано визначитись, які методи аналізу даних застосовуватимуться, а також які конкретно ознаки аналізуватимуться за допомогою того чи іншого методу. Зрозуміло, що такий план може бути лише приблизним, оскільки аналіз даних – ітераційний процес. Зібрану інформацію обробляють або вручну, або за допомогою комп'ютера. Ручна обробка застосовується при обмеженій кількості інструментарію і розпочинається з перевірки на точність, повноту та якість заповнення. Комп'ютерна обробка за допомогою пакетів прикладних програм (ОСА, SPSS, ПриС, Vortex, Statistica, STADIA, DA-System, SociometryPro та ін.) дозволяє виконувати більш складні процедури аналізу.

Між тим аналіз і обробка соціологічної інформації як цілісне утворення являє собою етап емпіричного соціологічного дослідження, у ході якого за допомогою логіко-змістовних процедур і математично-статистичних методів на основі первинних даних розкриваються зв'язки між досліджуваними змінними. Умовно методи обробки інформації можна розділити на первинні та вторинні. В ході первинного аналізу опрацьовується так звана первинна інформація (відповіді респондентів, оцінки експертів, дані спостереження тощо). Прикладами таких методів є групування, табулювання, розрахунок багатовимірних розподілів ознак, класифікація і т.д. До методів вторинної відносять методи графічного представлення даних, методи отримання показників, розрахованих за частотами, згрупованими даними і кластерами тощо.

З іншого боку, методи аналізу і обробки соціологічної інформації можна поділити на методи статистичного аналізу, в тому числі методи описової статистики (розрахунок середніх величин, багатовимірних розподілів і т.д.), методи статистики висновку (кореляційний, регресивний, факторний, кластерний, дисперсійний аналізи, багатовимірне шкалювання та ін.), а також методи моделювання та прогнозування соціальних явищ і процесів (ланцюг Маркова, імітаційне моделювання, аналіз часових рядів тощо).

Результати соціологічного дослідження подаються у вигляді підсумкового документа: інформації, інформаційної записки, аналітичної записки чи звіту про науково-дослідну роботу.

Головним підсумковим документом соціологічного дослідження є звіт про результати соціологічного дослідження – документ, який містить підсумок аналізу та інтерпретації соціологічних даних, висновки, пропозиції та практичні рекомендації. Вимоги, які висувають до структури та змісту звіту, зафіксовані у ДСТУ 3008-95 («Документація. Звіти у сфері науки та техніки»), який відповідає міжнародним стандартам ISO 5966: 1982 («Documentation/ Presentation of scientific and technical reports»). Відповідно до нього, звіт про результати соціологічного дослідження включає вступну частину, головну частину, додатки та прикінцеві матеріали.

Вступна частина містить такі структурні елементи: обкладинку, титульний аркуш, список авторів, реферат, зміст, перелік умовних позначень, символів, одиниць, скорочень, термінів та вступ. Головна частина містить вступ, суть звіту, висновки, рекомендації та перелік посилань. До додатків включають додаткові матеріали, які недоцільно вміщувати до головної частини. Прикінцевими матеріалами називають 3 та 4 сторінки обкладинки. Такі структурні елементи, як титульний аркуш, реферат, вступ, суть звіту, висновки, є обов'язковими.

Титульний аркуш є 1-ю сторінкою звіту й слугує за основне джерело бібліографічної інформації, необхідної для обробки та пошуку документа. У списку авторів наводять імена (або перші літери імен) і прізвища авторів, їхні посади, наук. ступені та звання із зазначенням частини звіту, підготовленої конкретним автором. Якщо автор один, відомості про нього зазначають на титульному аркуші.

Реферат призначений для ознайомлення зі звітом. У ньому містяться відомості про обсяг звіту, кількість частин, ілюстрацій, додатків та посилань. Обсяг реферату не повинен перевищувати 500 слів. Ключові слова, істотні для розкриття суті звіту, вміщують після тексту реферату (від 5 до 15 слів або словосполучень, надрукованих великими літерами у називному відмінку в рядок через кому).

У вступі обґрунтовується актуальність здійсненого дослідження, міра наук. опрацьованості проблеми, формулюються мета й завдання дослідження, його етапи, царина застосування та зв'язок з ін. працями.

В основній частині («Суть звіту») описуються програма та результати дослідження. Вона має відповідати його логіці й може містити один чи кілька параграфів або розділів. Тут формулюються проблема, об'єкт і предмет дослідження, його гіпотези, обґрунтовуються методики та процедури, тип вибірки, наводиться характеристика інструментарію. Наступний етап – опис об'єкта дослідження в отриманих показниках. На підставі цих даних здійснюються оцінка висунутих гіпотез,

розв'язання поставлених відповідно до мети дослідження завдань. Отримані дані порівнюються з результатами ін. досліджень. Кожен розділ і параграф основної частини звіту завершується формулюванням не-суперечливих, доповнюючих один одного висновків. У висновках робиться оцінка отриманих результатів роботи або її окремих етапів, зазначаються передбачувані царини використання, наук. та соціальна значущість праці.

Для розвантаження основної частини звіту частину матеріалів дослідження доцільно виносити у додатки. Це стосується інструментарію дослідження, програми обробки даних, первинної соціологічної інформації, наведеної у таблицях, графіках, діаграмах, протоколах окремих процедур дослідження, інструктивних документів, протоколів обговорення результатів дослідження, рецензій, списку публікацій матеріалів дослідження, списку використаної літератури тощо.

Висновки. Соціологічне дослідження є різновидом систематичної пізнавальної діяльності, спрямованої на вивчення поведінки людей, груп, відносин, процесів соціальної взаємодії у різних сферах життєдіяльності суспільства та отримання нової інформації, виявлення закономірностей суспільного життя на основі соціологічних теорій, методів і процедур.

Конкретно-соціологічне дослідження – процес, у якому в єдності представлені теоретико-методологічні та емпіричні рівні пізнання, що забезпечує цілісність пізнання і уявлення про соціальні явища чи процеси. Воно являє собою особливий вид соціального дослідження, коли соціальний об'єкт вивчається комплексно, в усій сукупності зв'язків та залежностей за допомогою логічно послідовних методологічних, методичних та організаційно-технічних процедур для формування на основі зібраної інформації нових знань та розробки заходів щодо управління об'єктом, який досліджується.

Провідними завданнями соціологічного дослідження є опис певної соціальної реальності; пояснення суперечностей чи особливостей функціонування окремих соціальних спільнот чи процесів; передбачення тенденцій розвитку соціальних прогнозів; практичне перетворення соціальної реальності (запровадження соціальних технологій, проектів, планів та ін.).

Контрольні питання для самоперевірки

1. Соціологічне дослідження: сутність, різновиди. Етапи підготовки і проведення соціологічного дослідження.

2. Основні методи збору соціологічної інформації, їх характеристика: опитування (анкетування, інтерв'ю), аналіз документів, експеримент, спостереження.

3. Генеральна та вибіркова сукупність. Вибірка соціологічного дослідження: типи і процедури відбору (ймовірнісні (систематична, гніздова, районована) та неймовірнісні (квотна, снігова куля, стихійна)). Обсяг вибірки. Репрезентативність.

4. Методи аналізу й обробки даних соціологічного дослідження: номінальна, порядкова і метрична шкали; статистичний метод; одновимірний та багатовимірний аналіз; стандартне відхилення і дисперсія та ін. Звіт та його структура.

5. Програма соціологічного дослідження: сутність, структура, методологічні й методичні функції, технологічна схема підготовки.

Розділ II СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ

Тема 8. Соціологія девіантної поведінки

Девіантна поведінка: сутність. Класифікація проявів девіантної поведінки. Чинники впливу на девіантну поведінку. Теорії девіантної поведінки.

Соціологія девіантної поведінки є «наскрізною» теорією, яка досліджує методами соціології сутність девіації як соціального явища – відхилення у поведінці людей. Специфіка її предмета полягає у тому, що коло досліджуваних явищ історично мінливе і залежить від сформованих у даний момент у конкретному суспільстві соціальних норм.

Термін «девіантна поведінка» походить від «девіантність» (лат. *deviatio* – відхилення). На думку російського психолога О. Змановської, існування терміна «девіантна поведінка» підтверджує той факт, що дилема «свобода чи необхідність», навіть всупереч очікуванням суспільства, є предметом особистого вибору кожної людини. У соціологічному словнику термін «девіантна поведінка» визначається як «вчинки, діяльність людей, соціальних груп, які не відповідають встановленим у даному суспільстві нормам або визнаним шаблонам і стандартам поведінки. Спрямованість порушень може бути різною. Вони можуть охоплювати як корисні відхилення від норми, так і дезорганізуючі вчинки. Для того щоб індивідуальні негативні відхилення набули якості соціальних, потрібні деякі умови: 1) однакова спрямованість таких відхилень у подібних групах людей в однакових умовах; 2) близькість або навіть єдність причин, що детермінують їх появу; 3) наявність певної повторюваності, стійкості вказаних явищ. Тобто девіації – це не випадкові факти, а процеси, які набули певного поширення у суспільстві або виявляють до цього тенденцію».

Я. Гілінський, І. Кон, В. Степанов під девіантною поведінкою розуміють:

1) вчинок, дію людини, що не відповідає нормам (стандартам, шаблонам), які офіційно встановлені або які фактично склалися у даному суспільстві;

2) соціальне явище, яке відбито у масових формах людської діяльності, не відповідає нормам, які офіційно встановлені або фактично склалися у даному суспільстві.

Етнокультурний підхід розглядає девіації крізь призму традицій визначеного суспільства: девіантом вважається той, чия поведінка відрізняється від норм, прийнятих у його мікросоціумі. Натомість у межах гендерного підходу девіантною поведінкою вважається гіперрольова поведінка, зміна сексуальних орієнтацій.

Професійний підхід у оцінці норм поведінки і девіацій базується на уявленні про існування професійних та корпоративних стилів поведінки і традицій. Професійна норма – це технічний стандарт, модель поведінки типового представника професії, порушення якої розглядається як девіація.

Психологічний підхід розглядає девіантну поведінку у зв'язку з внутрішньоособистісним конфліктом, деструкцією, блокуванням особистісного зросту і деградацією особистості.

Представники феноменологічного підходу вважають, що за відхилення може бути прийнято поведінку, яка «не відповідає віковим шаблонам і традиціям, що є наслідком акселерації, гетерохронності розвитку. Наявність стандарту, що фіксує риси дитини визначеного хронологічного віку, дозволяє розглядати кожну окрему дитину як варіант, що більш чи менш відхиляється від основного типу».

У межах психіатричного підходу девіантні форми поведінки розглядаються як передхворобні риси особистості, що сприяють формуванню тих чи інших розладів та захворювань.

Основними ознаками класифікації основних форм прояву девіантної поведінки є масштаб прояву; суб'єкти відхилення; об'єкти порушень; тривалість; тип порушеної норми; характер наслідків для девіанта та суспільства.

Як різновиди девіацій найчастіше визначають такі:

Делінквентна поведінка (від лат. *delictum* – провина, англ. – *delinquency* – правопорушення) – антисуспільна протиправна (протизаконна) поведінка індивіда, втілена в його вчинках (діях чи бездіяльності), що спрямована на нанесення шкоди окремим громадянам чи суспільству в цілому.

Залежна поведінка – найпоширеніший вид девіантної поведінки, що характеризується прагненням до кого-небудь чи чого-небудь з метою отримання задоволення чи адаптації.

Аддиктивна поведінка (англ. *addiction* – схильність, звичка) – зловживання однією або декількома хімічними речовинами, що відбуваєть-

ся на фоні зміни свідомості (наркоманія, токсикоманія, алкоголізм і т. ін.).

Сексуальні девіації – відхилення від соціальних та моральних норм у сексуальній поведінці здорової людини (розбещення, перверзії, гомосексуалізм, транссексуалізм, педофілія, зоофілія, фетишизм, трансвестизм та ін.).

Суїцид (самогубство) – свідоме позбавлення себе життя. Суїцидна поведінка – поняття більш широке і включає в себе не лише суїцид, а й суїцидальні спроби і прояви.

Бродяжництво – переміщення впродовж тривалого часу з одного населеного пункту до іншого або у межах одного населеного пункту особи, яка не має постійного місця проживання чи залишила його. Бродяжництво є характеристикою певного способу життя.

Жебрацтво – систематичне випрошування грошей, речей, інших матеріальних цінностей у сторонніх осіб з метою отримання прибутку, часто супроводжується бродяжництвом.

Під детермінацією девіацій розуміють сукупність факторів, що викликають, провокують, підсилюють чи підтримують девіантну поведінку. Детермінуючі фактори діють на різних рівнях соціальної організації, в яких особистість є однією з підсистем. Оскільки система «суспільство – особистість» функціонує на декількох рівнях (геофізіологічному, макросоціальному, соціально-груповому, мікросоціальному, індивідуально-особистісному, психофізіологічному), то розрізняють і відповідні групи факторів, що детермінують девіації особистості:

- зовнішні умови фізичного середовища;
- зовнішні соціальні умови;
- внутрішні спадково-біологічні та конституційні передумови;
- внутрішньоособистісні причини та механізми девіантної поведінки.

До зовнішніх фізичних умов девіантної поведінки фахівці відносять такі фактори, як кліматичний, геофізичний, екологічний і т.д. Навпаки, сприятливі умови зовнішнього середовища знижують ймовірність девіацій. Незважаючи на існування зв'язку між фізичними умовами і поведінкою особистості, даний фактор може бути визнано недостатньо суттєвим, оскільки він діє досить опосередковано, і люди поведуться по-різному за одних і тих же звичайних (фізичних) умов.

Найважливішими чинниками, що впливають на поведінку особистості, на думку Л. Ланцової і М. Шурупової, слід вважати саме зовнішні соціальні умови, до яких належать:

- суспільні процеси (соціально-економічна ситуація, державна по-

літика, традиції, мода, засоби масової інформації тощо);

- характеристики соціальних груп, до яких включена особистість (субкультура, соціальний статус і т.д.);

- мікросоціальне середовище (рівень та стиль життя родини, психологічний клімат у родині, особистості батьків, характер взаємовідносин у сім'ї, стиль виховання, вплив друзів, знайомих і т. ін.).

Класична школа у дослідженні причин девіантної поведінки представлена соціологічними мислителями доби Просвітництва – Є. Бентамом та Ч. Беккарієм.

Центральна ідея Є. Бентама – утилітаристське уявлення про доцільність будь-якої соціальної дії: вона повинна бути спрямована на те, щоб зробити щасливішими якомога більше людей. Досліджуючи правову систему Великої Британії XVIII ст. (де смертною карою каралися більше 200 порушень закону), Є. Бентам дійшов висновку, що у ній існував ухил у бік суворості покарань. У раціональній же системі покарання мають відповідати важкості злочинів.

На відміну від Є. Бентама, інший представник класичної школи у дослідженні девіацій та їх причин Ч. Беккарія, стверджував, що покарання повинне базуватися не стільки з огляду на шкоду, спричинену жертві злочину, скільки на шкоду, спричинену суспільству. Щодо злочинців, то найбільш ефективним стримуючим фактором є певність виявлення винуватця. Вдосконалення роботи правоохоронних органів слід супроводжувати пом'якшенням санкцій стосовно правопорушників. Інформацію про скоєний злочин та виявлених злочинців слід оприлюднювати.

Наступний етап розвитку протосоціологічних знань про девіантну поведінку характеризують домінуванням позитивістського підходу. Найвідомішим представником якого є Ч. Ломброзо – італійський кримінолог, засновник італійської школи кримінології, автор праці «Злочинна людина» (1876 р.). Дослідник стверджує, що злочинна поведінка успадковується, і що злочинці можуть бути ідентифіковані завдяки фізіогномічним характеристикам чи деформаціям, що являють собою приклади деградації, соціальної та біологічної еволюції у зворотному напрямку. Природжених злочинців, згідно з Ч. Ломброзо, можна виявити завдяки таким характеристикам як великі щелепи, що виступають вперед, низьке чоло, високі вилиці, сплюснутий або задертий ніс, нечутливість до болю, довгі руки тощо. Зазначені характеристики, на думку дослідника, є доказами атактичного виродження.

Ч. Ломброзо вважав, що «кримінальний тип», який відрізняється від незлочинної людини своїми анатомічними, фізіологічними та пато-

логічними особистісними якостями – відсутністю докорів сумління, цинізмом, жорстокістю, пихатістю, гонористістю, прагненням до помсти тощо, є результатом деградації людини на ранніх стадіях еволюції.

Окремо можна розглядати продовження теорії Ч. Ломброзо, за якими злочинна поведінка визначається фізичними та конституційними особливостями. Так, згідно з поглядами американського лікаря і психолога У. Шелдона, виходячи зі зв'язку між типами темпераменту і типами соматичної будови людини, люди належать до трьох типів конституції, що були визначені на основі аналізу великої кількості фотографій фігур людей, максимально не схожих одна на одну:

- мезоморфи (люди атлетичної тілобудови – широкі плечі, мускулісті руки і ноги, мінімальна кількість підшкірного жиру) – особи найбільш схильні до девіантної поведінки, ця схильність виявляється у прагненні до домінування, активності, агресії;

- екоморфи (особи худорлявої статури – довгасте обличчя, тонкі довгі руки і ноги, вузька грудна клітка, нерозвинена мускулатура, відсутність підшкірного жиру, добре розвинена нервова система) – загальмовані, схильні до прихованої агресії, самоті, схильні до самоаналізу, невротичні;

- ендоморфи («товстуні» – м'якість, наявність великого живота, велика кількість жиру, в'ялі руки та ноги, кругла голова, нерозвинені м'язи) – добродушні, веселі, відкриті особи.

Етологічний підхід К. Лоренца, розвиваючи ідеї Ч. Дарвіна, пояснює різні феномени людської поведінки, наприклад агресію, перш за все як природний інстинкт самозбереження. Даний інстинкт розвивався у ході еволюції як біологічно необхідний. Сила агресії, на думку дослідника, залежить від кількості накопиченої агресивної енергії і сили специфічних стимулів, що спричиняють появу агресивної поведінки.

У межах психогенетичного підходу Ф. Гальтон провів систематичне вивчення індивідуальних відмінностей з метою з'ясування їх генетичної (спадкової) основи, використовуючи статистичний метод та метод «близнюків». Під впливом загальнобіологічного підходу він висунув положення про те, що індивідуальні відмінності психологічного розвитку, подібно до відмінностей тілесних, можуть бути пояснені лише у категоріях вчення про спадковість.

Прихильники біосоціальної теорії девіацій (Г. Кеєлан, Р. Джонсон, К. Бейлі) вважають, що девіантна поведінка спочатку завжди є немотивованою. На їх думку, соціальне оточення сприяє активізації взаємодії з девіантним середовищем, зменшує можливість соціального контролю і сприяє подальшому посиленню девіантної поведінки та схильності до

неї. Для цієї ситуації характерним є формування зворотної залежності між відносинами девіанта у родині й ступенем його залучення до девіантної групи. Як наслідок девіантні вчинки з немотивованих стають мотивованими.

Для пояснення соціальних девіацій Е. Дюркгейм запропонував концепцію аномії. Термін «аномія» у перекладі з французької означає «відсутність норм, організації». На його думку, девіації є складовою частиною будь-якого здорового суспільства, основною причиною появи різних форм девіантної поведінки людей є порушення соціальних норм або нехтування ними.

Пояснюючи явище соціальної аномії, він підкреслював, що соціальні норми відіграють важливу роль у регуляції життя людей. Життєвий досвід людей певною мірою відповідає соціальним очікуванням, які обумовлені соціальними нормами. Однак у часи криз та соціальних змін цей досвід перестає відповідати ідеалам, що втілюються у соціальних нормах, у результаті чого люди перебувають у стані заплутаності та дезорієнтації. Соціальну дезорганізацію Е. Дюркгейм визначає як стан суспільства, коли культурні цінності, норми та соціальні взаємозв'язки відсутні, послаблені та протиставлені один одному за своїм змістом і сутністю. Аномія – це такий стан суспільства, коли воно втрачає свою регулюючу функцію: значна частина людей знає про існування зобов'язальних нормативів, але нехтує ними, ставиться до них негативно або байдуже. Іншими словами, аномія є наслідком неповноти переходу суспільства з одного стану до іншого, а саме від механічної солідарності до органічної, коли старі соціальні інститути і норми зруйновані, а нові ще не створені.

Е. Дюркгейм стверджував, що абсолютна аномія, або повне відчуження від норм, фактично неможливе, оскільки суспільство – це нормативна система. Якщо люди не підкорюються одним нормам, то це означає, що вони у даний момент підкорюються іншим нормам. Конкретні суспільства і соціальні групи різняться ступенем аномії через те, що обов'язково у суспільствах наявні соціальні групи, які відрізняються внутрішньою дисциплінованістю за самими умовами свого життя. З дитинства звиклі до стриманості, ці люди значно з меншими зусиллями волі можуть витримати нові випробування.

Особливо небезпечною для суспільства є концентрація девіацій. Якщо порушення чи недотримання соціальних норм стає масовим явищем, під загрозою знаходиться найцінніше – солідарність людського суспільства як соціального організму, носієм якої є колективна свідомість (сукупність вірувань і почуттів, що утворює визначену систему, яка іс-

нує об'єктивно, незалежно від нашої волі та свідомості). Творцем цієї солідарності є мораль, а джерелом моралі виступає релігія.

У своїй «Соціології» Е. Дюркгейм пише: «Злочин необхідний ... корисний для нормальної еволюції моралі та права ... він готує зміни». Навряд чи можна погодитись з такою позицією класика соціологічної думки. Коли злочин скоюють чужі, невідомі нам люди, то можна більш-менш визнати, що вони певним чином дають можливість відрізнити моральне від аморального. Проте коли злочинцями стають близькі, знайомі – то ставлення будь-якої людини, зокрема вченого, буде протестним щодо висловленої думки.

Важливу роль у вивченні загальних соціальних причин поведінки, що відхиляється від норми, відіграла теорія Р. Мертона. Він модифікував поняття соціальної аномії, запропоноване Е. Дюркгеймом, пов'язавши його з напругою, яка визначає характер поведінки індивідів, коли прийняті у суспільстві норми протирічать соціальній реальності. Він розглядав девіантну поведінку як результат невідповідності визначених культурних прагнень соціальній структурі, яка визначає засоби їх задоволення.

Зважаючи на те, що кожна дія, вчинок людини включають два моменти: по-перше, визначення цілей; по-друге, пошук засобів, за допомогою яких суб'єкт здатний досягти мети. Обидві ці складові регулюються соціальними нормами, які поділяють їх на ті, що відповідають змісту культури, традицій (схвалюються або не заперечуються загалом, суспільною думкою, офіційними інститутами), цілі та засоби протилежного характеру. Оскільки не всі люди (класи) мають однакові умови для досягнення успіху, вони можуть адаптуватись до протиріч декількома шляхами. У якості таких шляхів адаптації Р. Мертон виділив: конформізм (повне прийняття соціально схвалених цілей і засобів їх реалізації); інновацію (прийняття цілей, підтвердження легітимних способів їх досягнення); ритуалізм (негнучке відтворення заданих або звичних засобів); ретризм (пасивне невиконання соціальних норм, наприклад у формі наркоманії); заколот (активний бунт – неприйняття соціальних норм).

Оригінальним підходом до пояснення причин девіацій є теорія Т. Парсонса. Так, характер людської дії, згідно з його ідеями, визначається чотирма підсистемами – організмом, особистістю, соціальною і культурною системами. Незважаючи на здібності людського організму до навчання та можливості створення нових елементів культури, жоден індивід сам по собі не здатен створити систему культури. Людина, в основному, пасивно навчається типовим зразкам поведінки, хоча і може внести в них незначні позитивні (або негативні) зміни. У межах, визна-

чених, з одного боку, генетикою виду, а з іншого – нормативними культурними зразками, визначаються можливості конкретних індивідів і груп розвивати незалежні структурні поведінкові системи. Отже, власна поведінкова система є унікальним варіантом культури і притаманних їй зразків поведінки.

Ряд соціологів підкреслює подібність між способом вироблення девіантної поведінки й способом вироблення будь-якого іншого стилю поведінки. Одним з перших до такого висновку дійшов французький соціолог Г. Тард, який ще наприкінці XIX ст. сформулював теорію наслідування для пояснення девіацій. Він стверджував, що злочинці, як і «порядні» люди, імітують поведінку тих індивідів, з якими вони зустрічалися в житті, яких знали або про яких чули. Але, на відміну від законослухняних громадян, вони імітують поведінку злочинців.

У 1920–1930-ті роки соціологи Чиказького університету, намагаючись пояснити високий рівень злочинності у Чикаго, провели ряд досліджень, у результаті яких виявили, що в окремих кварталах міста рівень злочинності залишався стабільним протягом багатьох років, незважаючи на зміни в етнічному складі населення. Науковці зробили висновок, що кримінальна поведінка може передаватися від одного покоління до іншого, тобто молодь, яка живе у зонах високої злочинності, засвоює злочинні моделі поведінки.

У 1939 р. американський кримінолог Е. Сазерленд, використавши висновки чиказьких соціологів, сформулював теорію диференційованої асоціації, відповідно до якої девіантна поведінка – складна і диференційована форма поведінки, їй навчаються у взаємодії. Цей процес включає засвоєння девіантної мотивації та техніки реалізації девіантної поведінки. Диференційовані асоціації можуть варіюватися за частотою, тривалістю, пріоритетом та інтенсивністю. Він також стверджував, що девіація є результатом переважно спілкування з носіями злочинних норм. Індивідуальні відмінності людини якщо і визначають схильність до девіацій, то лише тією мірою, якою вони обумовлюють частоту і стійкість контактів зі зразками злочинної поведінки.

Ця теорія є, скоріше, описовою, ніж пояснювальною, оскільки, аналізуючи механізм засвоєння зразків поведінки, впливу яких зазнає індивід, вона не пояснює звідки виникає злочинна поведінка, якій навчаються. Концепція Е. Сазерленда суперечить погляду, згідно з яким психологічні відмінності відокремлюють злочинця від інших людей. Вона проголошує, що злочинна діяльність засвоюється майже так само, як і така, що не суперечить закону, і що вона спрямована на задоволення тих самих потреб й цінностей. Злодії намагаються здобути собі засоби

життя як і люди, що зайняті звичайною роботою, хіба що вони обирають незаконні засоби аби домогтися цієї мети.

Ю. Клейберг на прикладі підліткової девіантності розкриває сутність девіантної поведінки, визначаючи ставлення особистості до культурних норм. Девіації – це «специфічний спосіб зміни соціальних норм та очікувань через демонстрацію особистістю ціннісного ставлення до них». Для цього використовуються особливі прийоми: сленг, символіка, мода, манери, вчинки і т.д. Девіантна поведінка підлітків виступає як засіб досягнення значущої мети, самоствердження.

Теорія інтеракціонізму, яка розвинута західними дослідниками, проголошує: «Визнання вчинків негативними, соціально шкідливими є відносним, оскільки ґрунтується на інтересах правлячих у суспільстві соціальних груп. Вирішальне значення в оцінці соціальних відхилень має не поведінка, а ставлення до них інших людей». Сутність цієї теорії полягає у тому, що девіантна поведінка не являє собою щось на кшталт психологічної схильності окремих індивідів, а детермінується процесом соціалізації («learned behaviour pattern»), тобто як тільки індивіду наклеюється ярлик злочинця, так він ним і стає. Вербалізація та артикуляція саме такого визначення даної групи осіб і є вирішальним для завершення процесу їх ідентифікації з девіантною групою.

Розвиваючи теорію ярликування, Ф. Танненбаум акцентує увагу на тому, як саме суспільство реагує на різного роду відхилення і як впливає на їхнє відтворення. Визначаючи певний вчинок людини девіантним, суспільство «наклеює» їй ярлик. Таким чином, ярлик – це оцінка, яку дає суспільство діям індивіда чи соціальній групі. Ярлики діють у двох напрямках: вони утримують від антисуспільних вчинків, але за умови їх недоречного, надмірного застосування (за Ф. Танненбаумом, це процес «надмірної драматизації зла») можуть поглиблювати антисуспільну поведінку.

Близькою до теорії ярликування є теорія стигматизації, представники (І. Гоффман, Е. Лемерт, Г. Беккер) якої вважають, що поряд з об'єктивними соціальними факторами діють так звані суб'єктивні чинники девіантної поведінки. Е. Лемерт, Г. Беккер вважали, що девіації – це наслідок того, що суспільство (точніше соціальна група) наклеює на особистість відповідні ярлики (стигми) шляхом співвіднесення дій конкретної людини з абстрактними правилами (первинна девіація). Поступово формується репутація, яка спонукає індивіда дотримуватись девіантної ролі (вторинна девіація).

І. Гоффман, досліджуючи людей з певними рисами, завдяки яким інші люди вважають перших не такими як вони, неприємними, девіант-

ними, визначивши ці риси, назвав їх стигмами. Розмежовуючи індивідів за наявністю у них певних відмінностей, він виділяє три типи стигм (ярликів): фізична стигма (вроджені аномалії та тілесні ушкодження); дефекти волі (алкоголізм, наркоманія, душевні хвороби); расові стигми (негри, євреї тощо).

Проблеми соціальних відхилень пояснюються також культурологічними теоріями (А. Коен, Дж. Мілер, Т. Селлін), які акцентували увагу на аналізі культурних цінностей, що сприяють появі відхилень.

Т. Селлін підкреслює, що девіація виникає у результаті конфліктів між нормами культури. Дж. Мілер стверджував, що існує яскраво виражена субкультура нижнього прошарку суспільства, одним із проявів якої є групова злочинність. Ця субкультура надає великого значення таким якостям особистості, як готовність до ризику, авантюризм, азартність, витривалість, прагнення до гострих відчуттів і «везіння». Оскільки члени банди керуються цими цінностями у своєму житті, то інші люди, і у першу чергу представники середніх верств, починають ставитися до них як до девіантів.

Т. Селлін і Дж. Мілер вважають, що девіація має місце, коли індивід ідентифікує себе з субкультурою, норми якої протиставлені нормам домінуючої культури. Але лише деякі люди засвоюють цінності девіантної субкультури, у той час як інші їх не приймають.

А. Коен фокусує увагу на поведінці злочинних угруповань робітничої молоді. Він не підтримував ідеї про те, що у бідних кварталах панує «закон джунглів», а наявність вуличних, криміногенних груп є рішенням загальних проблем (на культурному рівні), які характерні для усієї малозабезпеченої молоді.

А. Коен, як і більшість американських соціологів, був впевнений, що у суспільстві обов'язково існує «illegitimate opportunity structure», тобто жива криміногенна субкультура, в яку молодь включається для пошуку свого власного життєвого шляху. На його думку, молодь, що належить до робітничого класу, формує власну делінквентну субкультуру у відповідь на брак економічних та соціальних можливостей досягти схвалюваних суспільством цілей. Вказаній субкультурі властиві: антиутилітаризм (у багатьох випадках у злочинах бракує практичних мотивів, основною метою є створення та відтворення відчуття солідарності, що виникає внаслідок спільного порушення закону); агресія, жорстокість, характер вандалізму («якби цей світ був справедливим, то ці речі належали б мені»).

Конфліктологічна парадигма відхиляє всі теорії девіантної поведінки, вважаючи головною детермінантою девіацій природу сучасного

суспільства (О. Турк, І. Тейлор, П. Уолсон, Д. Янг). Представники цього підходу називають себе «радикальними кримінологами», вони переважно займаються аналізом сутності законодавчої системи, розглядаючи «девіантів» не як порушників загальноприйнятих правил, а, скоріше, як бунтарів, що виступають проти капіталістичного суспільства.

О. Турк акцентує увагу на культурних чинниках девіантної поведінки. У центрі його досліджень боротьба між окремими соціальними групами за здійснення влади в індустріальному суспільстві. Цю владу здійснюють формальні інституції і саме за контроль над ними розгортається боротьба між соціальними групами. Перемога у цій боротьбі означає заміщення членами групи ключових позицій в урядових, економічних, релігійних, освітніх та інших інституціях. Групи, які здобувають таку перемогу, кодифікують власні культурні цінності у законодавстві. У випадку, якщо ті, чию поведінку регулюють правові норми, погоджуються із культурними цінностями домінуючої групи, має місце співпраця між громадянами та агентами соціального контролю. Натомість у випадку, якщо громадяни, чи окрема їх група, не погоджуються із культурними нормами домінуючої групи – виникає конфлікт.

На думку О. Турка, більшість девіантних субкультур є негативним відображенням суперкультури суспільства або якоїсь частини цієї суперкультури і вибудовують свої цінності за принципом зворотної симетрії. Поширеною є наведена нижче класифікація девіантних субкультур: кримінальна субкультура характеризується використанням насильства і злочинів для досягнення схвалюваних суспільством цілей; протестна субкультура розглядає порушення норм як самоціль, діяльність групи завжди має публічний характер і полягає у протиставленні себе решті суспільства; субкультура професійної злочинності, що знаходиться посередині між кримінальною і протестною (у межах цієї субкультури нормою вважається ніколи не працювати, не мати сім'ї, ув'язнення представниками цієї субкультури розглядається як бажане і необхідне).

Одним із представників субкультурної теорії девіантної поведінки є Ф. Трешер, об'єктом дослідження якого стали молодіжні злочинні угруповання в умовах мегаполісів. Автор вважав, що формування підліткових злочинних груп відбувається тоді, коли колективна поведінка цих груп викликає засудження з боку оточуючих. Таким чином, формується групова свідомість. Злочинні молодіжні субкультури виникають внаслідок накладання специфічних умов, таких як низький рівень розвитку окремих територій, з одного боку, і пошуків нової групової ідентичності з боку підлітків – з іншого. Дослідник виявив, що більшість молодіжних злочинних груп зосереджено у районах міста, для яких характерні безробіт-

тя, наявність багатоквартирних будинків, жителі яких мають низький рівень освіти і потребують соціального захисту.

Висновки. Отже, західні соціологи, аналізуючи сучасну їм дійсність, роблять різні висновки щодо природи девіацій, проте можна простежити спільну рису їх поглядів – залежність девіантної поведінки від природи та стану суспільно-економічної формації. Різноманітність наукових шкіл та течій значно ускладнила структуру сучасної західної девіантології, оскільки прагнення зарубіжних дослідників застосувати міжdisciplinary науковий підхід до розгляду проблем поведінки, що відхиляється, внесло певне концептуальне «забруднення» до соціології девіантної поведінки. Це стало «гальмом» на шляху однозначного підходу до тлумачення поняття «девіантна поведінка» та визначення її детермінант.

Контрольні питання для самоперевірки

1. Яка поведінка вважається девіантною?
2. За якими критеріями класифікується девіантна поведінка?
3. Які чинники впливають на девіантну поведінку?
4. Розкрийте зміст основних теорій девіантної поведінки.

Тема 9. Соціологія безпеки

Етапи становлення соціології безпеки. Предметна сфера соціологічних досліджень безпеки. Підходи до визначення поняття «безпека». Суб'єкти та об'єкти безпеки. Співвідношення категорій «безпека», «небезпека», «загроза». Класифікація загроз. Різновиди безпеки.

Проблема безпеки – це питання сучасності, детерміноване множинністю різного роду загроз, небезпек й ризиків, з точки зору соціетального самозбереження та забезпечення життєдіяльності, необхідності організації системи безпеки, яка буде протистояти їм. Соціологія визначила своє місце й роль у науковому дискурсі про безпеку лише наприкінці ХХ ст., тоді як у лоні соціально-філософських наук викристалізувалася у різних її аспектах ще за часів античності.

В історії розвитку знань про безпеку виділяють декілька етапів, на кожному з яких наукові уявлення про сутнісний зміст концепту безпеки еволюціонував, повсякчасно змінюючись, підлягаючи коригуванню.

Передумови становлення соціології безпеки й соціального пізнання

проблем безпеки життєдіяльності як такої формувалося у роботах класиків соціологічної думки. Для соціологічного розуміння безпеки інтерес представляє вчення Г. Спенсера про соціальну рівновагу як результат пристосування, узгодження інтересів, компромісів у діях людей й соціальних інститутів. Не менш значимою є структурно-функціональна парадигма Е. Дюркгейма щодо розуміння соціальної безпеки як соціальної узгодженості, в межах якої суспільство виступає основним суб'єктом безпеки, а вирішення проблем між індивідуальним і колективним можливе за рахунок існування соціальної солідарності як основи соціальної стабільності й гарантії дотримання індивідуально-особистісних інтересів. Принципове методологічне значення для соціологічної інтерпретації питань безпеки життєдіяльності має аналіз соціокультурних чинників у соціально-історичному аналізі соціальних ситуацій згідно з міркуваннями М. Вебера. Особливої уваги заслуговують роботи П. Сорокіна, в яких обґрунтовано теоретико-методологічні основи соціокультурного підходу, принципи соціального гуманізму й соціальної справедливості, необхідні для розкриття феномена культури безпеки життєдіяльності.

Міфологічна	Досократівська доба, античність (800-600 рр. до н.е. – 2-5 ст. н.е.)	Демокріт, Аристотель, Платон, Епікур, Зенон, Цицерон та ін.	Безпека як рівень захищеності соціальних відносин між наявними для цієї мети відповідних соціальних інституцій (право, закон)
Схоластична	Середньовіччя (5 ст. – поч. 15 ст.)	Ф. Аквінський, Дж. Фіданца, А. Міланський, А. Августин та ін.	Безпека як атрибут божественного провидіння
Механістична	Відродження, новий час (др. пол. 15 ст. – поч. 17 ст.)	Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Ф. Бекон, Б. Спіноза, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо та ін.	Безпека як цінність, яку повинна забезпечувати держава
Стохастична	Просвітництво (др. пол. 17 ст. – поч. 18 ст.)	П. Гольбах, І. Кант, Г. Гегель та ін.	Безпека як процес, соціальна функція держави
Статистична	Др. пол. 18 ст. – поч. 19 ст.	Ч. Дарвін, А. Кетле, Б. Вебб, С. Вебб, Ф. Ле Пле та ін.	Оцінка характеру та міри взаємозв'язку особистісної й суспільної безпеки
Системна	Перш. пол. 19 ст. – поч. 20 ст.	В. Вернадський, С. Подолінський, К. Маркс, Г. Зіммель, М. Вебер та ін.	Безпека як система засобів, технологій, методів підтримки безпечного стану, попередження, ліквідації загроз і небезпек
Діантропічна	Перш. пол. 20 ст. – поч. 21 ст.	К. Манхейм, Т. Парсонс, П. Сорокін, У. Бек, Н. Луман та ін.	Безпека як стан соціального об'єкта, запорука стабільності, рушійна сила розвитку, наука і мистецтво

Рис. 1. Історична декомпозиція моделей вивчення безпеки,
розроблена Л. Калашніковою

Формування власне соціології безпеки як галузі наукового знання пов'язане з доповіддю В. Гейзенана на I Міжнародному конгресі «Наука безпеки», що відбувся в 1990 р. у Кельні (Германія).

Серед основних концептуальних засад науки безпеки в цілому й соціології безпеки зокрема він виділив такі:

- безпека є загальною і комплексною проблемою, для вирішення якої простої методології недостатньо, отже, наука безпеки має мультидисциплінарний характер, засновуючись на філософії, етиці, медицині, психології, соціології та інженерних науках;

- стосовно до суспільства висновки науки безпеки повинні втілюватися у правилах і законах;

- наука безпеки, найімовірніше за все, є яскравим прикладом синергетики в науці;

- безпека може бути реалізована завдяки уніфікації норм безпеки, що виходять за межі національних інтересів.

Таким чином, було сформульовано предметну область наукового знання про безпеку (об'єкт – система «людина-техніка-оточуюче середовище», предмет – взаємодія цих елементів, що містить потенційні/реальні ризики, а також можливості їх мінімізації), визначено мету як підтримку рівноваги функціонування соціоприродної системи для зниження значення ризику від прийнятного до мінімального, обґрунтовано використання міждисциплінарного підходу дослідження.

О. Ляшенко визначив етапи становлення науки про безпеку від першої половини XX ст. до початку XXI ст.:

1) 40–60-ті рр. XX ст. (Б. Броді, Г. Кан, І. Манн, Т. Шеллінг, А. Уолстеттер, Ф. Хоффман, Г. Роуен та ін.) характеризуються виникненням соціології міжнародної безпеки в якості самостійної наукової дисципліни, розвитком парадигми національної та регіональної безпеки, а також зміною пріоритетів й переходів від розгляду переважно військових аспектів безпеки до стратегії розробки саме її соціологічних аспектів;

2) 70–90-ті рр. XX ст. – виникнення теорій глобальної безпеки, сутність яких полягає в експлуатації одних держав іншими шляхом контролю над ресурсами.

К. Бут у праці «Theory of World Security» висунув ідею створення світової системи безпеки, яка, з одного боку, виступає як синонім свободи особистості й універсальної моральної рівності, з іншого – має виходити за межі національної безпеки, будучи сумісною з раціональною свободою інших, й відкидати «інстинктивну тваринну боротьбу за виживання».

Міжнародні відносини та безпека виглядають інакше, якщо їх розглядати не з точки зору європейського співтовариства, а з боку постколоніальних країн третього світу. Т. Баркаві й М. Лаффі, намагаючись відійти від європоцентристських теорій безпеки, вивчали терористичні групи як притулок слабких. Засновник теорії секьюритизації Б. Бузан критикує традиційне використання концепту безпеки, пов'язаного з вузькою об'єктивністю позитивістського підходу до даної проблематики, що являє собою державноцентричне розуміння, у фокусі якого знаходяться військові чинники. О. Вейвера, об'єднавши бузанівські елементи безпеки у дві групи, сформував дихотомію «державна безпека/соціетальна безпека». Перша стосується держави та її суверенітету, друга – суспільства та його ідентичності. Розвиваючи ідеї Б. Бузана та О. Вейвера, Р. Доуті розширює дослідницьке поле соціології безпеки за рахунок дослідження тріади: національна – соціетальна – людська безпека, де остання визначається в термінах гідності й благополуччя особистості;

3) 90-ті рр. ХХ ст. – соціальна спрямованість досліджень у площині безпеки – перехід від безпеки держави до особистісної безпеки конкретної людини.

На думку В. Кузнецова, соціологія безпеки є самостійною соціологічною теорією середнього рівня, орієнтованою на теоретичне та емпіричне дослідження стану, динаміки забезпечення безпеки особистості, народів, суспільства, держави, сучасної цивілізації.

Він зазначає, що сучасна наука про безпеку, зокрема її теоретична складова, повинна вибудовуватися у таких чотирьох напрямках:

- 1) небезпека – захист – безпека – культура безпеки – геокультура;
- 2) геополітика – геоeкономіка – геокультура;
- 3) системний підхід – інституціонально-мережевий підхід;
- 4) соціокультурні технології – високі технології – високі гуманітарні технології.

Предметна сфера досліджень соціології безпеки включає вивчення відносин між людьми, людьми та соціальними інститутами щодо проблем безпеки життєдіяльності (збереження життя, досягнення благополуччя, збереження своєї ментальності, культури тощо). Структура предмета досліджень орієнтована на аналіз відносин між людьми у процесі їх діяльності щодо забезпечення безпеки; виявлення тенденцій та визначення адекватності реагування на потенційні/явні ризики; вивчення динаміки функціонування інститутів безпеки: як державних, так і недержавних, з'ясування характеру їх взаємодії й перспектив трансформації з урахування змін соціального та природного середовища.

Зважаючи на те, що безпека – явище багатофункціональне, багато-

гранне й багатофакторне, яке стосується всіх без винятку сфер життя суспільства, видів людської діяльності, для оптимізації діючої системи безпеки слід у першу чергу визначити зміст понять «безпека», «безпека життєдіяльності», зокрема уточнити у контексті соціологічного підходу.

У ході розгляду концепту «безпека» перш за все доцільно максимально враховувати відповідні положення Конституції України, Постанови Верховної Ради України «Про Концепцію національної безпеки України», Закону України «Про основи національної безпеки», рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони». Аналіз змісту зазначених актів дозволяє зробити висновки про те, що у чинному українському законодавстві поняття безпеки сформульовано в рамках національної безпеки, під якою слід розуміти захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам у сферах правоохоронної діяльності, боротьби з корупцією, прикордонної діяльності та оборони, міграційної політики, охорони здоров'я, освіти та науки, науково-технічної та інноваційної політики, культурного розвитку населення, забезпечення свободи слова та інформаційної безпеки, соціальної політики та пенсійного забезпечення, житлово-комунального господарства, ринку фінансових послуг, захисту прав власності, фондових ринків і обігу цінних паперів, податково-бюджетної та митної політики, торгівлі та підприємницької діяльності, ринку банківських послуг, інвестиційної політики, ревізійної діяльності, монетарної та валютної політики, захисту інформації, ліцензування, промисловості та сільського господарства, транспорту та зв'язку, інформаційних технологій, енергетики та енергозбереження, функціонування природних монополій, використання надр, земельних та водних ресурсів, корисних копалин, захисту екології і навколишнього природного середовища та інших сферах державного управління при виникненні негативних тенденцій до створення потенційних або реальних загроз національним інтересам.

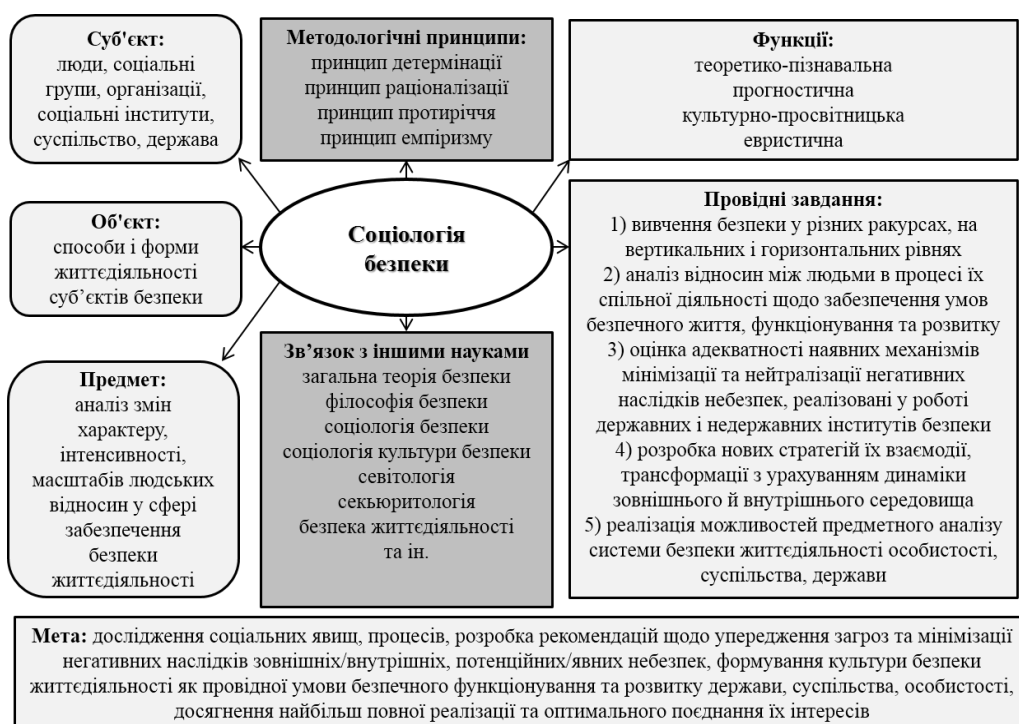

Рис. 2. Структурно-логічна схема складових соціології безпеки, розроблена Л. Калашніковою

В. Родачин, узагальнюючи наявні в науковій літературі підходи до розуміння сутності безпеки як соціального явища, зазначає такі основні напрями його вивчення:

– безпека як потреба й інтерес – кожна людина має об'єктивну потребу у забезпеченні таких умов життєдіяльності, коли її життю ніхто і ніщо не загрожує, проте цю потребу неможливо задовольнити повністю, тому у широкому розумінні «бути у безпеці» означає володіти ситуацією, коли суб'єктивне усвідомлення потреби знаходить своє відображення у формі інтересу, який стимулює й спрямовує діяльність людей;

– безпека як відчуття та цінність – люди мають суб'єктивне уявлення про наявність чи відсутність загроз, яке дозволяє їм коригувати власну поведінку, уникаючи явних/потенційних загроз і небезпек, тим самим безпека набуває статусу внутрішньої цінності;

– безпека як соціальне ставлення характеризується наявністю правил мирного співіснування та довіри;

– безпека як властивість об'єкта (системи) зберігати свої якості,

характеристики, параметри за умов негативного впливу зовнішнього й внутрішнього середовища;

– безпека як стан об'єкта (системи), у якому відсутні будь-які деструктивні чинники, що можуть вивести його (її) з рівноваги;

– безпека як процес чи соціальна функція суспільства, держави – таке розуміння її сутності передбачає складний процес оптимальної підтримки параметрів життєдіяльності об'єкта (системи), в межах такого процесуального трактування варто аналізувати динамічно змінні умови, механізми та стадії реалізації заходів безпеки;

– безпека як результат, рушійна сила розвитку – забезпечення безпечних умов життєдіяльності – це завдання, що реалізується постійно, неперервно, за будь-яких умов і обставин, гарантуючи знаходження системи у життєздатному стані, уможлиблюючи її розвиток;

– безпека як наука і мистецтво – наявність стійкого інтересу до проблем безпечного функціонування та розвитку суспільства, ускладнення механізмів забезпечення безпеки соціальних об'єктів обумовило становлення спеціальної галузі наукових знань.

Суб'єктами безпеки є всі ті об'єкти, які створюють/забезпечують безпечний стан, а об'єктами – ті, що використовують цей стан у своїх життєвих інтересах.

У ході розгляду об'єкта та суб'єкта безпеки перш за все доцільно максимально враховувати відповідні положення законодавчих актів, де поняття безпеки сформульовано в рамках національної безпеки, відповідно, об'єктами останньої є людина і громадянин – їхні конституційні права і свободи; суспільство – його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище і природні ресурси; держава – її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність. Натомість суб'єктами забезпечення національної безпеки виступають державні органи влади, а також громадяни.

Визначаючи сутність особистості, суспільства і держави як об'єктів та суб'єктів безпеки, в межах системного підходу С. Сулашкін зосереджує увагу на їх інтересах та можливості захисту, виділяючи сутнісні ознаки, характеристики в якості чинників безпеки.

Рис. 3. Сутність особистості та суспільства як об'єктів безпеки за С. Сулашкіним

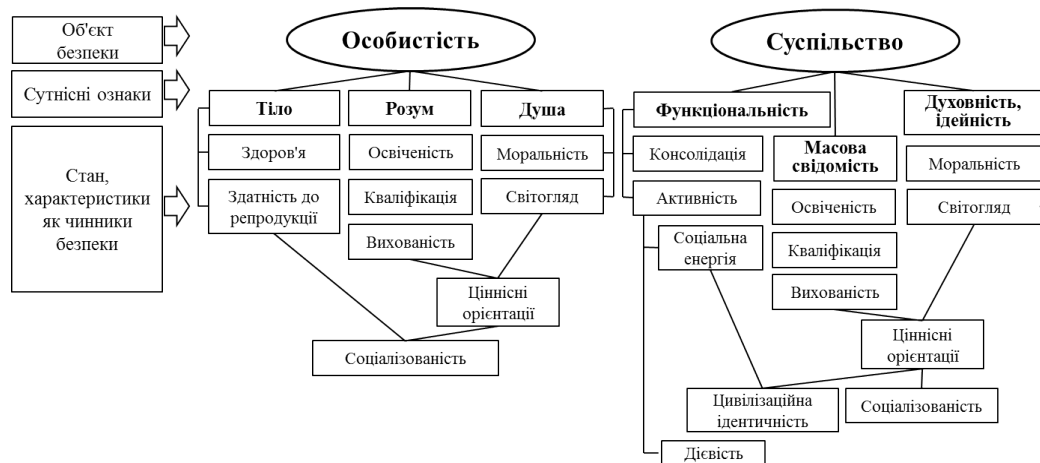

Рис. 4. Сутність країни як об'єкта безпеки за С. Сулашкіним

У межах поведінкового підходу концепція безпеки особистості, запропонована В. Ярочкіним, Я. Бузановою, яскраво демонструє наявну сукупність загроз у системі «людина-соціальне середовище».

Рис. 5. Концепція безпеки особистості В. Ярочкіна

Поняття «безпека» й «небезпека» тісно взаємопов'язані з категорією «загроза». На думку М. Гацко, загрозу відрізняє від небезпеки ступінь готовності до нанесення шкоди. З іншого боку, загроза являє собою сукупність двох компонент: суб'єктивних намірів (задуми, бажання еventуальних противників, спрямовані проти інтересів об'єктів безпеки) й об'єктивних можливостей спричинити шкоду. Незважаючи на семантичну схожість категорій «загроза» і «небезпека», зауважимо, що перша з них характеризується як реалізована, персоніфікована, конкретно-адресна, натомість остання – гіпотетична, безадресна. Таке розмежування цілком доречне, адже людина, лише усвідомлюючи небезпеку, здатна розмірковувати про можливість настання її негативних наслідків.

Л. Крижановський пропонує поділяти загрози на органічні (біологічні чинники, що виключають будь-яку людську діяльність), суборганічні (результат дії неживих природних сил) та суперорганічні (спричинені людським існуванням). Продовжуючи його міркування щодо класифікації загроз безпеці життєдіяльності, К. Фікон у групі суборганічних загроз виділяє космічні, кліматичні та тектонічні. Натомість А. Глен, розуміючи

під насиллям процес здійснення фізичного або психологічного впливу на процес мислення, поведінки і стан людей, пропонує класифікувати суперорганічні загрози за ступенем його присутності. Він виділяє загрози з насиллям (терористичні, нетерористичні) та без нього (загрози створені людиною безпосередньо або опосередковано).

Л. Михайлов вважає за доцільне класифікувати загрози за такими ознаками: ступінь імовірності виникнення (реальні, потенційні); спрямування (антропогенні, природні); відношення до об'єкта впливу (зовнішні, внутрішні); масштаб наслідків (глобальні, міжнародні, державні, регіональні, внутрішньодержавні, локальні, особистісні); сфери суспільного життя (військові, політичні, економічні, соціальні, інформаційні, демографічні і т. д.); спосіб та форма прояву (заяви, конкретні дії або сукупність обставин, що породжують небезпеку в перспективі й вимагають захисного реагування); очікування впливу на об'єкт (раптові, очікувані з меншим або більшим інтервалом затримки).

П. Зикін виділяє такі види загроз безпеці життєдіяльності:

1. За джерелом загроз: за швидкістю розвитку (швидкоплинні, тривалі); за ступенем нанесення шкоди (значні, середні, незначні).

2. За об'єктом безпеки: за характером сприйняття (загрози, що активно, пасивно й нейтрально сприймаються); за ступенем інформованості (об'єкт повністю чи частково інформований, неінформований); за можливістю мінімізації, нейтралізації (об'єкт здатен повністю чи частково усунути загрозу, або не здатен впоратися з нею); за рівнем загрози для об'єкта (реальна, формальна, абстрактна); за ступенем вивченості (відомі, невідомі); за структурою організації (прості, складні); за кількістю об'єктів, на які спрямована дія джерел небезпек і загроз (одноцільова, багатоцільова).

Д. Зеркалов визначає можливим класифікувати загрози за такими ознаками: за джерелом походження (природні, техногенні, антропогенні, екологічні, соціальні, біологічні); за часом виявлення негативних наслідків (імпульсивні, кумулятивні); за наслідками, що спричинили загрозу (втома, зниження працездатності, захворювання, травми, аварії, смерть та ін.); за нанесеними збитками (соціальні, технічні, екологічні, економічні); за структурою (прості та похідні, що продовжуються взаємодією простих).

У доповіді про розвиток людського потенціалу в межах Програми розвитку ООН у 1994 р. було розвинуто ідею розширеного трактування концепції безпеки особистості, а також запропоновано виділити в ній два таких взаємопов'язаних фактори, як «захист від несподіваних і згубних небезпек повсякденного способу життя» («свобода від страху») і

«захист від постійних загроз голоду, хвороб, злочинів і придушення» «свобода від злиднів»). Провідна відмінність цієї концепції полягає у розробці питань безпеки з точки зору розвитку людини, адже вона виділяє сім аспектів (різновидів) безпеки відповідно до видів загроз:

- економічна безпека (гарантований мінімальний дохід для задоволення щоденних потреб);
- продовольча безпека (фізична і економічна доступність продуктів харчування);
- безпека для здоров'я (відносна свобода від захворювань та заражень, доступність ефективного медичного обслуговування);
- екологічна безпека (доступність чистих води й повітря, система землекористування, яка зберігає родючість ґрунту);
- особиста безпека (свобода від фізичного насильства і загроз);
- безпека меншин (збереження культурної своєрідності);
- політична безпека (захист основних прав і свобод людини).

Люди з їх тривогами, занепокоєннями, страхами, що виникають через наявні загрози їх життю, здоров'ю, соціальному статусу з боку природних, техногенних, соціальних агентів, являють собою особливий дослідницький інтерес. Адже для нейтралізації кожної із зазначених видів загроз мають створюватися відповідні структурні складові системи забезпечення безпеки життєдіяльності. Фактично саму структуру держави можна розглядати як об'єктивацію практичних уявлень про загрози, організаційне оформлення результатів їх прикладної класифікації. Так, існування природних загроз у структурі державного апарату відображено наявністю спеціалізованих відомств – міністерств і служб, що повинні нейтралізувати їх наслідки. З плином часу характер та інтенсивність загроз змінюються, старі зникають, з'являються нові. Зважаючи на те, що структура державного реагування на наслідки загроз склалася історично й не завжди відповідає запитам часу, реакції органів влади на актуальні загрози іноді неадекватні. Більш того, служби, створені для нейтралізації визначених типів загроз, без їх належного реформування нездатні реагувати на появу нових або похідних від старих загроз.

Безпечне функціонування та розвиток особистості, суспільства, держави як суб'єктів прямо залежить від ефективності єдиної державної політики у сфері її забезпечення, системи адекватних заходів політичного, організаційного реагування на загрози життєво важливим інтересам зазначених суб'єктів.

Національна безпека будь-якої держави внаслідок своєї багатокomпонентності потребує спеціальної системи її забезпечення, основним призначенням якої є виконання певних дій, спрямованих перш за все на

захист національних цінностей і реалізацію національних інтересів.

Система забезпечення національної безпеки – сукупність суб'єктів національної безпеки, сил, засобів, методів, чинників, цілеспрямованих дій, які гарантують збереження і зміцнення національних цінностей, захист і прогресивний розвиток національних інтересів шляхом своєчасного виявлення, упередження, локалізації, нейтралізації, подолання внутрішніх і зовнішніх загроз, а також забезпечення ефективного функціонування самої системи забезпечення національної безпеки України та її складових. Іншими словами, це цілісна система, елементи якої тісно пов'язані між собою. Мета функціонування системи забезпечення національної безпеки полягає в організації процесу управління загрозами і ризиками, за якого державними і недержавними інституціями та окремими особами гарантується збереження і зміцнення національних цінностей, захист і прогресивний розвиток національних інтересів шляхом своєчасного виявлення, упередження, локалізації, нейтралізації, подолання внутрішніх і зовнішніх загроз, а також забезпечення ефективного функціонування самої системи забезпечення національної безпеки та її складових.

Провідну роль у забезпеченні національної безпеки відведено органам внутрішніх справ, зокрема поліції. Правовою основою її участі у забезпеченні національної безпеки є «Стратегія національної безпеки», згідно з якою до складу сил, що беруть участь у її реалізації, включено й правоохоронні сили. Відповідно до Закону України «Про Національну поліцію», йдеться у першу чергу про забезпечення публічної безпеки і порядку, охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, надання у межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги.

Висновки. З-поміж основних напрямів діяльності національної поліції у сфері забезпечення безпеки варто визначити такі:

- 1) захист особисті, суспільства, держави від протиправних посягань;
- 2) попередження й припинення злочинів, адміністративних правопорушень;
- 3) виявлення, розкриття злочинів;
- 4) розшук осіб;
- 5) забезпечення правопорядку у громадських місцях;
- 6) контроль за дотриманням законів у сфері обігу зброї, приватної детективної та охоронної діяльності;
- 7) охорона майна й об'єктів, зокрема на договірній основі;

8) захист потерпілих, свідків та інших учасників кримінального судочинства, суддів, прокурорів, слідчих, посадових осіб правоохоронних та контролюючих органів;

9) здійснення експертно-криміналістичної діяльності тощо.

Таким чином, завдання органів внутрішніх справ у сфері забезпечення національної безпеки покладено на підрозділи поліції, які вирішують їх на всіх рівнях управління – стратегічному, тактичному й оперативному. Адже функції поліції у цій сфері реалізуються у межах адміністративної, оперативно-розшукової та кримінально-процесуальної діяльності.

Контрольні питання для самоперевірки

1. Назвіть основні етапи становлення соціології безпеки.
2. Дайте визначення поняття "безпека".
3. Розкрийте співвідношення категорій "безпека", "небезпека", "загроза".
4. За якими критеріями класифікуються загрози?
5. Які існують різновиди безпеки?

Тема 10. Соціологія права

Предмет, метод і функції соціології права. Історія соціології права. Сучасні напрями розвитку соціології права. Соціологія права в Україні. Проблеми соціології права.

Актуальність вивчення соціології права як спеціальної соціологічної теорії середнього рівня і навчальної дисципліни, особливо в процесі підготовки правників, обумовлено насамперед тим, що без всебічного аналізу соціально-правових проблем неможливо розкрити перспективи розвитку правової системи, її роль у вдосконаленні соціальних відносин, а також розробити наукову платформу здійснення правової реформи, покликаної забезпечити верховенство закону в усіх сферах життя суспільства, зміцнити механізм підтримання правопорядку на основі розвитку народовладдя. Дослідження соціологічних аспектів права сприяє формуванню і реалізації концепції правової держави.

Соціологи розглядають правові відносини як особливий, дуже важливий вид суспільних відносин, і право – як складову частину суспільства. Право належить суспільству, породжене ним. Разом з тим право не просто фіксує чи пасивно віддзеркалює стан суспільства та його проблеми, а й активно впливає на суспільство, перетворює його. Як працює

цей складний механізм взаємодій і взаємовпливів? Як конкретний правовий інститут і конкретна правова норма функціонують в реальних соціальних умовах, наскільки ефективно і в яких напрямках? Як це вимірити і оцінити? Якими є можливі варіанти розвитку вірогідних соціально-правових сценаріїв і як впливати на їх перебіг? Це коло питань і складає предметне поле соціології права. Розібратися в цих питаннях, навчитися шукати і знаходити на них відповіді – ось в чому соціологія права може бути корисною для майбутніх правників.

У 1962 році на V Міжнародному соціологічному конгресі група юристів і соціологів поставила на обговорення конгресу проблему щодо змісту і методу соціології права. У результаті дискусії було сформульовано висновок, що сучасний інтелектуальний клімат, розвиток соціологічної теорії, а також методології суспільних наук визначили необхідність інституціоналізації соціології права як науки. Цю пропозицію конгрес прийняв, був створений Дослідний комітет соціології права, що діє у межах Міжнародної соціологічної асоціації. Соціологи вказують на відмінності методологічних основ соціології і юриспруденції. Право як соціальний процес, правові відносини як певна форма суспільних відносин відбуваються не самі по собі, а лише через соціальні дії індивідів. Аналіз соціальних функцій не можливий без знання закономірностей соціальної поведінки.

Предмет дослідження тієї чи іншої науки нерозривно пов'язаний з її методом. Метод науки – це шлях наукового пізнання соціальної дійсності. Соціологія права використовує загальнонаукові методи:

– діалектичний метод – виходить з принципів єдності і боротьби протилежностей як джерела розвитку, єдності логічного та історичного у пізнанні, включаючи сходження від абстрактного до конкретного, поєднання аналізу і синтезу;

– метод системного аналізу – спрямований на дослідження об'єктів як частини цілого і як цілого, яке складається з частин, як системи цілісності, робить акцент на виявленні механізмів забезпечення цілісності об'єкта, на аналізі зв'язків між різними елементами системи, включаючи їх функціонування;

– метод історизму – згідно з яким об'єкт досліджується в розвитку та в контексті свого часу та конкретних обставин.

Окрім того, соціологія права в науковому пошуку послуговується методами збору емпіричної інформації (спостереження, опитування, аналіз документів, експеримент).

Серед функцій, що виконує соціологія права, слід вказати на теоретичну (методологічну), що забезпечує приріст теоретичних знань, уя-

влень про право, його функціонування та розвиток і методологічних засад наукового пошуку в галузі соціології права. Практична функція соціології права полягає в можливості на основі наукових розвідок продукувати аналітичний матеріал, що може бути використаний як у процесі правотворчості, так і в процесі практики правозастосування.

Початковим станом розвитку соціології права як наукової дисципліни визначають рубіж XIX і XX століть. Хоча, починаючи з часів античності, виникали теоретичні узагальнення та гіпотези, що «майже з соціологічних позицій» намагалися пояснити взаємодію суспільства та права.

Три етапи в розвитку соціології права виділяє Р. Томашич. Перший, європейський, етап відзначений діяльністю «батьків-засновників»: М. Вебера, Е. Дюркгейма, Є. Ерліха, Л. Петражицького, Є. Пашуканіса, О. Жені, Г. Гурвіча, М. Тімашева. Їхні дослідження були сфокусовані на аналізі взаємозв'язку права та соціального розвитку і, маючи макросоціологічний характер, повинні були визначити загальнотеоретичні рамки соціології права.

З 1920-1930-х рр. починається другий, американський, етап, що відзначається звуженням проблематики до переважно емпіричних досліджень, що розглядаються як підґрунтя «соціальної інженерії за допомогою права». Повною мірою він проявився у «правовому реалізмі» та «соціологічній юриспруденції» Р. Паунда. Цей підхід досяг свого піку на початку 1960-х років.

Третій, інтернаціональний, етап починається як реакція на обмеженість емпіричних підходів та проблемність, що загострюється у західному праві. Його найсуттєвішими рисами були:

- а) «ренесанс» класичних соціологічних чи соціально-філософських теорій права (Вебера, Маркса, Дюркгейма);
- б) спроби створення нових узагальнюючих теорій;
- в) поєднання теоретичних досліджень з емпіричними соціальними та історичними дослідженнями.

Серед обставин, що викликали до життя «соціологічний рух у праві», слід вказати на кризу «правового традиціоналізму» другої половини XIX століття, що була пов'язана з потужними зрушеннями в суспільному устрої, необхідністю знайти адекватні правові механізми артикуляції нового ідеологічного базису існування суспільного ладу за умов масової парламентарної демократії, оскільки традиційна методологія права пізнання все більше виявляла свою невідповідність.

На початку XX століття певні зрушення відбулися в соціальній структурі юридичної професії. Формування юристів як соціально-

професійної групи відбувалося на більш широкій соціальній основі, вихідці з інших класів привносили нові ідеї, погляди, цінності, слабшав традиційний формалізм та консерватизм.

Суттєвою ознакою «соціологічного руху в правознавстві» була тісна взаємодія між суто юридичним та соціологічним підходами. Процес становлення соціології права М. Тімашев визначав як два взаємодіючі процеси: «відкриття права соціологами» і «відкриття соціології юристами».

З ім'ям видатного французького соціолога Е. Дюркгейма пов'язана парадигма в соціології права, що залишається однією з теоретичних підвалин сучасної соціології права. Соціологія, на думку Дюркгейма, має досліджувати «соціальні факти», які є продуктом «колективних уявлень» і суттєво відрізняються від біологічних чи індивідуально-психологічних явищ, оскільки мають ознаку примусовості колективних уявлень щодо індивідуальної свідомості.

У праці «Суспільний поділ праці» (1893 р.) Е. Дюркгейм розглядає відповідність між формами соціальності та типами права. Дюркгейм вказує, що для «механічної солідарності» характерним є примусове, каральне право, тоді як для «органічної солідарності» – право, якому властиві реституційні санкції (тобто вони забезпечують відновлення прав, майна, повернення відносин до їх «нормальної» форми).

Значну увагу французький дослідник приділив, зокрема, дослідженню ролі соціальних конфліктів у суспільних відносинах, вчення про покарання, зв'язку права і форм соціальних відносин, концепції аномії тощо.

Наступна класична парадигма соціології права пов'язана з ім'ям М. Вебера. Найважливішими елементами веберівської соціології права є такі: а) концепція панування через використання державного апарату, раціональні правила або закони, що є важливою формою легітимного панування; б) вчення про взаємодію політичних структур та права; в) вчення про взаємодію права та економічної системи; г) концепція соціальної ролі професійних юристів.

Макс Вебер зазначав: «Оскільки право стає об'єктом дослідження соціології, остання має справу не з логічно вивіреном «об'єктивним» змістом правових принципів, а з діями (поведінкою) індивідів, серед детермінант та результатами дії яких значне місце посідають уявлення людей про «смысл» та «значення» певних юридичних принципів».

Вебер визначав існування кількох типів права, яке може бути раціональним або ірраціональним, а за спрямованістю – формальним або субстанційним. Раціональним право стає за умов, що його дія керована

загальними правилами, а не суб'єктивними або ірраціональними реакціями на окремі випадки або ірраціональними формальними засобами на зразок «пророцтв» тощо. Інший різновид становить субстанційно-раціональне право, яке утворюється за загальними правилами, обумовленими ідеологічними системами, які відрізняються від власне правових, наприклад системами моралі цінностей, політичною ідеологією. Формально раціональне право визначається загальними правилами таким чином, що і в процесуальному аспектах: до уваги беруться лише загальні чітко встановлені обставини права. Найвищим різновидом раціонального права є логіко-формальне право.

Одним з вузлових моментів вчення М. Вебера була теза про «раціональну природу» правових інститутів сучасного західного суспільства. Він стверджував, що в розвитку права та відповідних політико-правових процедур слід виділяти кілька стадій, від харизматичного правовиявлення при посередництві «правових профілів» до більш розвиненої стадії, де відбувається систематична розробка права та професійне здійснення судочинства особами, що для цього проходять спеціальну підготовку і володіють методами формально-логічного мислення.

Марксистська соціологія права включає в себе такі фундаментальні положення: а) методологію історичного матеріалізму; б) вчення про класову боротьбу; в) вчення про відмирання держави.

Сутність історико-методологічного розуміння права полягає в його інтерпретації як надбудови до економічної структури суспільства, яка є «базисом» і визначає основну лінію причинно-наслідкових зв'язків з правовою надбудовою. Перетворення економічної структури у внутрішній елемент політико-правових інститутів є становленням сутності права. Тому «кінцевою причиною всіх суспільних змін ... є зміна способу виробництва та обміну» (К. Маркс). У марксових політекономічних дослідженнях право фігурує як спосіб вираження та реалізації відносин виробництва і обміну товарів. У марксистській моделі «базису – надбудови» ідея детермінізму, як основа її взаємодії, доповнюється ідеєю «зовнішньої самостійності» надбудови, що пояснює можливість впливу на право інших соціальних факторів і зворотного впливу права на базис.

Наступним базовим положенням є теза про класовий характер права та роль класової боротьби у правовому розвитку. Поділ суспільства на класи породжує ситуацію, коли «економічно пануючий клас» на службу своєму «інтересу» ставить всі елементи надбудови, передусім – право та державу. Тобто правом стає система норм, нав'язаних суспільству панівним класом через примус держави, яка є не чим іншим, як

апаратом насильства в руках панівного класу. Право є зведеною в закон «волею класу, ... зміст якого визначається матеріальними умовами» буття цього класу. Однак, доходить висновку К. Маркс, класова боротьба неминуче призводить до диктатури пролетаріату. Саме вчення про диктатуру пролетаріату стає серцевиною політико-правової теорії марксизму. Це мала бути публічна влада пролетаріату, що спиралася на насильство і не обмежувалася ані правом, ані законом, але в своєму розвитку втілювала магістральну лінію політико-правового розвитку – заміну держави «управлінням народу самим народом». «Суспільство – писав Енгельс, – ... яке організує виробництво на основі вільної та рівної асоціації виробників, відправить державну машину на її справжнє місце в музей, поряд з прялкою та бронзовою сокирою». Тим самим право як соціальний інститут має «відмерти».

Таким є загальний контур марксистської концепції права, яка її творцями не використовувалася для створення власне соціології права, оскільки мета їх наукових пошуків була не академічною, а практично-політичною – «обґрунтування всесвітньо-історичної ролі пролетаріату». Згодом марксистська соціологічна концепція розвивалася та доповнювалася, ставши одним з теоретичних джерел сучасної соціології права. З середини ХХ століття синонімом соціологічної теорії стало поняття «структурний функціоналізм». Відповідно, саме структурно-функціональний підхід став панівною теоретичною парадигмою в соціології права, створивши її категорійне ядро та стиль пізнання й інтерпретації правової реальності. Створення цієї парадигми пов'язане з ім'ям Т. Парсонса та його послідовника Р. Мертона. Так, Т. Парсонс вважав нормативну структуру важливою характеристикою суспільства. Аналізуючи цю структуру, він виділяє в ній чотири субординованих елементи. Соціетальні норми (а право в позитивному розумінні є їх найважливішою частиною) виникають як застосування фундаментальних цінностей до особливих умов функціонально диференційованих спільнот чи підсистем суспільства. Спільноти (колективи) утворюють зразки поведінки в специфічних ситуаціях (наприклад, серед бюрократії, військових тощо), а ролі є нормативними очкуваннями відповідної поведінки окремих індивідів як членів суспільства.

Хоча нормативні структури утворюють статистику суспільства, Т. Парсонс саме з ними пов'язує соціальні процеси. Через зміст норм вони є підконтрольними цінностям, норми контролюють колективи, а останні детермінують соціальні ролі. Саме контрольні функції вносять в нормативну структуру впорядкованість і внутрішню організацію, завдяки яким ця структура визначає масштаби та форми соціальних змін у

суспільстві.

Євген Ерліх (1862-1922) вважається безпосереднім засновником соціології права в її сучасному вигляді. Зазначаючи його вплив на американську соціологію права, голова Гарвардської школи права Р. Паунд називав його працю «Основні положення соціології права» (1911) «однією з найкращих книг покоління». Австрієць за походженням, Є. Ерліх з 1900 року жив і працював в Чернівцях, обіймаючи посаду декана юридичного факультету університету Франца Йосифа, а з 1906 р. – ректора цього університету.

У своїх теоретичних розробках соціології права Є. Ерліх ґрунтувався на вченні історичної школи в правознавстві про «дух народу» як джерело права. Але разом із тим він критикував представників цієї школи за те, що вони не досліджували формування правових відносин, а займалися лише пошуками абстрактних правових положень. На думку Ерліха, правова наука повинна бути не лише історичною, але й соціологічною, що дозволило б розкрити сутність права. Саме тому на основі значного фактичного матеріалу він намагався по-новому теоретично обґрунтувати чинне право. Виступаючи проти обмеження правової науки дослідженням текстів законів та їх техніко-правового застосування, Є. Ерліх визнавав важливу роль дослідження звичаєвого права, судової практики, явищ господарського життя.

Заперечуючи формалістичний підхід до права та усвідомлюючи обмеженість правового позитивізму, який передбачав залежність правових норм від держави та не визнавав безпосереднього зв'язку права з суспільством у широкому розумінні, Є. Ерліх звернувся до емпіричних досліджень «живої сили» – так званого живого права на Буковині. Опитування населення Буковини дозволило йому стверджувати, що реально дієвими є лише третина статей Австрійського цивільного укладення. Наявність у повсякденному житті, крім права, інших регуляторів стає підґрунтям положення про те, що право є порядком «державного», суспільного, духовного і господарського життя, але в будь-якому разі не його єдиним порядком; йому приходять на допомогу ще інші порядки – рівноцінні, а може ще й більш впливові. Справді, життя повинно було б перетворитися у пекло, якби воно регулювалося лише правом».

Також Є. Ерліх обґрунтовує соціологічний підхід до права, наголошуючи, що центр ваги права в його час, як і в усі інші часи, не може концентруватися в законодавстві, юриспруденції чи судочинстві. Основним джерелом права є суспільство.

Основним завданням соціології права, за Ерліхом, є вивчення «живого права», яке трактується як сукупність неправових норм. У сус-

пільстві відбувається постійний процес правотворення, який є «живим правом» («das lebende Recht») – істинним предметом соціології права. Так, Є. Ерліх намагався соціологічно довести, що юридична форма (позитивне право), яка існує, не в змозі задовольнити потреби соціально-економічного життя. Використовуючи для аргументації своїх теоретичних положень численні приклади, він переконливо доводить, що сучасне йому позитивне право відстало від реальних життєвих відносин і не містить в собі норм для їх регулювання. Щоб повністю виконувати свою регулятивну функцію, позитивне право мусить включати в себе так зване «позадержавне право» («*ausserstaatliche Recht*»). Воно не протистоїть позитивному, а відрізняється від останнього лише своїм статусом. Як зауважує Є. Ерліх, «не слід думати, що правові прописи ґрунтуються винятково на правових нормах. Моральність, релігія, звичаї, пристойності, такт, так само як і хороший тон та мода, регулюють не лише позаправові відносини – вони на кожному кроці проникають у сферу права. Жодний з правових союзів не може ґрунтуватись лише на правових нормах, останні мусять бути підкріплені позаправовими нормами».

«Живе право» не збігається з «правом книг», тому воно не може бути піддане кодифікації, оскільки бажання все право якогось часу або народу укласти в параграфи якогось законодавчого укладення є так само «розумним», як бажання потік помістити у ставок: те, що з цього вийде, більше не буде потоком, а лише мертвою водою, багато чого з нього і зовсім не поміститься там».

Непотрібність і безнадійність кодифікації «позадержавного права» пов'язана насамперед зі сферою дії кодексів, оскільки ця сфера «так віддалена від дійсності, що правовідносини, з якими вони (кодекси) повинні мати справу, так незрівнянно багатші, різноманітніші, мінливіші, що вже одна думка вичерпати їх в одному кодексі була б дивовижною».

Ерліх прагне розширити поняття права, адже дійсність права є динамічною, вона перебуває у постійному русі і є результатом взаємодії всіх норм суспільного життя. Суспільне право він називає «суспільним правопорядком», який панує в житті, але не закріплений у правових положеннях.

Також Є. Ерліх звертається до проблеми джерела права і пропонує своє бачення суспільства, яке він розуміє як сукупність людських союзів, одні з яких є самобутніми або генетичними (рід, сім'я), інші ж – «новими» (магістрати, держава, релігійні об'єднання, політичні партії). Якщо самобутні об'єднання зароджуються всередині самого суспільства та є виявом несвідомих людських поривів, то «нові» є усвідомленими,

цілеспрямованими людськими творіннями.

До джерел права належать також правові факти: звичай, панування, володіння та волевиявлення. Звичаями називаються найстаріші і першопочаткові правові факти, яким властива організуюча функція в самобутніх союзах; панування є невід'ємною умовою основного порядку союзу, оскільки воно реалізується у відносинах «пануючий – пригноблений»; володіння – це теж відносини панування, тотожні пануванню над річчю, тобто фактична можливість розпоряджатися економічно цінними благами; а під правовим волевиявленням розуміють різні види договорів.

Найціннішими для соціології права, на думку Є. Ерліха, є такі фактори правової дійсності, як факти права, суспільні сили та правові положення. Спостереження фактів може бути або опосередковане, або безпосереднє. Перший вид передбачає спостереження в широкому розумінні, тобто соціологія права мусить мати широкий погляд на суспільні явища. Тим самим Ерліх виступає проти національної замкненості науки про право, оскільки різниця у законодавстві не заперечує того факту, що устрій всіх цивілізованих народів є схожим, а відтак наука про право повинна бути інтернаціональною. Але щоб виявити «живе право», потрібно зайнятися безпосереднім спостереженням, тобто брати до уваги фактичні рішення, враховуючи конкретні ситуації. Для цього найдоцільніше використовувати як предмет аналізу правові документи, а не закони чи кодекси. В документах для пошуку «живого права» слід акцентувати увагу на їх всезагальній значущості, типовості, а також на стабільності їх змісту. На особливу увагу заслуговують соціально-економічні, законодавчі передумови створення документів, а повноту картини дослідження повинні доповнювати особливості юридичної обробки, відмінності за місцевістю, соціальним станом, народністю, релігійною належністю. Сукупність усіх вказаних чинників дозволить розкрити сенс правових документів.

Другим відправним моментом, від якого соціологія права починає свої спостереження, є правові положення. Соціологія права мусить мати на увазі, що наука про право завжди є історичною і етнологічною. Поєднання соціологічного та історичного підходів у дослідженні права дозволяє стверджувати, що право в усіх народів проходить однакові ступені розвитку.

Третім відправним пунктом соціолого-правових досліджень є суспільні сили, які сприяють утворенню права. Відтак, соціологія права створює суцільну картину правового життя. Поставлене завдання може бути успішно виконане за умови пошуку духовної сторони процесу пра-

вотворення, яка сприяє втіленню суспільних сил у право і є складовою людського духу у правотворчості. Юристи досконало мають знати життя, щоб оволодіти життєвими процесам.

Про правомірність використання соціологічного методу в застосуванні права наголошує Є. Ерліх. Суддя, відповідно до соціологічного методу, повинен використовувати «живе право», яке протиставляється чинному позитивному праву, тому він сам мусить відшукати норму для вирішення правосуддя, він має «увібрати» в себе емпіричну та теоретичну «соціологію живого права». Проблеми правозастосування і правової техніки визначають завдання правознавства – підготувати живе право для потреб суду через посередництво його вивчення і дослідження.

З початку 1960-х рр. поступово інституціоналізувався ряд дослідницьких парадигм соціології права: рольовий аналіз, організаційний аналіз, нормативний аналіз, інституційний аналіз та методологічний аналіз.

Рольовий аналіз значною мірою спирався на традиції досліджень професійних спільнот, маючи чітко виражений емпіричний характер. Предметом дослідження був «юридичний персонал», тобто професійні групи, що виконували ключові функції правовій системі. Якщо в методичному аспекті такі дослідження, як правило, відповідали стандартам соціологічних досліджень професій, то в теоретико-методологічному – існували різні концептуальні засади (наприклад, для Т. Парсонса юридична професія існувала як елемент механізму соціального контролю; Р. Дарендорф досліджував шляхи формування юридичного класу через призму соціального конфлікту тощо).

Організаційний аналіз базувався на твердженні, що будь-яка правова система для реалізації своїх функцій має певні організаційні структури (судова система, законодавчі органи, адміністративна система тощо). Існує певна відповідність між природою цих організаційних структур, системою позитивного права та поведінкою всіх суб'єктів правовідносин. Не важко помітити, що основою такого підходу є проблематика та методологія соціології організацій.

Нормативний аналіз при зовнішній схожості з «доктринальним» аналізом в юриспруденції мав дещо інший об'єкт і предмет дослідження, спирався на використання іншої методології. В центрі таких досліджень була взаємодія правових норм з ціннісною структурою суспільства, а також соціальною диференціацією. При цьому виокремлювалися два рівні аналізу: по-перше, на рівні культури суспільства в цілому; по-друге, на рівні соціальної організації суспільства. Саме в межах нормативного аналізу досліджується проблема впливу соціальних змін на

правовий прогрес, тобто соціальний механізм правотворчості (нормотворчості).

Інституційний аналіз розкриває роль права як одного з регуляторів соціальної взаємодії. Його появи передавала певна традиція інституціональної методології в соціальних науках, але безпосереднім теоретичним чинником появи такого напрямку досліджень стало оформлення парадигми структурно-функціонального аналізу. Як зазначав Т. Парсонс, щоб право виконувало таку функцію, мають бути вирішені чотири завдання: легітимація правил, їх інтерпретація, застосування санкцій, визначення юрисдикції. При цьому з'являється потреба взаємодії права та інших соціальних інститутів. Так виникає проблемне поле інституційного аналізу в соціології права.

Методологічний аналіз мав на меті з'ясування шляхів та процедур використання спеціальних соціологічних методів та технік при дослідженні правових явищ. Важливим зрізом такого аналізу було визначення парадигмальної спрямованості соціально-правових досліджень, тобто типів праворозуміння, що є їх теоретико-світоглядною основою.

Становлення соціології права в Україні пов'язане з ім'ям видатного правника і суспільствознавця Богдана Кістяківського (1868-1920), який став відомим після опублікування книги «Людина і суспільство», за якою незабаром з'явилися статті, пізніше об'єднані у вигляді окремих глав і розділів у працю «Соціальні науки і право» (1916) з підзаголовком «Нариси з методології соціальних наук і філософії права». Про цю працю в 1917 році професор права Харківського університету А. Фатєєв писав: «Вперше в російській літературі з'являється методологічний трактат про право, позбавлений сухого схематизму та абстрактних формул».

На думку українського соціолога, суспільство є насамперед духовною єдністю. Суспільство як духовна єдність не протистоїть індивідам, а навпаки – є результатом творчої діяльності людей.

Найповніше вироблені Б. Кістяківським принципи пізнання соціальних явищ конкретизувались у вченні про право. За своєю природою право належить до сфери цінностей. У праві найяскравіше й найповніше актуалізується соціально належне, яке є не трансцендентальним, тобто не знаходиться за межами людського життя, є складовою історичного процесу. «Саме існування права в соціальному світі – це перемога належності над сліпою стихією суспільного життя, яка сама по собі підкорюється лише необхідності. Належність у суспільному житті має свого наймогутнішого і яскравого носія в праві».

Право є бінарним: воно – сфера чистої належності, зовнішня фор-

ма існування справедливості і свободи, але разом з тим право вкорінено у сфері соціальних відносин, а відтак є сумою норм. Бінарна природа права і породжує методологічний плюралізм у його дослідженні, який є лише засобом досягнення єдності знання, майбутнього монізму, що стане результатом колективних зусиль нашого покоління.

Соціально-наукове вивчення права передбачає визнання основним моментом права його втілення в правових відносинах. Такий підхід передбачає вивчення права, яке живе в народі, правопорядок, який існує в житті та не тотожний правопорядку, вираженому у правових кодексах, оскільки писане право складається із загальних, абстрактних, безликих і схематичних постанов; навпаки – в житті все є одиничним, конкретним й індивідуальним. Крім того, життя таке багате, багатостороннє і різноманітне, що воно не може цілковито підкоритися контролю законів та органів, які спостерігають за його виконанням. Самостійність правопорядку, який існує в житті, виявляється в тому, що правове життя є безперервним рухом, мінливим, з правовідносинами, які виникають і зникають, тоді як писане право є нерухомим, зміни в якому можливі внаслідок складної роботи громіздкої законодавчої машини. Правове життя є значно ширшим та багатшим за писане право, тому здатне ухилитись від чинного писаного права.

Вивчення права як соціального явища має і теоретичне, і практичне значення: теоретичне передбачає досягнення найповнішого знання права, практичне ж дозволяє законодавцю знімати напруження між життєвим і законодавчим правопорядком.

Предмет соціології права конкретизується в її загальних проблемах. До них належать правотворчість, правозастосування, ефективність права, інститути права. Кожна із загальних проблем конкретизується в окремих проблемах. Наприклад, однією з окремих проблем правотворчості є наявність прогалів у праві, а окремою проблемою в правозастосуванні – правовий нігілізм тощо. При цьому слід враховувати одну велику важливу обставину: як загальні, так і окремі проблеми можуть різним чином тлумачитись в загальній теорії права, з одного боку, і в соціології філософії, психології права – з іншого. І річ тут не в тому, що представник якої-небудь науки «невірно» розуміє проблему, а в різноспрямованому русі думки в науках про право і правових науках.

Соціологія права вивчає проблеми права через призму соціальних відносин і використовує соціологічний, а не правовий категоріальний апарат. І тому право залучається до більш широкого контексту соціальних відносин, оскільки будь-яке суспільне явище не може стати зрозумілим саме по собі, виходячи лише з саморозвитку як остаточної сутно-

сті. Воно осмислюється і розкривається лише через «своє інше» (за Гегелем) тобто через інші безпосередньо пов'язані з ним явища.

Правотворчість. Процес правотворчості є діяльністю законодавця, що зважає на певні принципи, техніки тощо. Однак постає питання: чому запроваджується нова правова норма, змінюється чинна або й навіть скасовується? Відбулося це через каверзи законодавців чи самі вони піддалися тиску ззовні? Відповідь не обмежується пошуком того, хто виявив ініціативу, це може бути і сам законодавець. Під впливом яких обставин відбулася новація, зміна чи скасування норми права? Даючи відповідь на це питання, дослідник висвітлює «неюрідичне» оточення права.

Як було зазначено, право виникло під визначальним впливом моралі за участі релігії. Віднині і назажди ці соціальні фактори будуть впливати на правотворчість. Третім фактором слід визнати власність, яка здійснила колосальний вплив на долі людей. З виникненням приватної власності виникає необхідність в її охороні правом. Під впливом інтересів дрібних, середніх і великих власників неодноразово змінювалось законодавство.

Чим більш розвинутим ставало суспільство, тим більш активну участь у впливах на право відіграють нові, нетрадиційні (щодо попередніх) фактори. З розвитком товаро-грошових відносин все більший тиск на право починає здійснювати економіка. Встановлюються норми – як такі, що сприяють конкуренції вітчизняних та іноземних виробників, так і протекціоністські. Науково-технічний прогрес також здійснював значний вплив на право, оскільки кожне з його досягнень, що зайняло місце в житті багатьох людей, наприклад мобільний телефон, автомобіль, комп'ютер тощо, вимагало правового урегулювання. В протилежному випадку стабільність суспільства стає під загрозою. Гострополемічним є правове регулювання деяких суспільних проблем, пов'язаних з медичним втручанням: трансплантація органів, зміна статі, експерименти над людиною, випробування нових препаратів і медичної техніки, евтаназія тощо. Право не може бути вільним від ідеології, відтак у низці документів права, зокрема у конституціях, ідеологія входить до складу деяких норм. Нарешті, з процесом глобалізації все більш актуальним стає вплив міжнародного права на право національне.

Кожний із вказаних факторів з нового перетворюється на традиційний і, виникнувши одного разу, вже не сходить з арени правотворчості. За кожним з них стоять інтереси тих чи інших соціальних груп (класів, націй, релігійних, вікових, статевих, професіональних та інших), бо нічого в суспільстві не відбувається без інтересу.

Правозастосування. Найважливішим фактором правозастосування є саме держава в особі голови держави, парламенту, уряду, суду, прокуратури тощо. Від держави перед за все залежить ступінь врегульованості всіх важливих суспільних відносин (надлишкова, оптимальна, недостатня), наявність прогалин в праві чи непрацюючі норми, відсутність логічних протиріч між нормами права, наявність визначень робочих понять в текстах законів, оскільки їх відсутність породжує відмінності в тлумаченні духу, сенсу законів, співвідношення закону і підзаконного акта, що саме являє складну соціальну проблему, контроль за виконанням законів і багато іншого.

Недоліки в правотворчості впливають на правозастосування, але останнє може ускладнитись недостатнім рівнем підготовки працівників відповідних органів, їх моральними якостями, недостатнім матеріально-технічним забезпеченням, низьким рівнем організованості тощо.

Реалізація норм права частково залежить і від населення, і в цьому розумінні визначається соціальний аспект правозастосування – залежно від якості населення, його расового, національного, релігійного, вікового складу, розвинутої інфраструктури, розміщення територією держави, рельєфу, клімату тощо. Особливу роль відіграє рівень загальної, а відтак і правової культури. Вони не завжди співпадають, однак зазвичай підвищення загального рівня культури веде за собою підвищення і правової культури.

У правовій культурі відрізняють три рівні:

1) знання населенням документів права (звичайно люди обізнані лише з тими нормами і документами права, які безпосередньо стосуються їх інтересів);

2) розуміння населенням документів права: критерієм розуміння є відповідність суджень і оцінок громадянами цілей законодавця, а також ясність, однозначність, відповідність нормам мови, понять;

3) поведінка населення відповідно до норм права, а воно вельми варіативно: від повзучого саботажу до демонстративного нігілізму.

Реалізація норм права певною мірою залежить від особистості, її індивідуальних властивостей, відтак маємо відрізнити соціально-психологічний аспект правозастосування. Право регламентує поведінку особистості, але ефект регламентації буває різним залежно від виховання, матеріального статку, соціального статусу та інших обставин буття індивіда. Право адресує особистості норми, що носять або стримуючий, або мотивуючий характер, а відповіддю на них виступає поведінка людей стосовно права. Під впливом права формуються різні типи особистості: правослухняний, коли особистість свідомо слідує нормам права;

конформістський, коли особа з огляду на вигоду пристосовується до існуючого права; примушений, коли особа не може відкинути право і змушено терпить його; протестний, коли особа відкрито виступає проти даної системи права.

Ефективність права. Соціологія права не може оставити поза увагою питання про ефективність, дієвість права, інакше позитивне право втрачає сенс. Ефективність права безпосередньо пов'язана з аспектами правозастосування. Звідси – і відповідні види ефективності.

Юридична ефективність права – це відповідність результату правозастосування інтересам держави, точніше тих суспільних сил, які даний час володіють державною владою. Поставлених ними цілей досягнуто, як наслідок – результати дії норми відповідають призначенню норми, наприклад приватизація загальнонародної власності, новий виборчий закон до кожних виборів тощо.

Соціальна ефективність права – це відповідність правозастосування інтересам більшості населення. Соціально ефективними є закони про свободу віросповідання, альтернативну військову службу тощо.

Психологічна ефективність права – це його вплив на мотивацію поведінки особистості, у зв'язку з чим формуються відзначені якості особистості. Дослідження спрямовуються на визначення кількісного складу особистостей різних типів з огляду на їх ставлення до норм права, тобто структуру населення за критерієм ставлення до норм права.

Інститути права. До кола питань, що цікавлять соціологів права, включено питання про інститути права, їх необхідність, структуру, функції, соціальний склад.

Глава держави. Залежно від типу держави, форми правління, інших конституційних основ визначається ставлення глави держави до права.

Парламент. Правотворча діяльність парламенту багато в чому залежить від представництва в ньому в ньому великих соціальних груп. Боротьба інтересів в парламенті має наслідком кількість і якість прийнятих законів.

Суд. Актуальною проблемою залишається незалежність суддів. Вирішення даної проблеми є можливим лише в умовах правової держави. Позитивний вплив в цьому напрямі має введення судів присяжних. Численні заперечення проти таких судів мають спільну основу: небажання держави ділити владу з населенням. Соціально сумнівною є практика призначення суддів на посаду, особливо пожиттєво. Як правило, вона свідчить про залежність судової влади від виконавчої.

Прокуратура. Цей інститут лише опосередковано через державу

служити державі, контролюючи дотримання законності в суспільстві. Соціальний аспект проблеми контролю полягає в тому, яким чином прокуратура спроможна контролювати поведінку тих офіційних осіб, які мають владу над нею самою? В цьому зв'язку особливої актуальності набувають соціальні аспекти діяльності нових антикорупційних органів (НАБУ, САП, ДБР).

Адвокатура. Адвокатура формально не є підрозділом державного апарату, що визначає її особливе становище. Одна з найважливіших проблем – доступ всього населення, включаючи найбільш соціально не захищених, до ефективного захисту в суді і на досудовому етапі правового процесу.

Поліція. Довіра до поліції, позитивна оцінка населенням ефективності діяльності органів поліції є важливою складовою соціальної стабільності передумовою здійснення успішної державної політики.

Висновки. Право і соціологія відрізняються за методами і цілями. Право як професійна практика займається розробкою практичного мистецтва управління через правила, тобто несе розпорядну і технічну функції. Соціологія займається науковим вивченням соціальних явищ, її функція – пояснити і описати. Юрист – це людина, що веде справи, ввірені їй певними органами регуляції суспільних відносин. Соціолог же залишається неупередженим спостерігачем. Хоча ці стереотипи не завжди мають підтримку на практиці, однак вони вказують на відмінності у поглядах, які є типовими, коли відповідні дисциплінарні статуси права й соціології визначені не чітко. Хоча і право, і соціологія мають справу з повним спектром значущих форм соціальних відносин, один і той самий базовий об'єкт дослідження, право – це практичне пристосування систематичного контролю соціальних відносин та інститутів. Соціологія ж є подібною до наукового виробництва, якому потрібні систематичні знання про це. І в цьому сенсі у перспективі право і як механізм соціального регулювання, і як професія чи специфічна сфера знань і практики стає об'єктом дослідження, який потребує пояснення в соціологічних термінах.

Контрольні питання для самоперевірки

1. В чому полягають особливості предмета соціології права?
2. Охарактеризуйте основні етапи розвитку соціології права.
3. Визначте сучасні напрями розвитку соціології права.
4. Які основні проблеми досліджує сучасна соціологія права?

Тема 11. Соціологія громадської думки

Зміст поняття «громадська думка». Суспільна сутність громадської думки. Проблема інтерпретації громадської думки.

Громадська думка – втілення колективної свідомості – може бути визначена як соціальна сила, що, одержавши зовнішнє втілення через усвідомлення самої себе, витікає зі збігу суджень, винесених більшістю індивідів з приводу якогось питання. В античні часи Геродот і Фукидід вклали в уста перса Оранеса похвальне слово на честь вох *populi*. Пізніше Нікколо Макіавеллі без вагань назвав її основою влади: «важливо заслужити любов народу, тому що він володіє найбільшою силою і могутністю»; « якщо відомо, що володар має видатні чесноти та користується повагою своїх підданих, ворогам важче буде напасти на нього або скласти проти нього змову... З усіх засобів запобігти змові найвірніший – не викликати ненависті народу». Цю точку зору поділяє і Джон Локк в класичну епоху, високо цінуючи явище, яке в той час називалось *public spirit*, тобто здатність виносити судження і здійснювати обмін ними, якою може користуватися кожний з того моменту, як максимально підніметься над своїми приватними інтересами, бо це єдиний шлях до спостереження «загального блага». Якщо *Laws of opinion* є рівними за значенням не тільки законам державним, але й законам божественним, то це здійснюється з причини переваги розуму і розуміння над схильностями і опініями (*doxa*), причому критерієм істини виступає консенсус (подібна угода можлива, згідно з Еммануїлом Канту або Жан-Жаком Руссо, тільки під знаком просвіти – *Aufklarung*).

Юрген Габермас, аналізуючи розвиток мас-медіа від початку XVIII століття аж до теперішнього часу, дослідив появу і подальший занепад «громадської сфери», яка, на його думку, послужила середовищем зародження громадської думки в її сучасному розумінні. Громадська сфера є сферою громадських дискусій щодо проблем, які становлять громадський інтерес.

Згідно з Хабермасом, громадська сфера спочатку виникла у салонах та кав'ярнях Лондона, Парижа та інших європейських міст. Люди зазвичай зустрічались в салонах, щоб обговорити актуальні питання, використовуючи як аргументи новини бюлетенів і газет, які щойно з'явилися. Політичні дискусії набули надзвичайної ваги. Хоча в них брала участь лише незначна частина населення, салони, на думку Габе-

рмаса, відіграли життєво важливу роль у зародженні демократії. Адже там виникла ідея вирішувати політичні проблеми шляхом публічного обговорення. Громадська сфера, принаймні у принципі, означає публічні дебати індивідів.

Сам зміст поняття «громадська думка» з часу своєї появи в Західній Європі у XVIII ст. зазнав суттєвих змін. Спочатку «громадська думка» трактувалась не стільки як думка громадськості (в сучасному розумінні цього слова), скільки як задекларована опінія еліти, яка оберталась в академічних колах та літературних салонах. Ця точка зору протистояла вираженню приватних інтересів «політичної купки», якій, в очах «просвітницької» буржуазії, служила тогочасна влада. Протягом майже всього XIX ст. єдиним джерелом «громадської думки» слугували голоси парламентарів.

У кінці XIX ст. зростання масових рухів, примноження кількості вуличних демонстрацій, розповсюдження преси в загальнонаціональних масштабах зумовили появу іншої «громадської думки». Вона вступає в конкуренцію з попередньою і співіснує з нею до середини XX ст., а потім до кінця витискує її. Нова думка також носить назву громадської, але вже в іншому сенсі: це думка самої громадськості. Безпосередня і спонтанна, вона відрізняється від думки політичної еліти, яка є продуктом специфічної політичної діяльності.

Короткий історичний екскурс дозволяє краще побачити політичні цілі, що лежать в основі боротьби за той чи інший тип легітимізації поняття «громадська думка». З точки зору французького дослідника Патріка Шампаня, громадській думці як феномену «не можна дати скільки-небудь «наукове» визначення, цей феномен може мати тільки соціальні характеристики». Те, що звичайно називають громадською думкою – це лише результат діяльності більш-менш різномірної сукупності політичних суб'єктів (акторів), які в конфронтації один до одного намагаються нав'язати своє (звичайно не безпристрасне) розуміння «громадської думки». Це поняття, що займає (поруч з поняттям легітимності) стратегічну позицію як принцип політичного процесу демократичного типу, належить до галузі політичної метафізики, а не соціальної науки. Інститути політичних наук завжди були складовою частиною системи суб'єктів, що беруть участь у визначенні, виробництві і маніпуляції сутністю «громадської думки».

На початку 60-х років група суб'єктів, зацікавлених у просуванні псевдонаукового значення поняття «громадська думка» в політичне життя, завдала вирішального удару своїм конкурентам. Зміст цього поняття перестає бути предметом дискусії з поч. 70-х років, а саме з того

моменту, як Ж. Стозель відверто заявив: громадською думкою є те, що виміряють опитування громадської думки.

Успішне розповсюдження цієї соціальної технології не пов'язане з діями якої-небудь категорії соціальних акторів (політологів, спеціалістів по опитуванням або журналістів). Ми бачимо тут інтерес колективної роботи багатьох дійових осіб, що переслідують свої власні інтереси. Це спеціалісти з електоральної соціології, які роблять з центрів дослідження громадської думки «машини, що примушують голосувати» постійно, самі перетворюються на «персони» – з'являються на телеекранах, в Інтернеті, на шпальтах газет, обіймають відповідальні посади в дослідницьких центрах, становляться радниками політичних діячів. Далі, це керівники центрів дослідження громадської думки, що одержують додаткові ринки збуту для продукції своїх установ, журналісти, які знаходять завдяки новій технології продукти, що повністю відповідають логіці функціонування мас-медіа, наприклад можливості наперед оголошувати вірогідні результати поради з виборцями. Це, нарешті, групи підтримки політичних діячів, які використовують техніку опитувань, аби внести мінімум раціоналізації у складну роботу із завоювання голосів виборців.

Авторитетний український дослідник проблем громадської думки В.І. Волович вказує на специфічність вживання такого словосполучення стосовно українського суспільства. У вузькому розумінні значення виразу «громадська думка» тлумачиться як це спільна думка громади – основного територіально-адміністративного органу самоуправління в Україні, що в різних формах існував з часів Русі до утворення УРСР. Суб'єктами громадської думки були здебільшого збори (сходи) повнолітніх чоловіків, голів родин, виборного сільського (чи козацького) начальства. Цей статус мали також громадське віче («копа»), копні суди, церковна та земельна громада. Громадська думка мала вирішальне значення у справах місцевого управління, судочинства, спільного землекористування, оподаткування тощо.

Цим терміном в силу історичної традиції в Україні називався також особливий стан масової свідомості – почуття, настрої, судження, ідеї, погляди та інші вияви соціальних ставлень суб'єктів різних соціальних спільностей аж до нації включно. Таке тлумачення охоплює всі можливі форми суспільної свідомості, в яких тією чи іншою мірою репрезентовані позитивні чи негативні оцінки тих явищ, які зумовлюють актуалізований суспільний інтерес.

Громадська думка є особливою соціокультурною складовою духовного життя людей, що відображає велике розмаїття і водночас цілісність суспільної свідомості, її спрямованість на буденність через оціно-

чне ставлення людей до дійсності. Саме тому наявність соціальної оцінки в соціальній думці є її відмітною ознакою як особливого стану масової свідомості. Громадська думка і виникає, і формується, і функціонує як сукупність домінуючих оціночних суджень, що виражають у раціональній чи емоційній формі ставлення певних соціальних груп до поведінки та діяльності окремих людей чи соціальних інституцій. Вона має характер колективного судження, яке позначене загальноприйнятими в тому чи іншому соціальному середовищі суспільними нормами та цінностями.

Суспільна сутність громадської думки виявляється в оцінках соціальних явищ, подій та процесів з так званих інтересів певної спільності. Саме тому в ній домінують ті оцінки, які поділяються суб'єктом громадської думки незалежно від їх істинності чи хибності. Залежно від орієнтації суб'єкта громадська думка може мати позитивну чи негативну спрямованість, конструктивний чи деструктурний характер з погляду на соціальний поступ. Як вияв колективного розуму громадська думка може бути тривалий час стабільною, закріплюватись у звичаях та традиціях соціальних спільностей, але плинність та змінюваність є її характерними рисами. Сталість, зрілість та інтенсивність громадської думки свідчать про увагу суспільства до тих чи інших соціальних проблем, виражають силу переконаності у необхідності їх повного вирішення.

Формування та розвиток громадської думки є або цілеспрямованим, під впливом на масову свідомість політичних інститутів та соціальних установ (політичних партій, медіа тощо), або стихійним – під безпосереднім впливом життєвих обставин, конкретного досвіду і традицій. У кожному випадку відбувається регуляція поведінки індивіда, соціальних груп стосовно прийняття рішення підтримати чи відкинути ті чи інші уявлення, цінності, норми. В поле зору громадської думки потрапляють, як правило, лише ті проблеми, події, факти, які викликають суспільний інтерес, відрізняються актуальністю і в принципі допускають багатозначне тлумачення, можливість дискусії. Традиційно вважається, що за своєю структурою громадська думка може бути моністичною, одностайною, що є характерним для тоталітарних суспільств, автократій. Про «манекен», що здатен мислити лише за шаблоном, писав Ніцше. Бездумні виконавці з одностайним «одобрямс» – герої «антиутопій» від Дж. Свіфта до Дж. Оруелла. Інший варіант структури – плюралістичний, що є характерним для демократичних суспільств і який утворений низкою поглядів, що не співпадають.

Запропонований вище поділ на типи структур за рівнем складності, на нашу думку, не враховує того факту, що навіть за умов найжорст-

токіших форм тоталітаризму в диференційованому суспільстві не може бути абсолютної одностайності, якщо розуміти громадську думку та її форми як опосередковане вираження соціальних інтересів (раціональна складова) та ступінь розуміння в інтегративному поєднанні з емоційною оцінкою (іраціональний бік). У будь-якому разі можливо говорити лише про відносну, ілюзорну моністичність структури громадської думки за недемократичного устрою суспільства.

Громадська думка не є простим відображенням суспільного буття. Вона безпосередньо вплетена в саму поведінку людей і не існує поза нею. Саме тому соціологи досить надійно можуть прогнозувати реальну поведінку людей шляхом емпіричного фіксування вербальної поведінки респондентів. Можна сказати, що, завдячуючи цій особливості громадської думки взагалі, багато в чому тільки і можлива емпірична соціологія як точна наука про суспільні відносини та соціальне буття.

З іншого боку, хоча соціологічні опитування і створюють орієнтири стосовно настроїв тієї чи іншої категорії населення, хоча вони і сприяють кращому здійсненню демократії і надають можливість змінювати тактику згідно з одержаними результатами, на їх адресу лунає досить багато критичних зауважень. Не всі відповіді є однорідними, а їх сума часто є спробою додавання різнорідних множин. Під прикриттям об'єктивної процедури респонденту навіюється певний погляд на проблему, що характеризує не його самого, а замовника дослідження. Як в такому разі уникнути феноменів впливу або переконання? Результати опитування – це показники на даний момент, для оцінки яких потрібен час (залежність від контексту) і ситуація (присутність учасників). Тут ніщо не є фіксованим або визначеним, може виникати ризик «інструменталізації», прихованої пропаганди, а можливо і маніпуляції чи містифікації.

Реальність проблем, що існують як в підходах до розуміння сутності громадської думки як явища, так і в практиці її емпіричного вимірювання, дали підстави П'єру Бурд'є в його роботі «Соціологія політики» зауважити: «під сумнів буде поставлено три постулати, імпліцитно залучених до опитувань. Так, кожне опитування передбачає, що всі люди можуть мати власну думку, інакше кажучи – продукування думок доступне всім. Цей перший постулат я заперечую, ризикуючи зачепити чиїсь наївно демократичні почуття. Другий постулат передбачає, нібито всі думки є однаково значущими. Я вважаю, що це зовсім не так, і що факт підсумування думок, які мають різну реальну силу, призводить до продукування безпідставних артефактів. Третій постулат має прихований прояв: той простий факт, що всім ставлять однакові питання, пе-

редбачає гіпотезу про існування консенсусу стосовно проблематики, тобто згоди стосовно того, що питання заслуговують бути поставленими».

Стурбованість цими проблемами тільки підкріплює впевненість у непересічній потребі ще й ще звертатися до студій громадської думки та у подальшому вдосконаленні технологій її дослідження.

Інтерпретації громадської думки в переважній більшості випадків обмежені двома функціональними вимірами: гносеологічним, оскільки фіксується її здатність відбивати дійсність у відповідних логічних та психологічних формах людської свідомості, та соціологічним, де її розглядають в аспекті її впливу на соціальні інститути й розв'язання важливих суспільних проблем. Це доводить, що досліджувати їх треба у взаємозв'язку, що і забезпечить розуміння суті громадської думки.

Одна з перших спроб реалізації такого підходу до інтерпретації громадської думки здійснена у 1937 році американським дослідником Ф. Оллпортом у статті «До науки про громадську думку». Узагальнюючи тогочасний досвід вивчення громадської думки в США, він визначив систему критеріїв її ідентифікації поміж інших явищ, що схожі за окремими ознаками. Викладені у статті критерії, які становлять в сукупності досить повну та різнобічну характеристику громадської думки, містять ознаки та особливості механізму її функціонування. Йдеться, насамперед, про те, що існування громадської думки передбачає усвідомлення її суб'єктом подібності його власної реакції до реакцій інших індивідів. Цей постулат відбиває традиційне твердження, згідно з яким громадська думка є виявом волі певної цілісної соціальної спільноти, тобто індивід при формуванні ставлення до об'єкта не може ігнорувати оцінки інших. Отже, в свідомості людини, перш ніж вона зробить власні оцінки, вже має бути наявне розуміння того, що й інші люди певним чином ставляться до цього об'єкта. У такому розумінні громадська думка містить в собі реакцію на об'єкт, оцінюваний іншими, і тому має подвійний характер: думку про об'єкт і думку про його соціальні оцінки.

Найбільшою мірою, як стверджує Флорід Оллпорт, цьому сприяють засоби масової комунікації, створюючи ситуацію, за якої індивід усвідомлює, що оцінювані ним суспільні явища водночас пізнаються й оцінюються іншими.

Таким чином, громадська думка характеризується як процес, спрямований зовні – на об'єкт її оцінки, судження, установки, і одночасно як процес впливу масової (суспільної) свідомості на індивідуальну, а отже спрямований усередину – на свого носія, суб'єкта, тобто індивідів, котрі, висловлюючи власну думку, усвідомлюють вимоги колектив-

ної волі і певним чином зважають на них у своїй поведінці.

На такий двоїстий характер громадської думки звертають увагу і інші дослідники, зокрема Елізабет Нобель-Нойман. Аналізуючи феномен, який дістав назву «ефект попутника», була виявлено залежність політичних преференцій громадян від їх уявлень про те, на кого орієнтується більшість виборців. Дослідження показали, що більшість респондентів мають уявлення про думки оточуючих з поставлених питань і здатні ці думки оцінювати. Розподіл таких думок, їх співвідношення у масовій свідомості Е. Ноель-Нойман визначає за аналогією з природними явищами, як «клімат думок».

Запровадження у науковий обіг терміна «клімат думок» мало позитивне значення, оскільки концентрувало увагу на розкритті механізму його дії на особистість. Спроба теоретичного осмислення такого механізму дістала назву «теорія спіралі мовчання», яка вперше була проголошена на Міжнародному психологічному конгресі в Токіо у 1972 році. Сутність її полягає в тому, що суспільство загрожує ізоляцією і навіть відторгненням індивідам, котрі уникають консенсусу, а з іншого боку, індивідам притаманне часто неусвідомлене, напевно генетично вкорінене почуття страху перед ізоляцією. Цей страх спонукає їх постійно з'ясовувати, які думки і способи поведінки схвалюються або ні їх оточенням. Якщо люди вважають, що їх судження відповідають консенсусу громадської думки, вони впевнені в собі і беруть участь у розмові, приватній або публічній дискусії, демонструючи свої переконання, наприклад значками, наліпками, одягом та іншими доступними для публічного огляду символами. Якщо ж люди переконані, що вони в меншості, вони стають мовчазними і обережними, посилюючи у громадськості враження слабкості свого табору, поки цей табір не зменшиться і справді до малого твердого ядра, яке цупко тримається старих цінностей, аж поки не буде оголошене табу на нього.

Слушно було б зауважити, що при дослідженні електоральної поведінки виявлено феномен прагнення частини виборців додати свій голос до скарбнички майбутнього ймовірного переможця (bandwagon effect), і хоча частина дослідників не менш переконливо доводить, що для певної частини виборців є характерним бажання пом'якшити поразку переможеного (underdog), в межах нашого дискурсу важливою є вказівка на значимість позиції загалу на складання думки індивіда, яка й утворює передумову подальшого поведінкового вибору.

Застосування теорії «спіралі мовчання» у дослідженнях електоральної поведінки та інших проявів громадської думки Е. Ноель-Нойман та її послідовниками у багатьох країнах світу довело слухність як окре-

мих положень, так і теорії загалом. Відповідно до теорії спіралі мовчання формувалося і визначення громадської думки. Згідно з твердженням її автора, «громадська думка – це думки, способи поведінки, які слід висловлювати публічно, щоб не опинитись в ізоляції». Акцентуючи далі на співвідношенні страху перед ізоляцією та громадської злагоди, авторка дає інше визначення громадської думки: громадська думка – це згода між представниками однієї людської спільноти з питання, яке має важливе емоційне або ціннісне значення, котру мають поважати й індивід, і уряд під загрозою бути відторгненим або поваленим-принаймні як компроміс у публічній поведінці».

Порівнюючи ці визначення громадської думки, цілком логічно дійти висновку про їх взаємозумовленість: якщо друге визначення наголошує на цільову функцію громадської думки – забезпечення злагоди між її носіями щодо оцінок та ставлення до її об'єктів, то перше визначення вказує на громадську думку як на засіб досягнення такої злагоди – загрозу ізоляцією своїм носіям – суб'єктам. Розглянуті під таким кутом зору характеристики громадської думки дають вагомі підстави вважати її різновидом соціального контролю, адже головним призначенням останнього саме й є регулювання поведінки членів соціальних спільнот згідно з прийнятими у них соціальними нормами і цінностями. Таким чином, існує схожість характеристик громадської думки і соціального контролю, а точніше неформального соціального контролю, який виключає правове регулювання поведінки. Саме в громадській думці соціальний контроль набуває впливу або вдається до санкцій, серед яких особливе місце посідають психологічні: від ігнорування привітання до цілковитого бойкоту.

В цілому ж розуміння сутності феномену громадської думки можна звести до двох основних концепцій. Згідно з першою, громадська думка – це раціональність. Вона відіграє інструментальну роль у процесі формування і ухвалення рішень за умов демократії. Згідно з другою, громадська думка являє собою різновид соціального контролю, що сприяє соціальній інтеграції і забезпеченню достатнього рівня одностайності для певних дій та рішень.

Вирішуючи проблему ідентифікації громадської думки, український дослідник В. Оссовський вказує на необхідність «зважати на особливості соціокультурного та політичного контекстів, де вона формується і функціонує, та специфіку глобального соціуму».

Щодо проблеми вимірювання показників громадської думки, слід звернути увагу на феномен «пустих відповідей», тобто відповідей респондентів, які не мають власної думки стосовно проблеми опитування,

відповідей, спровокованих самою ситуацією опитування. Натуральне буденне спілкування передбачає необхідність відповідати співрозмовнику як норму. Ситуація інтерв'ю тільки посилює дію цієї норми.

У сучасному суспільстві високо цінують компетенцію, освіченість, знання. Саме тому дія соціокультурних норм призводить до того, що зізнання у відсутності власного погляду стосовно того чи іншого питання викликає явне або приховане засудження. Тиск соціокультурних норм підштовхує респондента до презентації відповіді незважаючи на брак власної точки зору.

Кроком уперед у технологізації процесу ідентифікації громадської думки під час опитування стала процедура фіксації її ознак, здійснена інститутом Геллапа. Ця процедура передбачає з'ясування не тільки думок респондентів щодо тієї чи тієї проблеми, а й визначення ступеня його інформованості щодо змісту проблеми взагалі, інформованості про її окремі деталі, питому вагу раціонального обґрунтування своєї позиції, переконаності респондента у правильності декларованої точки зору. Так званий п'ятивимірний план, або «лійка» Геллапа, реалізується використанням чотирьох питань-фільтрів, які давали змогу досліднику вирізнити з масиву даних опитування думку, що склалась у власному розумінні значення цього слова; емоційні реакції респондента (його настрої) на той чи інший об'єкт оціночного судження і той блок відповідей, які можна вважати «реакцією паперу на олівець» – коли питання ставили тим респондентам, котрі не мали жодної уяви про сутність досліджуваної проблеми. Безсумнівно, «лійка» Геллапа дозволяє зафіксувати низку важливих емпіричних ознак громадської думки. Проте ступінь інформованості, наявність відносної раціонально аргументованої точки зору респондента, його переконаності в її слушності – ці ознаки, за їхньої цілковитої необхідності, не можна вважати достатніми з погляду емпіричної інтерпретації поняття громадської думки. Вони ще не дозволяють фіксувати взаємозв'язок об'єкта громадської думки – тієї чи тієї проблеми, з соціальними інтересами респондентів, відрізнити суто індивідуальний погляд від суджень, що відбивають колективну позицію спільноти – суб'єкта громадської думки.

Зважаючи на це, п'ятивимірний план Геллапа доповнюють в дослідженнях питаннями – фільтрами, які дозволяють встановити, чи зачіпає дана проблема інтереси респондента і чи є задеклароване ним судження виявом спільної, колективної думки.

Висновки. Суспільна сутність громадської думки виявляється в оцінках соціальних явищ, подій та процесів з так званих інтересів певної спільноти. Саме тому в ній домінують ті оцінки, які поділяються

суб'єктом громадської думки незалежно від їх істинності чи хибності. Залежно від орієнтації суб'єкта громадська думка може мати позитивну чи негативну спрямованість, конструктивний чи деструктурний характер з погляду на соціальний поступ. Як вияв колективного розуму громадська думка може бути тривалий час стабільною, закріплюватись у звичаях та традиціях соціальних спільностей, але плинність та змінюваність є її характерними рисами. Сталість, зрілість та інтенсивність громадської думки свідчать про увагу суспільства до тих чи інших соціальних проблем, виражають силу переконаності у необхідності їх повного вирішення.

Американський соціолог П. Лазарсфельд, який зробив, мабуть, найвагомий внесок у розвиток вимірювальних можливостей емпіричної соціології, зазначав, що явище, яке не може бути безпосередньо спостережене, все ж залишає сліди, котрі, якщо їх вірно інтерпретувати, роблять можливою його інтерпретацію та аналіз. Громадська думка та проблеми її дослідження, безперечно, будуть продовжувати залишатись серед найактуальніших напрямків соціологічного пошуку.

Контрольні питання для самоперевірки

1. Який зміст вкладають в розуміння феномену "громадська думка"?
2. Проаналізуйте фактори впливу на громадську думку.
3. Назвіть основні методи дослідження громадської думки.
4. В чому полягає проблема інтерпретації громадської думки?

Тема 12. Соціологічне дослідження вимірювання довіри населення до Національної поліції і оцінювання ефективності діяльності правоохоронних органів

Світова практика використання соціологічних даних для оцінки діяльності поліції. Соціальна довіра та проблема її дослідження. Результати досліджень громадської думки щодо публічної безпеки та довіри до поліції в Україні

У процесі становлення правової держави і громадянського суспільства постає проблема співробітництва органів правопорядку з населенням щодо зміцнення громадської безпеки та забезпечення основних прав і свобод людини й громадянина. Але в Україні ця співпраця недостатньо налагоджена і в силу різних факторів не зовсім ефективно про-

являється. Реформування правоохоронної системи України відбувається дуже активно і постійно перебуває у фокусі суспільної уваги. Одним із важливих компонентів реформ є врахування громадської думки в оцінюванні роботи поліції.

Використання даних соціологічних та кримінологічних досліджень в оцінюванні роботи поліції є загальноприйнятою світовою практикою. Так, у Європі такі дослідження здійснюються Міжрегіональним інститутом ООН з вивчення злочинності і правосуддя (UNICRI), Центром ООН з міжнародного запобігання злочинності (UNCICP) та Європейським інститутом ООН із запобігання злочинності та контролю над правопорушниками (HEUNI). У США Національне віктимологічне дослідження злочинності (National Crime Victimization Survey) проводиться з 1972 року. У Великобританії Британське дослідження злочинності (British Crime Survey), яке з 2012 року називається Дослідження злочинності Англії та Уельсу (The Crime Survey for England and Wales), проводиться з 1982 року. Шотландія та Північна Ірландія проводять власні дослідження за аналогічною методикою.

Оцінювання роботи, зокрема підрозділів поліції, має істотне значення для управлінської діяльності – прийняття рішення стосовно найбільш проблемних з точки зору криміногенної ситуації регіонів, поліпшення ситуації в них, розстановку кадрів, заохочення персоналу тощо.

Запровадження порядку оцінки діяльності органів внутрішніх справ України є нагальним завданням сучасної державної політики. Це, зокрема, прямо зазначається в Указі Президента України від 19 липня 2005 р. «Про заходи щодо забезпечення особистої безпеки громадян та протидії злочинності». У цьому контексті зазначимо, що українська система оцінювання роботи правоохоронних органів ще з радянських часів критикувалась за її фокусування на кількісних показниках, натомість науковці неодноразово акцентували на необхідності використання додаткових критеріїв, які базуються на врахуванні громадської думки. Ця норма (необхідність проведення соціологічних досліджень діяльності поліції) була закріплена в Законі України «Про Національну поліцію» (2015). Так, у ч. 3 ст. 11 Закону зазначено, що «рівень довіри населення до поліції є основним критерієм оцінки ефективності діяльності органів і підрозділів поліції».

Довіра належить до чинників, що визначають характер соціальних відносин, забезпечують суспільний консенсус, інтеграцію і стабільність. Вона є основою соціального порядку, конструктивною формою реакції на ризик, компонентом соціального капіталу. Соціальна поведінка особи безпосереднім чином залежить від рівня сприйняття нею об'єктивної

дійсності та довіри до соціальних і державних інституцій. Довіра як напівусвідомлене почуття людини корелюється з почуттям суб'єктивного добробуту та є своєрідним індикатором латентних проблем, ідентифікація яких традиційними методами суттєво ускладнена.

До проблем довіри вже давно проявляють інтерес науковці (Б. Барбер, Р. Інглхарт, Н. Луман, Р. Патнам, П. Штомпка та інші). Як стверджує П. Штомпка, «довіра – ставка щодо майбутніх непередбачуваних дій інших». Він виділяє три типи орієнтацій індивіда залежно від його очікувань стосовно дій інших людей. Для перших двох орієнтацій – надія/розчарування, віра/сумнів – характерними є пасивність, спостережливість, дистанційність, прагнення уникнути будь-яких зобов'язань. Третя орієнтація – довіра – проявляється в ситуаціях, коли ми, всупереч невизначеності та ризику, все ж таки діємо. За висновками П. Штомпки, довіра в цілому виконує позитивну функцію для того, хто довіряє, для того, кому довіряють, для їх відносин, для групи організацій і більш широких спільнот. Довіра звільняє і мобілізує людську дію; заохочує творчу, інноваційну, підприємницьку активність стосовно інших людей; знижує невизначеність і ризик, пов'язані з людськими діями, і, як наслідок, «можливості дій зростають пропорційно зростанню довіри» (Н. Луман).

За визначенням таких вчених, як Бандурка О.М., Соболев В.О., Московець В.І., довіра населення до поліції – сприятлива (позитивна) оціночна реакція груп населення щодо поліції, яка проявляється в думках, почуттях та цілеспрямованій поведінці. Рівень довіри громадян став стрижневим критерієм оцінки ефективності діяльності органів і підрозділів поліції незалежно від сфери правоохоронної діяльності. Громадська думка стала важливим, хоча не абсолютно точним індикатором діяльності поліції. Адже цей показник залежить від чималої кількості суб'єктивних чинників.

Необхідність постійного вивчення цього показника зумовлюється тим, що довіра виступає однією із фундаментальних основ партнерства, налагодження якого сприятиме підвищенню ефективності виконання поліцією своїх обов'язків із охорони громадського порядку, з однієї сторони, та відчуттю захищеності у громадян, з іншої. Науковий інтерес викликають фактори, що пов'язані з формуванням довіри, з особливостями її функціонування. Зокрема, важливо визначити, на чому ґрунтується показник довіри населення до поліції: чи на позитивній оцінці громадськістю роботи правоохоронців; чи на досвіді особистих контактів населення з правоохоронцями; чи на інерції – у минулому довіряючи цьому соціальному інституту, люди і нині висловлюють довіру поліції,

хоча при цьому можуть низько оцінювати її роботу; чи довіру поліції висловлюють «авансом», тобто навіть незадовільно оцінюючи її роботу зараз, їй довіряють і сподіваються, що у недалекому майбутньому правоохоронці ефективніше вирішуватимуть службові завдання.

В Україні рейтингом довіри до соціальних інститутів, зокрема і до поліції, цікавиться низка аналітичних установ, насамперед Інститут соціології Національної академії наук України, компанія «СОЦІС», Центр «Соціальний моніторинг», Центр «СОЦІОПОЛІС» та ін. Особливу увагу дослідників привертає до себе динаміка рівня довіри до поліції як до державного органу, покликаного захищати права і свободи громадян.

Соціологічна наука часто виступає як соціальна технологія, що дає змогу оцінити ситуацію у певній сфері, здійснити моніторинг явища та виробити на цій основі практичні рекомендації щодо вдосконалення діяльності соціальної організації. На державні органи, поліцію зокрема, покладається низка важливих соціально орієнтованих функцій. Тож логічним є, що для перевірки якості роботи правоохоронців в Європі, США та деяких інших країнах світу запровадженні незалежні опитування населення.

Соціологічні дослідження зазвичай спрямовуються на виявлення рівня віктимізації (тобто процесу становлення жертвою злочину) населення (чим доповнюється офіційна статистична звітність, з'ясовується частка латентної злочинності) та визначення соціального рейтингу поліції. Назвемо кілька проектів такого роду обстежень громадської думки.

Міжнародне порівняльне опитування жертв злочинів було здійснено Міжрегіональним інститутом ООН з вивчення злочинності і правосуддя (UNICRI) у 1989 р., 1992-1994 рр., 1996-1997 рр. та 2000 р. Поряд з UNICRI на Європейському континенті проблема віктимізації в різних її аспектах досліджується Центром ООН з міжнародного запобігання злочинності (UNCICP) та Європейським інститутом ООН із запобігання злочинності та контролю над правопорушниками (HEUNI).

Окрему велику групу міжнародних досліджень становлять опитування громадської думки щодо корупції (проект «Барометр світової корупції» Трансперенсі Інтернешнл). Крім того, ряд досліджень стосується оцінки підприємцями бізнес-клімату, до складових якого входять індикатори ефективності органів юстиції та поліції, протидії злочинності тощо. У цьому контексті можна назвати такі організації, як Світовий банк («Обстеження ділового середовища у світі», «Обстеження бізнес-середовища та результатів роботи підприємств»), Світовий економічний форум («Звіт про конкурентоспроможність у світі»). Дані таких соціо-

логічних опитувань мають широкий резонанс, слугують важливим індикатором для інвесторів.

Департамент юстиції США (U.S. Department of Justice/Bureau of Justice Statistics), узагальнивши дані національних досліджень віктимізації населення, проведених в Англії (та Уельсі), США, Австралії, Канаді, Нідерландах, Шотландії, Швеції та Швейцарії, надав порівняльну характеристику становища стосовно деяких злочинців [див.: Cross-National Studies in Crime and Justice / Edited by David P. Farrington, Patrick A. Langan, and Michael Tonry. URL: <http://www.ojp.usdoj.gov/bjs>]. У США Національне віктимологічне дослідження (National Crime Victimization Survey) було вперше проведене у 1972 р. Нині під егідою Департаменту юстиції США здійснюються опитування, спрямовані на отримання інформації про віктимізацію населення в цілому, а також про певні види злочинів та правопорушень. Щорічно близько 76 тис. громадян із 42 тис. домогосподарств виказують свою думку більш ніж 50 актуальних питань, пов'язаних зі злочинністю та системою кримінальної юстиції (дані носять моніторинговий характер, окремі відповіді збираються з 1984 р.).

У Великій Британії «Британське дослідження злочинності» (British Crime Survey) є важливим джерелом інформації про рівень злочинності та ставлення громадськості до злочинів та інших проблем, якими опікується міністерство внутрішніх справ цієї країни. Результати «Британського дослідження злочинності» відіграють важливу роль при інформуванні МВС про стан справ та виробленні ним на цій основі політики попередження злочинності. На підставі опитування в Англії та Уельсі (Шотландія та Північна Ірландія проводять власні дослідження) вимірюється кількість злочинів, яких зазнало населення в попередньому році. Оскільки жертви злочинних дій з різних причин часто не повідомляють про них, поліція іншим шляхом не може отримати скільки-небудь достовірну інформацію про кількість злочинів. Крім того, під час опитувань ставляться запитання про страх перед злочинністю, про заходи, до яких вдаються респонденти, аби не стати жертвою злочину, тощо. Уперше дослідження було проведене в 1982 р., потім здійснювалося один раз на 2-4 роки. Окремо на підставі широкомасштабних віктимологічних опитувань населення МВС Великій Британії публікує спеціалізовані звіти за певними видами злочинів. Польовий етап дослідження збору даних доручається незалежним інститутам.

У містах Австрії та Німеччини поліція виступає ініціатором досліджень громадської думки з питань довіри до правоохоронців, їхнього іміджу тощо [див.: <http://t.wn.de/Muenster/2012/06/Buergerbefragung>].

Sicherheit-in-Muenster-2011-Die-meisten-Muensteraner-fuehlen-sich-in-der-Stadt-und-auf-der-Strasse-sicher].

Керівництво польської поліції звертає увагу на результати соціологічних опитувань (загальнодержавних, регіональних, тематичних), що проводяться незалежними дослідницькими організаціями. З урахуванням громадської думки розробляються програми протидії злочинності, вносяться зміни до законодавства тощо.

В Україні оцінювання діяльності правоохоронних органів полягає у діагностиці ступеня досягнення цільових (фактичне досягнення задекларованих цілей) і функціональних (виконання поточних завдань у штатному режимі) результатів правоохоронної діяльності. Ефективність діяльності правоохоронних органів має три аспекти, а саме: технологічний, економічний і соціальний. Технологічна ефективність характеризує раціональність, обґрунтованість і послідовність виконуваних дій. Економічна ефективність визначається як співвідношення між використаними для виконання певного завдання ресурсами і досягнутими реальними результатами. Соціальна ефективність відображає ступінь задоволеності населення якістю правоохоронних послуг та сприяє націлюванню правоохоронних органів на досягнення соціально значущих результатів.

Науковці вважають, що на основі світового та вітчизняного досвіду в Україні слід було б запровадити щорічне всеукраїнське опитування щодо оцінки роботи поліції та визначення ступеня довіри населення, ефективності впроваджуваних законів та програм. При цьому краще звернутися до послуг спеціалістів, оскільки аматорські опитування власними силами чи з допомогою волонтерів, як правило, є менш достовірними, вони дають дешево, проте ненадійну інформацію.

З огляду на зростаючу актуальність наукових досліджень діяльності поліції, в Україні протягом 2016-2017 років було проведено низку опитувань громадської думки щодо публічної безпеки та довіри до поліції.

Так, наприклад, Харківським національним університетом внутрішніх справ спільно з Головним управлінням Національної поліції в Харківській області у 2016 році було ініційоване подібне дослідження. Опитування проводилось методом структурованого індивідуального інтерв'ю «віч-на-віч» серед міського населення Харківської області (села та селища у вибірковій сукупності не представлені). Обсяг вибіркової сукупності склав 4124 респондента, віком від 16 і більше років, серед них: мешканців міста Харкова – 1701, мешканців Харківської області – 2423.

В межах обох досліджень вимірювались рівень довіри населення до поліції, сприйняття рівня та динаміки злочинності, а також поведінкові маркери, що відбивають оцінку респондентів стану охорони громадського порядку.

В результаті проведеного дослідження з'ясувалося, що більшість респондентів (59,5%), оцінюючи загальний рівень безпеки в місці проживання, зійшлася на тому, що змін у 2016 році порівняно з 2013 не відбулося. Те, що стало безпечніше (значною і незначною мірою), зазначили 20,8 % опитаних. На те, що стало небезпечніше (значною і незначною мірою), вказали 14,2 % мешканців Харківщини. Зміна поведінки громадян у темний час доби є одним з базових індикаторів оцінювання криміногенної ситуації. Отримані дані свідчать про зменшення частки громадян, які не змінюють свою поведінку (з 39,1 % у 2013 році до 33,2 % у 2016 році) у темний час доби. Звертає на себе увагу те, що в Харкові зменшилась частка тих, хто без необхідності не виходить із дому (в області таких осіб стало більше).

Як у місті, так і в області стало більше осіб, які вдаються до різних заходів індивідуальної безпеки. Особливо слід відзначити суттєве зростання (у 2,5 рази) в м. Харкові осіб, які носять із собою засоби самозахисту або беруть з собою собаку (з 6 % у 2013 році до 15,2 % у 2016 році). При цьому мешканці населених пунктів області більше віддають перевагу пасивним заходам безпеки, а мешканці м. Харкова – активним (засоби самозахисту, інші заходи безпеки). За даними дослідження, лише 38,5 % опитаних почуває себе безпечно у нічний час (з 22.00 до 6.00).

Щодо оцінки діяльності поліції, зокрема успішності виконання покладених на неї завдань, то результати опитування свідчать про зростання позитивних оцінок її діяльності порівняно з 2013 роком у Харкові (з 39,3 % до 50,9 %) та зниження в області (з 56,6 % до 43,1 %). У цілому ж частка тих, хто вважає, що поліція добре справляється з покладеними на неї завданнями, практично не змінилась (47,3 % у 2013 році та 48,4 % у 2016 році).

Довіра до поліції належить до базових показників ефективності її роботи. Порівняно з 2013 роком, на думку респондентів м. Харкова, вона дещо знизилась. На початок 2016 року 57,3 % жителів Харківщини довіряли та скоріше довіряли поліції, 23,5 % – не довіряли. Відзначається зростання довіри до поліції у Харкові та зниження в Харківській області. Як у Харкові, так і в області показники довіри є практично однаковими: 44,0% і 44,6%, відповідно [див: <http://khisr.kharkov.ua/files/docs/1463407394.pdf>].

Місцева влада Вінниччини, зокрема керівництво Вінницької обласної державної ради, Вінницької обласної ради, мери міст Вінниця та Бар, за сприяння громадських організацій також зайняли активну позицію щодо реалізації Експертним центром з прав людини, за підтримки Міжнародного фонду «Відродження», проекту «Впровадження поліцейської діяльності, орієнтованої на громаду у Вінницькій області». Оцінка потреб громади в правоохоронній діяльності здійснювалася фахівцями Експертного центру з прав людини шляхом проведення комплексного соціологічного дослідження, у межах якого вивчалася думка населення мікрорайону Вишенька (місто Вінниця) та міста Бару, Вінницької області з таких питань: загальна оцінка стану безпеки в громаді; поінформованість громади про діяльність місцевої поліції; задоволеність жителів роботою місцевих правоохоронців; оцінка думки громади щодо пріоритетів діяльності місцевої поліції та готовності мешканців до взаємодії. У соціологічному опитуванні взяли участь 710 респондентів (використовувався метод імовірнісної вибірки) – жителів мікрорайону Вишенька, міста Вінниця, що складає 55% та 45% відповідно.

За результатами вивчення думки мешканців, представників професійних груп, поліції та місцевої влади можна оцінити рівень безпеки в мікрорайоні Вишенька як задовільний. При цьому слід зазначити, що в темну пору доби в районі стає небезпечніше. На думку мешканців, основні загрози для них становлять неосвітлені парки, що не патрулюються поліцією, нічні клуби та магазини, а також бродячі тварини. Окрім того, занепокоєння викликають також паління та вживання спиртних напоїв у громадських місцях, порушення громадського спокою в нічний час біля будинків, велика кількість квартирних крадіжок. Виходячи з цих загроз, громада вважає за необхідне посилити піше патрулювання мікрорайону, збільшити штат дільничних інспекторів, посилити профілактичну та інформаційну роботу з населенням.

Необхідність посилення інформаційної складової в роботі поліції є надзвичайно актуальною, адже переважна більшість мешканців майже нічого не знають про її роботу. Мешканці мікрорайону не знають ані свого дільничного інспектора, ані керівника поліції, місця, графіку та часу їх особистого прийому. Переважна більшість громадян, а саме 80%, не відслідковують новин про роботу місцевої поліції.

Задоволеність діяльністю місцевої поліції та рівень довіри до неї також є невисокими. Громада не довіряє поліції, не вірить у спроможність поліцейських ефективно боротися з сучасними загрозами громадській безпеці. Мешканці не бачать змін у діяльності поліції в цілому, але зазначають, що певні позитивні зрушення настали лише після поча-

тку роботи патрульної поліції. Ці зміни, на думку громадян, пов'язані перш за все з тим, що в патрульній поліції дуже багато молодих спеціалістів, які дійсно прагнуть змінити роботу поліції на краще.

У м. Кривий Ріг Дніпровської області Благодійна організація «БТ «Мережа» м. Кривий Ріг» в рамках проекту «Співпраця поліції та громади Кривого Рогу – запорука порядку і публічної безпеки», який підтримується програмною ініціативою «Права людини та правосуддя» Міжнародного фонду «Відродження», протягом травня – вересня 2017 року провела опитування громадян щодо впровадження поліцейської діяльності, орієнтованої на потреби громади в місті. Тип вибірки – багатошаблева, ймовірна, цілеспрямована на останньому етапі (n=1100). Розрахунок вибірки проводився за формулою:

$$n = \frac{t^2 N w(1-w)}{\Delta_p^2 N + t^2 w(1-w)}$$

де n – обсяг вибіркової сукупності;

t – довірча ймовірність (4%);

N – обсяг генеральної сукупності;

w(1-w) – дисперсія (0,5)

p – доля одиниць дослідження, що мають досліджувану ознаку.

Для обробки емпіричної інформації використовувався кореляційно-регресійний аналіз та описові статистики.

Дослідження засвідчило такі результати: більшість – 45,7% – містян вважають Кривий Ріг безпечним для життя (28,8% – «скоріше так, ніж ні» та 16,9% – «так»), небезпечним вважають місто 39,1% респондентів, що теж є чималим відсотком мешканців. Також 15,2% тих, хто не зміг відповісти на питання, не додає оптимізму, адже це означає, що ці люди не впевнені у безпечності міста, але не настільки, щоб вважати його небезпечним.

Не підтвердилася гіпотеза щодо того, що більш небезпечним вважають місто для проживання ті, хто має дітей неповнолітнього віку. Більшість таких респондентів – 46,8% – відповіли, що вважають місто Кривий Ріг безпечним (18,3% обрали відповідь «так», а 28,5% – «скоріше так, ніж ні»). Небезпечним для проживання вважають місто 42,3% респондентів з тих, хто має дітей неповнолітнього віку (20,5% обрали відповідь «ні», а 21,8% – «скоріше ні, ніж так»). Не визначилися з відповіддю 11% опитаних.

Це говорить про те, що майже половина мешканців впевнена у безпечності міста для своїх неповнолітніх дітей. Це є позитивним показником, оскільки неповнолітні – найбільш вразлива демографічна категорія, яка нездатна захистити себе сама у більшості випадків. Якщо ба-

тьки впевнені у безпеці своїх дітей, то вони довіряють і тим, хто за цю безпеку відповідає: вчителям, медикам, поліції тощо.

Відчуття безпеки, як правило, залежить від різних факторів: часу доби, освітлення вулиць, психологічного стану, навіть від близькості працівників поліції. Опитування показало, що найбільше містян непокоять недостатня освітленість вулиць (60,8% виборів) та закинуті будівлі, «недострої» й гаражі у дворах (42%). Також серед небезпечних названі парки, сквери, дитячі майданчики, де збираються підозрілі особи (34,8%) та точки продажу алкогольних напоїв на розлив (28,1%). Серед інших небезпечних чинників було названо бездомних тварин, точки продажу наркотиків та пункти прийому металобрухту, велику кількість безхатченків на вулицях та у підвалах будинків. Разом з цим дослідження показало, що відчуття безпеки значно зростає, якщо поруч або в полі зору люди помічають поліцейські патрулі (63,4% респондентів).

Серед небезпечних чинників, що мають місце у районі проживання респондентів, як видно з результатів дослідження, найбільше непокоїть респондентів паління в громадських місцях (67,6%), систематичне порушення правил дорожнього руху пішоходами (60,1%), розпивання алкогольних напоїв на зупинках громадського транспорту (54%), порушення громадського порядку вночі на майданчиках біля будинків (47,3%). Серед інших факторів респонденти також вказали порушення правил дорожнього руху велосипедистами, гучну музику після 22-00, злам та крадіжку автівок з прибудинкових майданчиків у нічний час, крадіжку металовиробів з подвір'я приватних осель, відсутність або недостатнє освітлення вулиць у темний час, торгівлю наркотиками у нічний час та велику кількість бездомних тварин.

На жаль, з рівнем довіри до працівників місцевої нової поліції не все гаразд. Оцінювання проводилося за чотирибальною шкалою, де 1 – цілковито довіряю, 2 – скоріше довіряю, 3 – скоріше не довіряю, 4 – повністю не довіряю. Як видно з наведеної діаграми, респонденти схильні більше недовіряти, чим довіряти органам поліції. Можливо, це пов'язано з іміджем попередньої міліції, яка за роки свого існування сформувала стійке негативне ставлення до своїх працівників, а можливо – з невеликим досвідом спілкування містян з новою поліцією, а отже і неможливістю сформувати ще власного ставлення і визначити свій рівень довіри/недовіри до роботи її працівників.

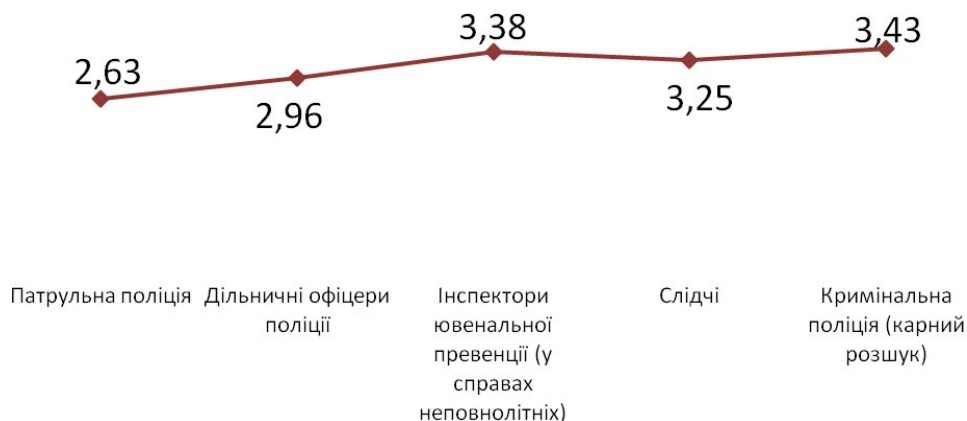

Рис. 6. Середня оцінка рівня довіри до працівників місцевої поліції за окремими напрямками

Результати дослідження показали, що патрульна поліція користується найбільшим рівнем довіри населення (48,1% респондентів), усі інші напрями діяльності місцевої поліції мають лише третину кредиту довіри населення Кривого Рогу.

Рис. 7. Рівень довіри респондентів до працівників місцевої поліції (вказано суму відсотків тих, хто обрав відповіді «цілковито довіряю» та «скоріше довіряю, ніж ні»)

На питання щодо факторів, що впливають на рівень довіри/недовіри до працівників нової поліції, відповіді розподілилися таким чином: головним фактором респонденти назвали «швидкість реагування на звернення громадян»; до речі, у варіанті «інше» вказали, що іноді на виклик доводиться очікувати поліцію по 1,5-2 години. Також в «іншому» вказали на некомпетентність, відсутність досвіду у працівників нової поліції; складний механізм оформлення заяв і звернень; nereагування патрульних на порушення правопорядку, повз які вони просто проїжджають; недотримання правил дорожнього руху. Серед позитивних

моментів, окрім зазначених в анкеті, було названо порядність, чесність та охайний зовнішній вигляд.

Надихають оптимізмом відповіді респондентів щодо хабарництва у лавах нової поліції, адже половина з них (50%) відповіли, що нічого не чули про такі випадки. Та не слід послабляти увагу у цьому питанні, оскільки все ж таки 48,6% опитаних відповіли, що знають про випадки хабарництва у лавах нової поліції, з них 3,6% знають про це з особистого досвіду, а 23,6 – з досвіду своїх родичів чи знайомих.

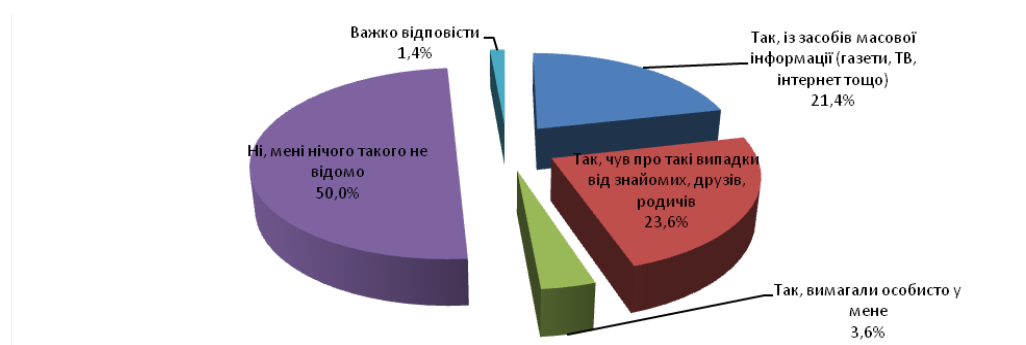

Рис. 8. Розподіл відповідей на питання «Чи відомі вам випадки хабарництва у лавах нової місцевої поліції?»

Як показало дослідження у м. Кривий Ріг, рівень задоволеності діяльністю місцевої поліції та довіри до неї серед населення є досить низьким. Це, можливо, пов'язано з негативним досвідом спілкування населення з різними структурами місцевої поліції та недостатньою поінформованістю про її діяльність: мешканці міста не знають ані свого дільничного інспектора, ані керівника поліції, місця, графіку та часу їх особистого прийому. Переважна більшість громадян, а саме 55,2%, не відслідковують новин про роботу місцевої поліції. Тому необхідно посилити інформаційну складову в діяльності місцевої поліції і частіше висвітлювати у засобах масової інформації позитивні факти її діяльності.

Подібні дослідження протягом 2016-2017 років проводилися у багатьох містах України в межах різних проектів і заходів. В Україні рейтингом довіри до соціальних інститутів, зокрема і поліції, цікавиться низка аналітичних установ, насамперед Інститут соціології Національної академії наук України, компанія «СОЦІС», Центр «Соціальний моніторинг», Центр «СОЦІОПОЛІС», а також низка благодійних і громадських організацій, що беруть участь у різних програмах і грантах щодо дослідження взаємодії поліції та громади і встановлення взаємодовіри

між ними.

Висновки. Соціологічна наука часто виступає як соціальна технологія, що дає змогу оцінити ситуацію у певній сфері, здійснити моніторинг явища та виробити на цій основі практичні рекомендації щодо вдосконалення діяльності соціальної організації. На державні органи, поліцію зокрема, покладається низка важливих соціально орієнтованих функцій. Тож логічним є, що для перевірки якості роботи правоохоронців в Європі, США та деяких інших країнах світу запроваджено незалежні опитування населення.

Соціологічні дослідження зазвичай спрямовуються на виявлення рівня віктимізації (тобто процесу становлення жертвою злочину) населення (чим доповнюється офіційна статистична звітність, з'ясовується частка латентної злочинності) та визначення соціального рейтингу поліції.

Отже, комунікація з населенням є одним з безумовних пріоритетів діяльності будь-якого суб'єкта правоохоронної діяльності, що зумовлено реалізацією соціально акцептованих повноважень у сфері протидії злочинності, а також націленістю на надання громадянам якісних правоохоронних послуг у контексті реалізації суспільного «замовлення на безпеку». Однією з основних форм зворотного зв'язку між правоохоронним співтовариством та соціумом є громадська думка як стан масової свідомості, що відображає ставлення до соціальних подій та діяльності органів публічної влади, окремих спільнот або індивідуумів. В умовах значної стереотипізації масової свідомості та тенденційності викладу інформації окремими засобами масової інформації правоохоронні органи традиційно стикаються з необхідністю реалізації зваженої інформаційної політики, ґрунтованої на засадах гласності, транспарентності та визнання примату довіри населення у каталозі критеріїв при визначенні ефективності їх діяльності. Досвід провідних країн світу свідчить, що індекс довіри населення до правоохоронних органів сприяє з'ясуванню їх відповідності законодавчо визначеним правовим стандартам, а також суспільним очікуванням. Як наслідок, сучасна ліберальна парадигма оцінювання ефективності діяльності правоохоронних органів ґрунтується на такому засадничому постулаті: «критеріями результативності повинні бути не кількісні показники, а якість роботи, індикатором якої є зростання довіри громадян».

Крім з'ясування ступеня довіри до поліції та інших оцінок її роботи, опитування населення дає можливість отримати дуже важливу інформацію щодо стану криміногенної ситуації у суспільстві. Йдеться про визначення ступеня віктимізації населення (кількість осіб, які протягом

певного періоду, зазвичай останнього року, стали жертвою злочину), задоволеність роботою поліції тощо.

Відповідне опитування може здійснюватися шляхом надсилання поштою спеціальних анкет чи постановки запитань за телефоном, або класичним у соціології методом – шляхом анонімного анкетування чи цілеспрямованого інтерв'ювання. Бажано, щоб проведення таких опитувань покладалося на дослідницькі інституції, які тривалий час займаються цією діяльністю.

Контрольні питання для самоперевірки

1. Як і чому в світовій практиці використовують соціологічні дані для оцінки діяльності поліції?
2. Що таке соціально довіра та якою є її роль в суспільстві?
3. Охарактеризуйте проблеми дослідження соціальної довіри.
4. Про що свідчать результати досліджень громадської думки щодо публічної безпеки та довіри до поліції в Україні?

- 4. Саксаганський
- 5. Покровський
- 6. Довгинцівський
- 7. Тернівський

4. Вкажіть вулицю, на якій ви проживаєте _____

5. Соціально-професійна сфера діяльності

- 1. Працівник підприємств матеріальної сфери виробництва
- 2. Торгівля і сфера побутового обслуговування
- 3. Підприємництво і банківська сфера
- 4. Наука, освіта, культура
- 5. Медицина та медичне обслуговування
- 6. Держслужбовець (місцевого самоврядування, військовий тощо)
- 7. Непрацюючий пенсіонер
- 8. Студент
- 9. Учень
- 10. Домогосподарка
- 11. Безробітний
- 12. Інша _____

6. Тип Вашого помешкання?

- 1. Багатоповерховий будинок.
- 2. Приватний будинок.
- 3. Гуртожиток сімейного типу
- 4. Студентський гуртожиток

7. Чи маєте ви дітей неповнолітнього віку, що проживають разом з вами?

- 1. Так
- 2. Ні

8. Чи вважаєте ви місто Кривий Ріг безпечним для проживання?

- 1. Так
- 2. Скоріше так, ніж ні
- 3. Скоріше ні, ніж так
- 4. Ні
- 5. Важко відповісти

9. Який район у нашому місті ви вважаєте найбільш безпечним/небезпечним для проживання?

Безпечним

- 1. Центрально-Міський
- 2. Інгулецький
- 3. Металургійний

Небезпечним

- 1. Центрально-Міський
- 2. Інгулецький
- 3. Металургійний

☐ 4. Саксаганський	☐ 4. Саксаганський
☐ 5. Покровський	☐ 5. Покровський
☐ 6. Довгинцівський	☐ 6. Довгинцівський
☐ 7. Тернівський	☐ 7. Тернівський
☐ 8. Жоден не є безпечним	☐ 8. Жоден не є небезпечним

10. Що б ви назвали серед небезпечних чинників проживання у вашому районі?

- 1. Недостатня освітленість вулиць у нічний час
- 2. Парки, сквери, дитячі майданчики, де збираються підозрілі особи
- 3. Закинуті будівлі, споруди, «недострої», гаражі у дворах
- 4. Нічні кіоски чи магазини
- 5. Нічні культурно-розважальні заклади
- 6. Незаконний гральний бізнес
- 7. Сміттєзвалища
- 8. Небезпечні перехрестя та пішохідні переходи
- 9. Точки продажу алкогольних напоїв на розлив
- 10. Інше _____

11. Вкажіть конкретні місця, що, на вашу думку, становлять небезпеку для мешканців Вашого району чи міста в цілому.

№п/п Категорія небезпек Назва небезпечного об'єкта чи його адреса

- 1 Бродячі тварини
- 2 Недостатнє освітлення двора, скверу, парку, вулиці тощо
- 3 Нічні культурно-розважальні заклади (кафе, бари, клуби, ресторани, дискотеки)
- 4 Закинуті будівлі, споруди, «недострої», гаражі у дворах
- 5 Нічні кіоски чи магазини
- 6 Незаконний гральний бізнес
- 7 Парки, сквери, дитячі майданчики, де збираються підозрілі особи
- 8 Сміттєзвалища
- 9 Небезпечні перехрестя та пішохідні переходи
- 10 Недостатньо освітлені пішохідні переходи
- 11 Точки продажу алкогольних напоїв на розлив
- 12 Інше (вкажіть)

12. Чи відчуваєте ви себе в безпеці, коли поруч або в полі зору знаходяться працівники поліції?

- 1. Так
- 2. Скоріше так, ніж ні
- 3. Скоріше ні, ніж так
- 4. Ні
- 5. Не замислювався над цим

13. Як часто ви зустрічаєте піших патрульних у дворах, парках та скверах в районі свого проживання?

- 1. Часто
- 2. Кілька раз на добу
- 3. Один раз на добу
- 4. Не кожен день
- 5. Ніколи не зустрічав
- 6. Не звертав на це уваги

14. Чи мають місце в районі вашого проживання такі небезпечні фактори:

№п/п Категорія небезпек Так Ні

- 1 вживання алкогольних напоїв на зупинках громадського транспорту
- 2 порушення громадського порядку вночі на майданчиках біля будинків
- 3 зростання кількості квартирних крадіжок
- 4 викрадання переговорних пристроїв на вході до будинків
- 5 зайняті машинами тротуари
- 6 систематичне порушення правил дорожнього руху водіями
- 7 систематичне порушення правил дорожнього руху пішоходами
- 8 продаж алкогольних виробів неповнолітнім
- 9 паління в громадських місцях
- 10 інше (вказіть)

15. Чи вважаєте ви, що збільшення частоти патрулювання зробить більш безпечним проживання у вашому районі?

- 1. Так
- 2. Скоріше так, ніж ні
- 3. Скоріше ні, ніж так
- 4. Ні
- 5. Не замислювався над цим

16. Як ви оцінюєте ефективність роботи місцевої поліції за окремими напрямками? (поставте позначку «+» або «V» в клітинці з оцінкою від 1 до 4, де: 1 – жодної ефективності не має, 4 – високоефективна діяльність):

№п/п Напрямок діяльності 1 2 3 4 Важко відповісти

- 1 Робота патрульної поліції
- 2 Робота дільничних офіцерів поліції
- 3 Робота інспекторів ювенальної превенції (у справах неповнолітніх)
- 4 Робота слідчих
- 5 Робота кримінальної поліції (карного розшуку)

17. Чи відомі вам випадки хабарництва у лавах нової місцевої поліції:

- 1. Так, із засобів масової інформації (газети, ТВ, інтернет тощо)
- 2. Так, чув про такі випадки від знайомих, друзів, родичів

- 3. Так, вимагали особисто у мене
- 4. Ні, мені нічого такого не відомо

18. Що з переліченого особисто ви вживаєте для власної безпеки та безпеки ваших рідних? (оберіть не більше 5 варіантів відповідей)

- 1. Завжди маю при собі незаборонені види зброї
- 2. Маю при собі зброю, на яку є дозвіл
- 3. Володію методами самооборони (навчаюся прийомам самооборони)
- 4. Користуюся домофоном та/або камерами відеоспостереження
- 5. Квартира/будинок під охороною
- 6. Маю залізні двері, міцні замки, ґрати на вікнах тощо.
- 7. Завжди дотримуюсь правил дорожнього руху.
- 8. Завжди на зв'язку з рідними, коли повертаюсь пізно.
- 9. Не ношу з собою прикрас, дорогоцінних речей, великих сум грошей
- 10. У разі небезпеки одразу телефоную дільничному інспектору або 102
- 11. Інше (вказіть) _____

19. Оцініть Ваш рівень довіри до працівників місцевої поліції за окремими напрямками? (поставте позначку «+» або «V» в клітинці з оцінкою від 1 до 4, де: 1 – цілковито довіряю, 2 – скоріше довіряю, чим ні; 3 – скоріше не довіряю, чим так; 4 – повністю не довіряю):

№п/п	Напрямок діяльності	1	2	3	4	Важко відповісти
1	Патрульна поліція					
2	Дільничні офіцери поліції					
3	Інспектори ювенальної превенції (у справах неповнолітніх)					
4	Слідчі					
5	Кримінальна поліція (карний розшук)					

20. Вкажіть, від яких чинників залежить ваш рівень довіри/недовіри місцевій поліції:

- 1. Знання телефонів гарячих ліній різних служб правоохоронних органів
- 2. Висвітлення діяльності поліції у засобах масової інформації
- 3. Зовнішній вигляд та методи спілкування поліції з населенням
- 4. Власний досвід спілкування з місцевою поліцією
- 5. Досвід та розповіді знайомих або друзів про приклади спілкування з місцевою поліцією
- 6. Швидкість реагування на звернення громадян
- 7. Впевненість у тому, що завжди отримаю допомогу, звернувшись до поліції
- 8. Ефективність розкриття скоєних правопорушень
- 9. Випадки хабарництва у лавах поліції
- 10. Власний варіант _____

Дякуємо за співпрацю!

Зразок анкети готовності до взаємодії з місцевою поліцією

**«Місцева поліція. Поінформованість. Пріоритети діяльності.
Ваша готовність до взаємодії»**

Шановні громадяни!

Благодійна організація «БТ «Мережа» м. Кривий Ріг» в рамках проекту «Співпраця поліції та громади Кривого Рогу – запорука порядку і публічної безпеки», який підтримується програмною ініціативою «Права людини та правосуддя» Міжнародного фонду «Відродження», проводить опитування громадян щодо впровадження поліцейської діяльності, орієнтованої на потреби громади в місті.

Ця анкета допоможе виявити рівень вашої поінформованості про діяльність місцевої поліції, готовність до взаємодії з поліціантами та з'ясувати вашу думку щодо пріоритетів діяльності місцевої поліції. На базі опитування буде сформована програма пріоритетів забезпечення публічної безпеки та порядку, орієнтованої на потреби громади Кривого Рогу.

Запрошуємо вас взяти участь в анонімному анкетуванні з цього приводу.

Будь ласка, уважно прочитайте питання і відповіді на них та позначте «+» або «v» поруч з тими варіантами, які ви обрали.

Дякуємо за розуміння і співпрацю!

1. Ваш вік

- 1. 15-24 років
- 2. 25-39 років
- 3. 40-54 років
- 4. 55-64 років
- 5. 65 років і старше

2. Ваша стать

- 1. Жіноча
- 2. Чоловіча

3. Район проживання

- 1. Центральні-Міський
- 2. Інгулецький
- 3. Металургійний
- 4. Саксаганський
- 5. Покровський
- 6. Довгинцівський
- 7. Тернівський

4. Соціально-професійна сфера діяльності

- 1. Працівник підприємств матеріальної сфери виробництва
- 2. Торгівля і сфера побутового обслуговування
- 3. Підприємництво і банківська сфера
- 4. Наука, освіта, культура
- 5. Медицина та медичне обслуговування
- 6. Держслужбовець (місцевого самоврядування, військовий тощо)
- 7. Непрацюючий пенсіонер
- 8. Студент
- 9. Учень
- 10. Домогосподарка
- 11. Безробітний
- 12. Інша _____

5. Чи маєте ви дітей шкільного віку, що проживають разом з вами?

- 1. Так
- 2. Ні

6. Наскільки ви поінформовані про діяльність місцевої поліції?

- 1. Намагаюся відстежувати усі новини, пов'язані з діяльністю місцевої поліції.
- 2. Періодично цікавлюсь основними подіями в роботі місцевої поліції.
- 3. Володію невеликим об'ємом інформації про діяльність місцевої поліції.
- 4. Взагалі не володію інформацією про діяльність місцевої поліції.

7. Оцініть, якого роду інформацію щодо діяльності місцевої поліції ви отримуєте:

- 1. Інформація тільки позитивного характеру
- 2. Інформація переважно позитивного характеру
- 3. Інформація переважно негативного характеру
- 4. Інформація тільки негативного характеру
- 5. Інформація нейтральна і не містить жодних оцінок
- 6. Важко відповісти

8. Оцініть за ступенем вашої переваги джерела, які, на вашу думку, більш повно висвітлюють діяльність місцевої поліції (1 – найбільш повно, 2 – більш/менш повно, 3 – частково, 4 – дуже мало інформації, 5 – взагалі не користуюся)

№ п\п	Джерела	1	2	3	4	5
1	Офіційні інтернет-джерела (сайти Національної поліції, ресурсний центр тощо)					
2	Соціальні мережі - Facebook					
	Соціальні мережі - Вконтакті					
	Соціальні мережі - Однокласники					

- Соціальні мережі - Twitter
Соціальні мережі – Google+
Відеохостинг - YouTube
- 3 Соціальні мережі –інші (вказіть, які саме)
4 Засоби масової інформації (телевізійні передачі, газети, журнали, інтернет-видання тощо)
5 Через спілкування з колегами, рідними, друзями, сусідами тощо
6 Щодня отримую зведені відомості про діяльність місцевої поліції за добу
7 Ваш варіант (вказіть, що саме)

9. Чи вважаєте ви за необхідне звернутися до правоохоронних органів у випадках, коли ви стали свідками сімейного насилля щодо дітей чи одного з подружжя?

1. Так;
2. Скоріше так, ніж ні;
3. Скоріше ні, ніж так;
4. Ні.

10. Якщо на попереднє питання ви відповіли «Ні» чи «Скоріше ні, ніж так», то вкажіть, чому:

1. Не знаю, куди саме необхідно звертатися у подібних випадках
2. Колись вже звертався, але ніхто не відреагував на виклик
3. Це не моя справа, адже у кожній родині свої правила і закони
4. На такі випадки повинні реагувати спеціальні служби, а не я
5. Ваш варіант _____

11. Чи відомі вам такі телефони правоохоронних органів:

№ п\п	Назва служби	Так	Ні
1	Чергова частина районного відділення поліції		
2	Дільничний офіцер поліції		
3	Гаряча лінія патрульної поліції		
4	Гаряча лінія Національної поліції		
5	Інспектор ювенальної превенції (у справах неповнолітніх)		
6	Телефон термінового виклику поліції		

12. Яка інформація про дільничного офіцера поліції, обслуговуючого ваш район проживання, вам відома?

1. ПІБ
2. Місце прийому
3. Графік прийому
4. Телефон
5. Не володію інформацією.

13. Чи хотіли б ви бути більше інформованими про діяльність місцевої поліції та шляхи попередження/запобігання правопорушень і злочинів?

- 1. Так;
- 2. Скоріше так, ніж ні;
- 3. Скоріше ні, ніж так;
- 4. Ні.
- 5. Не замислювався над цим

14. Чи відомо вам про заняття, що проводять працівники патрульної поліції в школах за програмою «Школа і поліція»?

- 1. Так
- 2. Ні
- 3. Важко відповісти

15. Якщо на попереднє питання ви відповіли «Так», оцініть ефективність занять, що проводяться в школах за програмою «Школа і поліція».

- 1. Заняття ефективні і мають користь для дітей
- 2. Заняття ефективні, але їх кількість недостатня
- 3. Знаю про проведення занять в інших школах міста, але у школі, де навчається моя дитина (я навчаюсь), їх не проводять
- 4. Вважаю такі заняття малоефективними, бо вони малоінформативні щодо можливих дій у реальній небезпеці
- 5. Вважаю неефективними, бо не бачу в них жодної користі
- 6. Власний варіант _____

16. Чи змінилося щось, на вашу думку, в діяльності місцевої поліції протягом останнього року? (оберіть не більше 5 варіантів відповідей)

- 1. Поліцейська діяльність стала більш орієнтованою на потреби населення
- 2. Покращився зовнішній вигляд поліцейських
- 3. Представники поліції стали більш ввічливими у спілкуванні
- 4. Покращилась якість та ефективність пішого патрулювання
- 5. Покращилась якість та ефективність автомобільного патрулювання
- 6. Покращилась ефективність розслідування правопорушень
- 7. Знизилась кількість випадків застосування насильства з боку працівників поліції
- 8. Представники поліції стали менш ввічливо спілкуватися з громадянами
- 9. Знизилась якість та ефективність пішого патрулювання
- 10. Знизилась якість та ефективність автомобільного патрулювання
- 11. Погіршилась ефективність розслідування правопорушень
- 12. Зросла кількість випадків застосування насильства з боку працівників поліції
- 13. Взагалі нічого не змінилось
- 14. Власний варіант _____

17. Чи вважаєте ви, що громада має допомагати поліції у забезпеченні громадського порядку?

- 1. Так;
- 2. Скоріше так, ніж ні;
- 3. Скоріше ні, ніж так;
- 4. Ні;
- 5. Не замислювався над цим

18. Чи готові ви приділяти частину свого вільного часу участі у забезпеченні громадського порядку та безпеки за місцем проживання?

- 1. Так;
- 2. Скоріше так, ніж ні;
- 3. Скоріше ні, ніж так;
- 4. Ні;
- 5. Не замислювався над цим

19. Якими, на вашу думку, можуть бути форми взаємодії місцевої громади та поліції в сфері забезпечення громадського порядку? (позначте не більше 3-х форм взаємодії, які ви вважаєте найбільш доцільними).

- 1. Створення загонів самооборони
- 2. Створення громадських об'єднань при місцевій поліції з метою їх подальшої участі в охороні правопорядку на масових заходах та при перевірці різних місць підвищеної громадської небезпеки
- 3. Спільне консультування громадян з правових питань
- 4. Спільне проведення просвітницьких заходів для населення
- 5. Спільне проведення заходів з профілактики правопорушень
- 6. Надання допомоги у розкритті злочинів (повідомлення про будь-які правопорушення, допомога у документуванні на місці скоєння злочину (як понятих), встановлення камер відеоспостереження на своїх будинках);
- 7. Спільне патрулювання;
- 8. Власний варіант _____

20. Чи готові Ви виступити у ролі свідка, якщо дійсно стали свідком правопорушення чи злочину?

- 1. Так;
- 2. Скоріше так, ніж ні;
- 3. Скоріше ні, ніж так;
- 4. Ні;
- 5. Не замислювався над цим

21. Якщо на попереднє питання ви відповіли «Ні» або «скоріше ні, ніж так», то зазначте, будь ласка, чому саме:

- 1. Не вірю, що поліція зможе притягнути винних до відповідальності

- 2. Боюся помсти з боку правопорушників
- 3. Не хочу витратити свій час на всі формальності
- 4. Вважаю, якщо справа мене не стосується, то поліція має сама займатися розслідуванням
- 5. Співпраця з поліцією є непопулярною справою і може тільки завадити у подальшому житті
- 6. Власний варіант (вказіть) _____

22. Чи взяли б ви участь в громадських слуханнях щодо формування міської програми забезпечення публічної безпеки і порядку.

- 1. Так
- 2. Скоріше так, ніж ні
- 3. Скоріше ні, ніж так
- 4. Ні.

23. Якщо ви відповіли «Так» або «Скоріше так, ніж ні» на попереднє запитання залиште, будь ласка, свої контактні дані (телефон, e-mail), щоб ми могли вас запросити або надіслати необхідну інформацію.

24. Якими першочерговими завданнями, на вашу думку, має займатися поліція в районі вашого проживання? (позначте не більше 3-х найбільш пріоритетних завдань).

- 1. Підвищити ефективність розкриття злочинів
- 2. Посилити піше патрулювання за причини великої кількості правопорушень біля будинків та на тих територіях, де патрульна поліція не в змозі пересуватися транспортом
- 3. Підвищити кількість заходів з інформування населення
- 4. Посилити проведення профілактичної роботи з населенням
- 5. Посилити проведення профілактичної роботи (інформаційні та освітні заходи) у навчальних закладах
- 6. Підвищити оперативність реагування на заяви громадян
- 7. Більш активно залучати мешканців району до співпраці
- 8. Підвищити культуру спілкування працівників поліції
- 9. Власний варіант _____

Дякуємо за співпрацю!

Зразок контрольної роботи з курсу

1. Коли виникає теоретична соціологія?
 - а) в добу античності
 - б) у XX ст.
 - в) наприкінці XIX – початку XX ст.
 - г) у 30-40-х рр. XIX ст.

2. Кого вважають засновником соціології як самостійної науки?
 - а) О. Конт
 - б) А. Сен-Сімон
 - в) Г. Спенсер
 - г) Е. Дюркгейм

3. Що означає слово “соціологічний”?
 - а) приналежність до суспільного розвитку
 - б) приналежність до соціологічної науки
 - в) приналежність до соціальної науки
 - г) приналежність до структури суспільства

4. Що виступає об’єктом дослідження соціології на мікрорівні?
 - а) суспільство, що формує особистість через систему соціальних зв’язків
 - б) суспільні відносини між індивідами
 - в) соціальні факти та соціальні явища
 - г) конкретні індивіди, що самі будують соціальні явища

5. Назвіть основні складові соціології як науки.
 - а) теоретична та практична соціологія
 - б) фундаментальні дослідження, емпірична соціологія та теорії середнього рівня
 - в) теоретичні знання та спеціальні галузеві теорії

6. Для чого Р. Мертон запропонував ввести теорії середнього рівня?
 - а) можливість фіксувати емпіричні факти через прикладні дослідження
 - б) можливість пов’язати теоретичні засади та емпіричні дослідження, звузивши об’єкт вивчення
 - в) можливість пояснити глобальні фундаментальні теорії

7. Що являє собою об’єкт соціології права?
 - а) реально існуючі колективи
 - б) правові системи

- в) правозастосування
- г) правознавці

8. Оберіть правильне визначення соціальної спільноти серед наведених нижче:

- а) це сукупність індивідів, яка характеризується відносною цілісністю
- б) це держава
- в) це сукупність соціальних інститутів
- г) це продукт розвитку людей

9. Який з перелічених термінів є зайвим у даному ряду:

- а) неолокальна
- б) патрилокальна
- в) полігамна
- г) матрилокальна
- д) жоден не є зайвим

10. В чому полягає процес соціалізації?

- а) процес формування представника соціальної групи
- б) процес засвоєння норм, цінностей, традицій суспільства
- в) процес перетворення цінностей, норм, традицій оточення у свої власні
- г) спосіб підтримання самооцінки та прагнення до задоволення очікувань оточуючих

11. Робочий план соціологічного дослідження – це:

- а) аналіз проблемної ситуації
- б) документ, що містить методологічні та процедурні передумови наукового пошуку
- в) описання основних етапів та процедур вивчення об'єкта дослідження

12. Оберіть правильне визначення особистості серед наведених нижче:

- а) індивід, що є носієм лише біологічних та психологічних особливостей
- б) індивід, що є носієм біологічних, психологічних та соціально значимих якостей
- в) представник людського роду
- г) типовий носій традицій, норм, цінностей соціальної групи

13. Агенти соціалізації – це:

- а) особи, що трансформують ціннісні орієнтації
- б) будь-які суб'єкти соціальної сфери, що впливають на процес соціалізації
- в) засоби масової інформації
- г) найближче оточення індивіда

14. В чому полягає сутність сімейної соціалізації?

15. Соціальний статус – це:

- а) ставлення до інших людей
- б) спосіб поведінки, що відповідає прийнятним в даному суспільстві нормам
- в) позиція у суспільній ієрархії
- г) сукупність вимог до відношенню до людини в даному суспільстві

16. Який з перелічених термінів є зайвим у даному ряду?

- а) моногамія
- б) екзогамія
- в) полігамія
- г) поліандрія
- д) жодна з відповідей не є вірною

17. Соціальна роль – це:

- а) ставлення до інших людей
- б) спосіб поведінки, що відповідає прийнятним в даному суспільстві нормам, і залежить від соціального статусу
- в) сукупність вимог стосовно людини в даному суспільстві

18. Дайте визначення поняття “соціум”:

- а) сукупність відносин між людьми, що склалася історично
- б) емпірично фіксована сукупність індивідів, що характеризується відносною цілісністю
- в) велика стійка соціальна спільнота, яка характеризується єдністю умов життя

19. Яку з перелічених форм функціонування суспільних відносин не можна віднести до соціальних інститутів?

- а) політика
- б) армія
- в) церква
- г) університет
- д) сім'я
- е) Інтернет

20. До потреб людини, що породжується суспільством, відноситься потреба у:

- а) трудовій діяльності

- б) збереженні здоров'я
- в) залученні до культури
- г) створенні сім'ї

21. Козацтво в українському суспільстві XVII ст. – це приклад:

- а) соціальної верстви
- б) неформальної верстви
- в) соціально-демографічної групи
- г) етносоціальної групи

22. Пані Г. Кравцова є громадянкою України, студенткою, матір'ю, дружиною. Це перелік її:

- а) приписаних соціальних статусів
- б) набутих соціальних статусів
- в) рангових соціальних характеристик
- г) особистісних якостей

23. Наукова гіпотеза соціологічного дослідження – це:

- а) припущення
- б) затверджена теорія
- в) неперевірене практикою положення

24. Під час соціальних криз, переворотів соціальна мобільність, як правило:

- а) знижується
- б) зростає
- в) залишається на тому ж рівні, що і у стабільних суспільствах

25. Соціологічне дослідження – це:

- а) система знань та навичок, що дозволяє професійно займатися соціологією
- б) система параметрів майбутнього соціального об'єкта та якісно нового стану існуючого об'єкта
- в) система теоретичних та емпіричних процедур, що дозволяють отримати знання про той чи інший процес чи явище суспільного життя
- г) методи типологізації соціальних об'єктів

26. Девіантна поведінка – це:

- а) вчинки, дії, що відповідають соціальним нормам
- б) соціальне явище, що виражається у стійких формах діяльності
- в) відхилення від традицій, стереотипів, стандартів
- г) поведінка, що не відповідає загальноприйнятим та офіційно встановленим нормам

27. Найчастіше використовується при дослідженнях метод:

- а) спостереження
- б) анкетування
- в) експеримент

28. Автором теорії соціальної мобільності є:

- а) П. Блау
- б) Р. Мертон
- в) М. Шаповал
- г) П. Сорокін

29. Представниками якого напрямку в соціології ХХ ст. були А. Шюц та Т. Лукман?

- а) етнометодологія
- б) постструктуралізм
- в) конфліктологія
- г) феноменологія

30. Практична соціологія займається:

- а) збиранням, первинним аналізом та узагальненням емпіричних даних
- б) вивченням окремих сфер суспільного життя, соціальних груп та інститутів
- в) вивченням розвитку суспільства в цілому і місця в ньому людини

31. Пан Іван Стукало був студентом, став інженером, а пізніше державним службовцем. Це приклад:

- а) горизонтальної мобільності
- б) вертикальної мобільності
- в) жодна з відповідей не є правильною

32. Синонімом терміна “аддикція” є:

- а) делінквенція
- б) кримінал
- в) конфлікт
- г) залежність

33. На думку якого вченого людство послідовно пройшло чотири форми: первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну?

- а) У. Ростоу
- б) Е. Дюркгейма
- в) Д. Белла
- г) К. Маркса

34. Кому належить авторство терміна “соціальна аномія”?

- а) Р. Мертону
- б) Е. Дюркгейму
- в) Г. Спенсеру
- г) Е. Лемерту

35. Засновниками структурного функціоналізму в соціології є:

- а) Г. Беккер, І. Гоффман
- б) Д. Белл, Е. Тоффлер
- в) А. Шюц, Т. Лукман
- г) Т. Парсонс, Р. Мертон

36. Засоби масової інформації – це

- а) стереотипізована інформація, що поширюється на велику аудиторію
- б) соціальний інститут, що забезпечує збирання, обробку та масове поширення інформації
- в) систематичне та одночасне поширення повідомлень у великих аудиторіях

37. Що є об’єктом вивчення соціології сім’ї на мікрорівні:

- а) сім’я як соціальна група
- б) сім’я як об’єднання людей
- в) сім’я як соціальний інститут
- г) сім’я як агент соціалізації

38. За яким критерієм класифікації виділяють нуклеарні сім’ї:

- а) за національністю осіб, що укладають шлюб
- б) за кількістю осіб, що живуть разом
- в) за статтю головуючого в сім’ї
- г) за місцем проживання молодої сім’ї

39. Провідна характеристика процесу праці, що враховує функції, види, оснащеність праці:

- а) характер праці
- б) зміст праці
- в) умови праці
- г) ринок праці

40. Прикладом вторинної соціальної групи є:

- а) сім’я
- б) перехожі, що очікують зеленого світла світлофора
- в) студентська група
- г) колектив викладачів
- б) зміст праці

- в) умови праці
- г) ринок праці

48. Який з перелічених термінів є зайвим:

- а) субкультура
- б) контркультура
- в) масова культура
- г) матеріальна культура
- д) жоден не є зайвим

49. Провідною функцією освіти як соціального інституту щодо задоволення потреб суспільства є:

- а) прогностична функція
- б) функція професіоналізації
- в) функція соціалізації
- г) науково-дослідна функція

50. Дайте визначення поняття культура – це:

- а) відповідно організована, стабільна система цінностей
- б) технічно-цивілізаційне явище, продукт людської діяльності, сукупність створених людством матеріальних та духовних цінностей
- в) структурний елемент соціальних відносин, сукупність наукового знання, практичних навичок, побутової й теоретичної свідомості, високої духовності, необхідних для розвитку суспільства і людини, формування особистості
- г) людський особистісний вимір історії, процес і засіб самовизначення розвитку та самореалізації людини.

Основна література

1. Барвінський А.О. Соціологія: курс лекцій для студентів ВНЗ. К.: Центр навч. літ., 2005. 328 с.
2. Гіденс Е. Соціологія / пер. з англ., В. Шовкун, А. Олійник; наук. ред. О. Іващенко. К.: Основи, 1999. 726 с.
3. Жоль К.К. Соціологія: навч. посібник для студ. ВНЗ. К.: Либідь, 2005. 440 с.
4. Загальна соціологія: хрестоматія: навч. посібник для студентів ВНЗ. / за ред. В.Г. Городяненка. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2006. 516 с.
5. Исаев Б.А. Социология: учебное пособие для студентов вузов / Б.А. Исаев. СПб.: Питер, 2007. 224 с.
6. Касьянов В.В., Нечипуренко В.И., Самыгин С.Н. Социология: учебное пособ. Ростов-на-Дону: Изд.центр «Март», 2000. 512 с.
7. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. Базовий курс: підручник для ВНЗ. К.: Каравела, 2005. 312 с.
8. Маршак А.И. Общая социология: учебное пособие для студентов вузов. Ростов-на-Дону: Феникс, 2004. 384 с.
9. Некрасов А.И. Основы социологии: конспект лекций. Х.: Одиссей, 2002. 256 с.
10. Некрасов А.И. Социология. Х.: Одиссей, 2004. 304 с.
11. Основы социологии: учебное пособие / под общ. ред. М.В. Прокопова. М.: Рус. дел. лит., 2000. 192 с.
12. Примуш М.В. Загальна соціологія: навч. посібник для студентів ВНЗ. К.: Професіонал, 2004. 592 с.
13. Ручка А.О. Курс історії теоретичної соціології: навч. посіб. / А.О. Ручка, В.В. Танчер. К.: Наукова думка, 1995. 221 с.
14. Світ і Україна: динаміка основних показників: навч.-метод. посіб. / В.Л. Мокряк, А.С. Лобанова, Е.В. Мокряк, О.С. Славіна; за ред. А.С. Лобанової. 2-е вид., перероб., доп. Кривий Ріг: Видав. дім, 2011. 548 с.
15. Система социологического знания: учебное пособие / сост. Г.В. Щекин. 4-е изд. К.: МАУП, 2001. 208 с.
16. Соціологія: короткий енциклопедичний словник (під заг. ред. В.І. Воловича. К.: Український центр духовної культури. 1998. 730 с.
17. Соціологія: навчальний посібник / за ред. С.О. Макєєва. 4-е вид., перер. і доп. К.: Знання, 2008. 566 с.
18. Соціологія: підручник / за ред. В.Г. Городяненка. 3-е вид., перер. і доп. К.: ВЦ «Академія», 2008. 544 с.
19. Соціологія: підручник / за ред. Н.П. Осипової. К.: Юрінком Інтер, 2003. 336 с.
20. Соціологія: терміни, поняття, персоналії: навч. словник-довідник для студентів / за ред. В.М. Пічі. К.: Каравелла, Львів: «Новий світ-2000».

2002. 480 с.

21. Соціологія і психологія: навч. посіб. для студ. ВНЗ / за ред. Ю.Ф. Пачковського. К.: Каравела, 2009. 760 с.

22. Спеціальні та галузеві соціології: навчальний посібник для студентів ВНЗ / за ред. В.Є. Пилипенка. К.: Каравелла, 2003. 304 с.

23. Танчин І.З. Соціологія: навчальний посібник. 3-є вид., перер. і доп. К.: Знання, 2008. 351 с.

24. Черниш Н.Й. Соціологія: підручник за рейтингово-модульною системою навчання. 5-є вид., перер. і доп. К.: Знання, 2009. 468 с.

25. Энциклопедический социологический словарь (под общ. ред. Г.В. Осипова). М.: ИСПИ РАН, 1995. 939 с.

Додаткова література:

До теми 1. Соціологія як наука про суспільство

1. Вербець В.В. Соціологія: навчальний посібник для студ. вищих навчальних закладів. Київ: Кондор, 2009. 550 с.

2. Волков Ю.Г. Социология: учебник. Изд. 3-е, перераб. и доп. М.: Альфа-М: ИНФРА-М, 2010. 448 с.

3. Давидов П.Г., Кальянов А.В., Кирилова О.М., Поцулко О.А., Фадеева Г.С. Соціологія у схемах, таблицях та коментарях: навч. посіб. для студ. ВНЗ / МОН України. 2 вид., перероб. і доп. Донецьк: Норд-Прес, 2009. 216 с.

4. Нестуля О.О., Нестуля С.І. Соціологія: навч. пос. для студ. вищ. навч. закл. К.: Центр учбової літератури, 2009. 272 с.

5. Сірий Є.В. Соціологія: загальна теорія та методологія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навчальний посібник / МОНУ. Вид. 3-є, виправл. та доп. Київ: Атіка, 2009. 492 с.

До теми 2. Історія розвитку соціальної думки

1. Бусова Н. Макс Вебер о роли права в становлении рыночного капитализма // Социология: теория, методы, маркетинг. 1999. № 3. С. 119-135. URL: http://i-soc.com.ua/journal/N3_1999r.pdf.

2. Вебер М. Антикритическое послесловие к «Духу капитализма» // Социология: теория, методы, маркетинг. 1999. № 3. С. 149-164. URL: http://i-soc.com.ua/journal/N3_1999r.pdf

3. Воронцов А.В., Громов И.А. История социологии XIX – нач. XX вв.: учебное пособие. В 2-х ч. М.: Владос, 2005. Ч. 1 Западная социология. 423 с.

4. Захарченко М.В., Погорілий О.І. Історія соціології від античності до початку XX ст. К.: Либідь, 1993. 336 с.

5. Злобина Е.Э. Дюркгейм: классическое наследие и современность // Социология: теория, методы, маркетинг. 1999. № 4. С. 155-157.

6. История теоретической социологии. Предыстория социологии: учебное пособие для вузов / под ред. Ю.Н. Давыдова, И.Ф. Девятко, М.С. Ковалевой, В.Н. Фоминой. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Акад. Проект, Гаудеамус, 2010. 274 с.

7. Кошелев А.В. Социологическая теория: исторически обусловленные факты в развитии // Грані. Д.: ДДУ. 2009. № 2 (64). С. 63-66.

8. Кутуев П. Избирательное сродство в социологии Макса Вебера // Социология: теория, методы, маркетинг. 1999. № 3. С. 136-148. URL: http://i-soc.com.ua/journal/N3_1999r.pdf.

9. Ручка А.О., Танчер В.В. Курс історії теоретичної соціології. К.: Наукова думка, 1995. 223 с.

10. Щербина В.В. Постмодерністська спрямованість класичної соціології // Грані. Дніпропетровськ: ДДУ. 2010. № 4 (72). С. 121-126. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Grani/2010_4/S-8.pdf.

До теми 3. Історія розвитку соціальної думки в Україні

1. Ворона В. Становлення соціологічної думки та формування громадянського суспільства в Україні // Філософська думка. 1996. № 5-6. С. 190-200.

2. Гансова Е.А. Соціологічні школи та напрямки в Україні наприкінці 19 – початку 20 ст.: навчальний посібник / Одеський державний університет ім. І.І. Мечнікова. Одеса: Астропринт, 2000. 64 с.

3. Захарченко М.В., Бурлачук В.Ф., Молчанов М.О. та ін. Соціологічна думка України. К., 1996. 424 с.

4. Кондратик Л.Й. Історія соціології в іменах. Луцьк, 1996. 105 с.

5. Кошелев А.В. Украинская профессиональная социология: общее положение и состояние // Грані. Дніпропетровськ: ДДУ. 2010. № 5 (73). С. 3-8.

6. Маценюк Л.М. Активізація опозиційного руху українських державних діячів у першій половині 1923 року: науково-методичний аспект проблеми // Грані. Дніпропетровськ: ДДУ. 2009. № 2 (64). С. 3-8.

7. Мусієдов О.О. Історія української соціології: навчально-методичний посібник. Харків: Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, 2004. 117 с.

8. Піча В.М., Черниш Н.Й., Кондратик Л.Й. З історії української соціологічної думки. Львів, 1995.

9. Попад'їна Т.С. Методологія досліджень соціальних явищ за Б.О. Кістяківським // Грані. Дніпропетровськ: ДДУ. 2010. № 2 (70). С. 120-123. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Grani/2010_2/S-3.pdf.

10. Резник А., Резник В. Украинская социология после 1991 года // Социология: теория, методы, маркетинг. 2004. № 3. С. 22-47. URL: http://i-soc.com.ua/journal/02_Rezniki.pdf.

11. Соціологія в Україні: збірник статей / відп. ред. Л.В. Сохань. К.:

Наукова думка, 1968. 200 с.

12. Степаненко В., Рыбщун А. Украинская социология: общественно-исторический и идеологический контексты развития // Социология: теория, методы, маркетинг, 2009. № 2. С. 23-46. URL: http://i-soc.com.ua/journal/02_Stepanenko&Rybschun_Ru.pdf.

13. Сулько В.С. Українська соціологічна думка в пошуках істини: навчальний посібник / Рівненський державний гуманітарний університет. К., 2002. 360 с.

14. Шаповал Н. Система общественных наук // Социология: теория, методы, маркетинг. 2001. № 4. С. 156-166. URL: http://i-soc.com.ua/journal/N4_2001r_11.pdf.

15. Юренко А. Никита Шаповал: мировоззренческие основы социологической теории // Социология: теория, методы, маркетинг. 2001. № 4. С. 145-155. URL: http://i-soc.com.ua/journal/N4_2001r_10.pdf.

До теми 4. Сучасні напрямки теоретизування в соціології

1. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. М.: Прогресс, 1993. 606 с.

2. Бутенко И. Постмодернизм как реальность, данная нам в ощущения // Социс. 2000. № 4. С. 3-10.

3. Воронцов А.В., Громов И.А. История социологии XIX – нач. XX вв.: учебное пособие. В 2-х ч. М.: Владос, 2005. Ч. 2 Русская социология. 477 с.

4. Гавриленко И. Пол Лазарфельд: жизнь и творчество К 100-летию со дня рождения // Социология: теория, методы, маркетинг. 2000. № 4. С. 69-80. URL: http://i-soc.com.ua/journal/N4_2000r.pdf.

5. Голосенко И.А., Козловский В.В. История русской социологии XIX-XX вв. М.: Онега, 1995. 288 с.

6. История теоретической социологии: в 4-х т. / отв. ред. Ю.Н. Давыдов. М., 1997.

7. Карась О. Дж. Александер: социологический подход к проблемам демократии // Социология: теория, методы, маркетинг. 1999. № 1. С. 22-26. URL: http://i-soc.com.ua/journal/N1_1999r.pdf.

8. Кареев Н.И. Основы русской социологии. СПб., 1996. 368 с.

9. Кошелев А.В. Плюрализм Питирима Сорокина: альтернатива монизму, истоки интегрального похода // Грані. Дніпропетровськ: ДДУ. 2009. № 6 (68). С. 135-137. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Grani/2009_6/S-5.pdf.

10. Кучеренко В. Функционалистская парадигма Роберта Мертона в современном социологическом дискурсе К 90-летию со дня рождения // Социология: теория, методы, маркетинг. 2000. № 4. С. 81-87. URL: http://i-soc.com.ua/journal/N4_2000r.pdf.

11. Р.Мертон Краткий автобиографический очерк // Социология: теория, методы, маркетинг. 2000. № 4. С. 88-90. URL: http://i-soc.com.ua/journal/N4_2000r.pdf.

12. Современная западная социология: словарь. М.: Политиздат, 1990. 432 с.

13. Танчер В. Соціологія та ідеологія в ракурсі постмодерного мислення // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2000. № 4. С. 125-132.

14. Щербина В. Суб'єктне начало теоретизування в феноменологічній соціології // Соціологія: теорія, методи. 2000. № 4. С. 133-141.

До теми 5. Суспільство як соціальна система

1. Глушакова Л.В. Трансформація процесу становлення соціальних інститутів в умовах глобалізації // Грані. Дніпропетровськ: ДДУ. 2009. № 2 (64). С. 67-69.

2. Катаєв С.Л. Сучасне українське суспільство: навч. посіб. для студ. ВНЗ. К.: Центр учбов. літ-ри, 2006. 200 с.

3. Ковалиско Н., Савчинский Р. Многомерный анализ социальной стратификации современного украинского общества (региональный аспект) // Социология: теория, методы, маркетинг. 2007. № 3. С. 5-37. URL: http://i-soc.com.ua/journal/01_Kovalisko&Savchinsky.pdf.

4. Кон М., Хмелько В., Паниотто В., Хо-Фунг Хунг. Социальная структура и личность в процессе радикальных изменений: анализ Украины в период трансформаций // Социология: теория, методы, маркетинг. 2005. № 3. С. 24-64. URL: http://i-soc.com.ua/journal/02_Kohnx26Khmelkohx26Paniottox26Hung.pdf.

5. Поферл А. Общество, исследование себя: к перспективе «экспериментальной социологии» // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. Социология: РЖ / РАН. М., 2003. № 3. С. 5-10.

6. Симончук Е. Профессиональная структура современной Украины // Социология: теория, методы, маркетинг. 2009. № 3. С. 62-99. URL: http://i-soc.com.ua/journal/04_Symonchuk_Ru.pdf.

До теми 6. Особистість у системі суспільних відносин

1. Ануфрієва Н.М. Соціальна психологія: навч. посіб. для студ. ВНЗ / Н.М. Ануфрієва, Т.М. Зелінська, Н.О. Єрмакова. К.: Каравела, 2010. 216 с.

2. Васильчук Ю. Социальное развитие человека. Фактор социума // Общественные науки и современность. 2003. № 6. С. 28-40.

3. Воробйова Л. Соціокультурна ідентичність особистості в умовах трансформації суспільства // Наука. Релігія. Суспільство. 2004. № 3. С. 217-221.

4. Гордієнко Н.М. Соціальні передумови засвоєння особистістю соціальних норм // Грані. Дніпропетровськ: ДДУ, 2009. № 5 (67).

5. Иванова Л. Структура социальной идентичности личности: проблема анализа // Психологический журнал. 2004. № 1. С. 52-61.
6. Костюченко Л.Г. Теоретические предпосылки социологического познания личности // Личность. Культура. Общество. 2005. Т. VII. С. 108-127.
7. Москаленко В.В. Соціальна психологія: підруч. для студ. ВНЗ. 2-е вид., випр. та доп. К.: Центр. учбової літ-ри, 2008. 688 с.
8. Поликанова Е. Социализация личности // Философия и общество. 2003. № 2. С. 84-107.
9. Солодникова И.В. Социализация личности: сущность и особенности на разных этапах жизни // Социс. 2007. № 2. С. 32-39.
10. Соха М.В. Соціалізація особистості в епоху глобальних соціальних змін // Наука. Релігія. Суспільство. 2006. № 2. С. 265-268.

До теми 7. Методологія і методика проведення соціологічного дослідження

1. Балыкина С.А. Опросные социологические технологии и их использование в политических кампаниях в современной Украине // Грані. Дніпропетровськ: ДДУ, 2007. № 6 (56).
2. Батыгин Г.С. Лекции по методологии социологических исследований. М.: Аспект Пресс, 1995.
3. Головаха Е. Концептуальные и организационно-методические основы создания «Украинского социологического архива и банка данных социальных исследований» // Социология: теория, методы, маркетинг. 2000. № 1. С. 140-151.
4. Девятко И.Ф. Методы социологического исследования. Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 1998.
5. Добренков В.И. Методология и методика социологического исследования: учебник / В.И. Добренков, А.И. Кравченко. М.: Альма Матер, 2009. 537 с.
6. Панина Н.В. Технология социологического исследования. К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1997.
7. Шейко В.М., Кушнарченко НМ. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підручник. К.: знання-Прес, 2003. 295 с.
8. Ядов В.А. Социологические исследования: методология, программа, методы. Самара, 1995. 328 с.

До теми 8. Соціологія девіантної поведінки

1. Амбрумова А.Г., Постовалова Л.И. Мотивы самоубийств // Социологические исследования. 1987. № 6. С. 52-60.
2. Андриенко Е.В. Девиантное поведение несовершеннолетних как проблема социума транзитивного типа: социально-философское осмысление // Наука. Релігія. Суспільство. 2004. № 1. С. 237-243.

3. Балакірева О.М. Соціологічний вимір рівня вживання алкоголю та інших наркотичних речовин учнівською молоддю: методологічні питання та результати // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць*. Харків: Видавничий центр Харківського національного ун-ту ім. В.Н. Каразіна, 2004. С. 566-571.

4. Бондар Т.В. Вплив типу сім'ї на поширення куріння і вживання наркотичних речовин неповнолітніми // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць*. Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2003. С. 571-575.

5. Гишинский Я.И. Девиантное поведение молодежи // *Социология молодежи*. СПб: СПбГУ, 1996. С. 279-331.

6. Головаха Е.И., Панина Н.В. Социальное безумие. История, теория и современная практика. К.: Абрис, 1994. 168 с.

7. Городяненко В.Г. Отклоняющееся поведение в условиях изменяющихся социальных институтов // *Вісник ДДУ. Соціологія. Філософія. Політологія*. Вип. 1. Дніпропетровськ: ДДУ, 1994. С. 91-99.

8. Гришко А.Я. О наркомании среди подростков // *Социс*. 1990. № 2. С. 100-102.

9. Гурвич И.Н., Цветкова Л.А. Наркопотребление в студенческой среде: поведенческие особенности // *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2004. Т. 7. Вип. 1. С. 103-125.

10. Демків О.Б. Соціологія права і девіантної поведінки: навчальний посібник. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. 124 с.

11. Дюркгейм Е. Самогубство: соціологічне дослідження / пер. з фр. Л. Кононович. К.: Основи, 1998. 519 с.

12. Звіт: діти й молодь, які живуть або працюють на вулиці: приховане обличчя епідемії ВІЛ в Україні // *Видано ЮНІСЕФ*. К., 2006. 231 с.

13. Кучерявенко Л.В. Аддикція як специфічна для підліткового віку деструктивна форма прояву девіантної поведінки // *Громадянське суспільство та проблеми становлення особистості: збірник наукових праць / відп. ред. А.С. Лобанова*. Вип. 4. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2009. С. 159-166.

14. Кучерявенко Л.В. Девіантна поведінка: аналіз наукових підходів до пояснення її сутності і форм прояву в суспільстві // *Нова парадигма: журнал наукових праць / гол. ред. В.П. Бех*. Вип. 47. К.: Видавництво НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. С. 181-187.

15. Лелеков В.А., Кошелева Е.В. Влияние семьи на преступность несовершеннолетних // *Социс*. 2006. № 1. С. 103-113.

16. Лобанова А.С. Феномен соціальної мімікрії. К.: Інститут соціології НАН України, 2004. 300 с.

17. Лобанова А.С., Кучерявенко Л.В. Наркофон промислового регіону: соціологічний вимір // *Грані*. Дніпропетровськ: ДДУ, 2007. № 3 (53). С. 116-120.

18. Осипова О.С. Девиантное поведение: благо или зло? // Социс. 1998. № 9. С. 106-109.
19. Шавровська Н., Гончаренко О., Мельникова І. Суїцид як соціально-психологічний феномен // Психолог. 2002. № 38-39. С. 46-57.
20. Шилова В.Н. Социология отклоняющегося поведения // Социс. 1994. № 11. С. 68-72.
21. Шипунова Т.В. Проблема синтеза теорий девиантности // Социс. 2004. № 12. С. 103-113.

До теми 9. Соціологія безпеки

1. Барановський О.І. Філософія безпеки: монографія: у 2-х т. К.: УБС НБУ, 2014. Т. 2: Безпека фінансових інститутів. 716 с.
2. Викторов А.Ш. Введение в социологию безопасности: курс лекций. М.: «Канон +» РООИ «Реабилитация»: ОИ «Реабилитация», 2008. 568 с.
3. Горбулін В. Система оцінок зовнішніх і внутрішніх ризиків та загроз національній безпеці України / В. Горбулін, С. Пирожков та ін. К.: ДП НВЦ «Євроатлантикінформ», 2005. Вип. 16. С. 91.
4. Закон України «Про Національну поліцію». URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.
5. Качинський А.Б. Індикатори національної безпеки: визначення та застосування їх граничних значень: монографія. К.: НІСД, 2013. 104 с.
6. Концептуальні засади розвитку системи забезпечення національної безпеки України: аналіт. доп. / О.О. Резнікова, В.Ю. Цюкало, В.О. Паливода, С.В. Дрьомов, С.В. Сьомін. К.: НІСД, 2015. 58 с.
7. Кузнецов В.Н. Социология безопасности: учебное пособие. М.: КДУ, 2009. 422 с.
8. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>.
9. Сапронов В.В. Идеи к общей теории безопасности. URL: http://обж.рф/data/documents/sapronov_teoriya.pdf.
10. Социология безопасности: учеб. пособие для студентов пед. вузов / авт.-сост. Е.А. Цыглакова. Балашов: Николаев, 2009. 196 с.
11. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки: монографія / В.П. Горбулін, А.В. Качинський. К.: НІСД, 2010. 288 с.
12. Ярочкин В.И., Бузанова Я.В. Теория безопасности. М.: Академический Проект: Фонд «Мир», 2005. 176 с.

До теми 10. Соціологія права

1. Лапаева В.А. Социология как юридическая дисциплина? // Социологические исследования. 1999. № 7.
2. Право и социология / под ред. Тихомиров Ю.А., Казимирчук В.П.

М.: Наука, 1973.

3. Бирюков С.В. О научном статусе и предмете социологии права // Вестник Омского университета. Серия «Право». 2015. № 2 (43).

4. Давыдов Ю.Н. Вебер и Кистяковский. Опыт микроанализа // Философия и социология права. СПб., 1998.

5. Нерсесянц В.С. Философия права. М., 1997.

6. Карбонье Ж. Юридическая социология. М., 1986.

7. Мейхью Л. Социология права // Американская социология. Проблемы, перспективы, методы. М., 1972.

8. Соціологія права: підручник для студентів юрид. спец. вищих навч. закладів / М.Ш. Панов, Н.П. Осипов, Л.М. Герасіна та ін. К.: Концерн "Видавничий дім "Ін Юре", 2003.

9. Соціологія права: навч. посібник / за заг. ред. О.М. Джужи. К.: Юрінком Інтер, 2004.

До теми 11. Соціологія громадської думки

1. Балакірева О.М., Дмитрук Д.А. Динаміка суспільно-політичних настроїв: грудень 2017р. Український соціум. 2017. № 4 (63).

2. Бурдые П. Социология политики. М., 1993.

3. Гіденс Е. Соціологія. К.: Основи, 1999.

4. Докторов Б.З. Первопроходцы мира мнений: от Гэллага до Грушина / Институт Фонда «Общественное мнение». М., 2005.

5. Оссовський В.Л. Проблеми ідентифікації громадської думки // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 1998. № 1-2.

6. Оссовський В.Л. Громадська думка: спроба соціальної інтерпретації. К.: Інститут соціології НАНУ, 1999.

7. Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали молчания. М., 1996.

8. Петровская М. США: политика сквозь призму опросов. М., Международные отношения, 1982.

9. Ципко С.Ю. Соціологія громадської думки: навч. посібник. Чернівці: Рута, 2006.

10. Шампань П. Делать мнение: новая политическая игра // «ПОЛИС» («Политические исследования»). 1992. № 3.

12. Allport F. Toward a Science of Public Opinion // Public Opinion Quarterly. January 1987. Vol. 2. N 1.

До теми 12. Соціологічне дослідження вимірювання довіри населення до Національної поліції і оцінювання ефективності діяльності правоохоронних органів

1. Бандурка О.М., Соболев В.О., Московец В.І. Партнерські взаємовідносини між населенням і міліцією: підручник. Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. 352 с.

2. Бова А.А. Оцінка роботи поліції (міліції) та громадська думка // Український соціум. 2005. № 4 (9). С. 13-21.

3. Доклад о развитии человека 2004. Культурная свобода в современном мире: Издано для Программы развития Организации Объединенных Наций (ПРООН) / Дир. и основной автор Сакико Фукудо-Парр. Москва: Весь мир, 2004.

4. Ека Згуладзе: Реформа поліції триватиме п'ять років. А може, й десять // Українська правда. 23 квіт. 2015 р. URL: http://www.pravda.com.ua/articles/2015/04/23/7065637/view_print.

5. Калюжний Р.А. Загальна теорія держави і права: навчальний посібник / Калюжний Р.А., Тимченко С.М., Пархоменко Н.М., Легуша С.М. Київ: Паливода, 2007. 296 с.

6. Оцінка діяльності поліції Харківщини очима громадян. Результати соціологічного дослідження / Харків. ін-т соціал. дослідж.; Харків. правозахис. група; Д. Кобзін, А. Черноусов, К. Коренева, С. Щербань, М. Колоколова. Харків, 2016. 48 с. URL: <http://khisr.kharkov.ua/files/docs/1463407394.pdf>.

7. Плішкін В.М. Теорія управління органами внутрішніх справ: підручник / за ред. Ю.Ф. Кравченка. Київ: НАВС України, 1999. 702 с.

8. Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.

9. Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону: Закон України від 22 черв. 2000 р. № 1835-III. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1835-14>.

10. Процких О.Ю. Інформаційна взаємодія Національної поліції України з органами публічної влади та громадськістю // Право і безпека. 2015. № 4. С. 50-55.

11. Фрейк Н.В. Концепция доверия в исследованиях П. Штомпки // СОЦИС. 2006. № 11. С. 10-18.

12. Cross-National Studies in Crime and Justice / Edited by David P. Farrington, Patrick Langan, and Michael Tonry. URL: <http://www.ojp.usdoj.gov/bjs>; <http://t.wn.de/Muenster/2012/06/Buergerbefragung-Sicherheit-in-Muenster-2011-Die-meisten-Muensteraner-fuehlen-sich-in-der-Stadt-und-auf-der-Strasse-sicher>.

Навчальне видання

**Амірова Раїса Іскандерівна
Візниця Юрій Васильович
Грабовець Ірина Володимирівна
Іслам Аліна Володимирівна
Калашнікова Людмила Володимирівна
Краснощок Андрій Валерійович**

СОЦІОЛОГІЯ

*Навчальний посібник для здобувачів
вищої юридичної освіти*

Редактор, оригінал-макет – *А.В. Самотуга*
Редактор *Л.В. Омельченко*

Підп. до друку 21.12.2018 р. Формат 60x84/16. Гарнітура – Times. Друк. RISO.
Ум.-друк. арк. 10,75. Обл.-вид. арк. 11,00. Тираж 50 прим. Замовлення № 2/18-п.

Надруковано у Дніпропетровському ДУВС
49005, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 26, т. (056) 370-96-59
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6054 від 28.02.2018

Примечание [T1]:

Примечание [T2]: